

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

ПМУ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ПГУ

Филологическая серия
Издается с 1997 года

№ 4 (2015)

Павлодар

МАЗМҰНЫ**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ**

Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на учет средства массовой информации

№ 14210-Ж

выдано

Министерством культуры, информации и общественного согласия
Республики Казахстан**Бас редакторы – главный редактор**

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Демесинова Г. Х., *к.ф.н., доцент*

Ответственный секретарь

Шахметова Н. А.

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Брицын В. М.,	<i>д.ф.н., профессор (Украина)</i>
Дементьев В. В.,	<i>д.ф.н., профессор (Россия)</i>
Еспенбетов А. С.,	<i>д.ф.н., профессор</i>
Жусип К. П.,	<i>д.ф.н., профессор</i>
Трушев А. К.,	<i>д.ф.н., профессор</i>
Казиминова И. А.,	<i>ст. науч. сотр. НАН, Украина</i>
Маслова В. А.,	<i>д.ф.н., профессор (Белоруссия)</i>
Пименова М. В.,	<i>д.ф.н., профессор (Россия)</i>
Ыскак Д.,	<i>д.ф.н., профессор</i>
Хасанулы Б.,	<i>д.ф.н., профессор</i>
Нургожина Б. В.,	<i>технический редактор</i>

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели
Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов
При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна

Абдуллаева Қ. М. Қазақ жұмбақтарын жинаған орыс фольклористері	12
Алтынбекова Г. Қ. О. Сүлейменовтың “Азия” шығармасындағы етістік лексикасының семантикалық құрылымы	21
Андрющенко О. К. Орыс және ағылшын тілдік сана сезімдеріндегі «сұлулық» концептісінің ассоциативтік шеңбері	27
Әбдіқалық К. С., Жанұзақова Қ. Т. Сүйінбай Аронұлы шығармаларындағы мәтіндік айырымдар	33
Бакраденова А. Б. Балалар өз ақынын тани ма... Ж. Смақовтың поэзиялық шығармаларын қабылдату мәселесіне	40
Баратова М. Н., Жүсіпов Н. Қ. Мәшһүр Жүсіп қолжазбасындағы қазақ ақындары	47
Бектасова Ф. С. А. Чехов және А. Куприн: «Адасқан ұрпақ» мәселесіне («Чёрный монах» («Қара тақуа») және «Поединок» («Жекпе-жек») шығармалары бойынша)	52
Брицын В. М. Модальдылық пен предикативтік категориялар: олардың түсіндіру дәстүрі және жаңа тәсілдемелері	59
Гертфельдер Д. В. Николай Ставрогиннің тәубесі мен өкінуі: Ф. Достоевскийдің «Жын» романының мифологиялық поэтикасындағы өрмекші мен қазтамақтың архетипі	72
Доскенова Қ. А., Қаирбаева Қ. Т. Символ, аллегория және метафора	80
Ербол А., Қадырова Б. М. Компьютерлік лингводидактиканың өзекті мәселелері	89
Ергалиев Қ. С., Асанбаева Е. Б. Публицистикалық тақырыптың зерттелу тарихы	96
Жумагулова Г. К. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі жанама қозғаушы сөйлеу актілерінің мағыналық интерпретациясы	103
Жұмашева А. Ш. Мәтінмен жұмыстың инновациялық тәсілдері	110
Жұмашева А. Ш., Саметова Ф. Т. Кеңістік когнитивтік категория ретінде	117
Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н. Мәшһүр Жүсіптің фольклоршылық қызметі	122

Капанова Д. Е., Исмагулова Г. К.	
Ақтау сөйлеу актілері	128
Куребаева Г. А., Капанова Д. Е.	
Ағылшын тілін меңгерудегі инновациялық технологиялардың рөлі	135
Карбозова Г.	
Ағылшын идиомалары күнделікті қолдануда	139
Күзембекова Ж. Ж., Капанова Д. Е.	
Оқылым бойынша тесттік тапсырмалардың негізділігін бағалау (I).....	144
Күзембекова Ж. Ж., Капанова Д. Е.	
Оқылым бойынша тесттік тапсырмалардың негізділігін бағалау (II).....	148
Құлахметова М. С., Сәрсенбаева А. С.	
Кәсіби-бағытталған шетел тілін оқыту бағдарламасын жаңарту мәселелері	152
Куребаева Г. А., Капанова Д. Е.	
Шет тілінде сөйлудің қалыптасу механизмдері туралы	158
Қожекеева Б. Ш., Бегманова Б. С.	
Кесек тұлғалы ақын – Шарғын Әлғазыұлы	162
Құрманғожаева Э. С.	
Символизм аспектісіндегі қазақ-орыс әдеби байланысын байыптасақ	169
Маемиров А.	
Классикалық шығармаларды сахналаудағы режиссерлік ізденістер	175
Мусагожина К. К.	
Тыңдап түсіну әрекеттері арқылы сөз қорын еріксіз меңгеру	188
Мұсаева Г. Ә.	
Тілдік материалды меңгеру алгоритмі	192
Мықышева Э. Ж.	
Қазіргі американдық антропонимиконның өзгешеліктері	202
Сағынаева Г. Ә.	
Қазіргі қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық категориясын жоғары мектепте оқыту	208
Сәрсенбаева А. С., Кулахметова М. С.	
Цифрлық әңгімені «кәсіби-бағытталған шетел тілі» сабағында пайдалану	217
Сейсенбекова Ж. Б.	
Қазіргі заманғы журналистік дискурсте прецедент мәтіндердің жұмыс істеу ерекшеліктері	221
Сүйінова Г. С., Андрющенко О. К.	
Филологиялық урбанонологияның мәселенамасы: объектілер, аспектілер, үдерістер	231
Тоқсамбаева А. О.	
М. Мағауиннің «Тазының өлімі» хикаятының этникалық сипаты	239
Уразаева Қ. Б., Бектасова Ф. С.	
Куприн және Ницше: Назанский «Жоғары адам» ба?	244
Шалданбаева Ж. Б.	
Мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілік үшін аудару процесінде когнитивтік лингво-мәдени аспектілері	253

Шахина С. Ж.	
Өзге аудиторияда кәсіби бағдар беру мәселелері	260
Шахметова Н. А., Жапар Ж. Б.	
Қазақ және орыс тілдеріндегі «киім / одежда» концептісінің берілуі	266
Шаяхметова Д. Б., Кангожаева Р. Б.	
Жазбаша коммуникацияның негізгі формасы ретіндегі прагма-лингвистикалық PR – мәтіні мен press-releases қолданудың ғылыми-қағидалы ерекшеліктері	274
Матис В. И., Мерғалиев Д. М.	
Мәдениетіс аумағындағы мәдени ұлтаралық қатынасындағы әлеуметтік-педагогикалық жағдай	281
Авторларға арналған ережелер.....	289

СОДЕРЖАНИЕ

Абдуллаева К. М. Русские фольклористы, собиравшие казахские загадки	12
Алтынбекова Г. К. Семантическая структура глагольной лексики в произведении О. О. Сулейменова "Азия"	21
Андрющенко О. К. Ассоциативное поле концепта «красота» в русском и английском языковом сознании	27
Абдикалык К. С., Жанузакова К. Т. Текстовые различия произведений С. Арон-улы	33
Бакраденова А. Б. Узнают ли дети акына к проблеме восприятия детьми дошкольного возраста поэтических произведениях Жакана Смакова	40
Баратова М. Н., Жусупов Н. К. Казахские акыны в рукописях Машхур Жусипа	47
Бектасова Г. С. А. Чехов и А. Куприн: к проблеме «Потерянного поколения» (на материале «Чёрного монаха» и «Поединка»)	52
Брицын В. М. Категории модальности и предикативности: традиционные и новые подходы к их интерпретации	59
Гертфельдер Д. В. Покаяние и раскаяние Николая Ставрогина: архетипы паука и герани в мифологической поэтике романа Ф. Достоевского «Бесы»	72
Доскенова К. А., Каирбаева К. Т. Символ, аллегория и метафора	80
Ербол А., Кадырова Б. М. Основные проблемы компьютерной лингводидактики	89
Ергалиев К. С., Асанбаева Е. Б. История исследования публицистических заголовков	96
Жумагулова Г. К. Смысловые интерпретации косвенных побудительных речевых актов в казахском и английском языках	103
Жумашева А. Ш. Инновационные подходы к работе с текстом	110
Жумашева А. Ш., Саметова Ф. Т. Пространство как когнитивная категория	117
Жусупов Н. К., Баратова М. Н. Фольклористическая деятельность Машхур Жусипа	122
Капанова Д. Е., Исмагулова Г. К. Акты речевых оправданий	128

Куребаева Г. А., Капанова Д. Е. Роль инновационных технологий в изучении английского языка	135
Карбозова Г. Английские идиомы в каждодневном применении	139
Кузембекова Ж. Ж., Капанова Д. Е. Оценка обоснованности тестовых заданий по субтесту чтение (I)	144
Кузембекова Ж. Ж., Капанова Д. Е. Оценка обоснованности тестовых заданий по субтесту чтение (II)	148
Кулахметова М. С., Сарсенбаева А. С. Проблемы обновления содержания обучения профессионально- ориентированному иностранному языку	152
Куребаева Г. А., Капанова Д. Е. О механизмах формирования иноязычной речи	158
Жожекеева Б. Ш., Бегманова Б. С. Выдающийся поэт – Шаргын Альгазыулы	162
Курмангожаева Э. С. Развитие взаимосвязи казахско-русской литературы в аспекте символизма	169
Маемиров А. Режиссерские поиски в постановках классических произведений	175
Мусагожина К. К. Непроизвольное овладение словарным лексиконом через аудирование	188
Мусаева Г. А. Алгоритм усвоения языкового материала	192
Мыкышева Э. Ж. Особенности современного американского антропонимикона	202
Сагнаева Г. А. Обучение в высших школах категории традиции и новизны в современной казахской поэзии	208
Сарсенбаева А. С., Кулахметова М. С. Использование цифрового рассказа на уроке профессионально- ориентированного иностранного языка	217
Сейсенбекова Ж. Б. Особенности функционирования прецедентных текстов в современном публицистическом дискурсе	221
Суюнова Г. С., Андрющенко О. К. Проблематика филологической урбанографии: аспекты, объекты, процессы	231
Токсамбаева А. О. Этническое описание повести М. Магауина «Смерть гончей собаки»	239
Уразаева К. Б., Бектасова Г. С. Куприн и Ницше: является ли Назанский «сверхчеловеком»?	244
Шалданбаева Ж. Б. Когнитивный языково-культурный аспект в преподавании перевода межкультурной коммуникативной компетенции	253

Шахина С. Ж. Проблемы профессиональной ориентации в чужих аудиториях	260
Шахметова Н. А., Жапар Ж. Б. Объективация концепта киім / одежда в казахской и русской языковой картине мира	266
Шаяхметова Д. Б., Кангожаева Р. Б. Научно-теоретические особенности использования прагма-лингвистических PR-текстов и пресс-релизов, как основных форм письменной коммуникации	274
Матис В. И., Мергалиев Д. М. Социально-педагогические условия воспитания культуры межнационального общения в поликультурном регионе	281
Правила для авторов	289

CONTENT

Abdullayeva K. M. Russian folklorists, collecting Kazakh riddles	12
Algbekova G. K. A semantic structure of verbal vocabulary in «Asia» by O. Suleimenov	21
Andryushchenko O. K. Associative field of the concept of «beauty» in the English and Russian linguistic consciousness	27
Abdikalyk K. S., Zhanuzakova K. T. Textual differences in the works by S. Aronuly	33
Bakradenova A. B. Whether the children recognise the akyn... To the question of children's perception of poet Zhakhan Smakov	40
Baratova M. N., Zhussupov N. K. Kazakh akyns in manuscripts of Mashkhur Zhusip	47
Bektassova G. S. A. Chekhov and A. Kuprin: to the issue of «the lost generation» (based on materials of «The black monk» and «The duel»)	52
Britsyn V. M. Categories of modality and predication: traditional and new approaches to their interpretation	59
Gertfelder J. V. Repentance and remorse of Nikolay Stavrogin: archetypes of spiders and geraniums in mythological poetics in the novel of F. Dostoevsky «The possessed»	72
Doskenova K. A., Kairbayeva K. T. Symbol, allegory and metaphor	80
Erbol A., Kadyrova B. M. Main problems of a computer linguodidactics	89
Yergaliyev K. S., Asanbayeva Y. B. The history of exploring publicistic headlines	96
Zhumagulova G. Semantic interpretation of indirect directive speech acts in Kazakh and English languages	103
Zhumasheva A. Sh. Innovative approaches to work with texts	110
Zhumasheva A. Sh., Sametova F. T. Space as a cognitive category	117
Zhussupov N. K., Baratova M. N. Folkloristic activities of Mashkhur Zhusip	122
Kapanova D. Y., Ismagulova G. K. Acts of speech justifications	128

Kurebayeva G. A., Kapanova D. Y. The role of innovative technologies in the English lessons	135
Karbozova G. English idioms in current use	139
Kuzembekova Zh. Zh., Kapanova D. E. Assessment of validity of test tasks according to subtest in reading (I)	144
Kuzembekova Zh. Zh., Kapanova D. E. Assessment of validity of test tasks according to subtest in reading (II)	148
Kulakhmetova M., Sarsenbayeva A. Problems of updating the content of professionally-oriented foreign language teaching	152
Kurebayeva G. A., Kapanova D. Y. About mechanisms of formation of foreign speech	158
Kozhekeeva B. Sh., Begmanova B. S. The outstanding poet – Shargyn Algazyuly	162
Kurmangozhaeva E. S. The development of Kazakh-Russian literature connections in terms of symbolism	169
Mayemirov A. The directing searches in raising classical work	175
Mussagozhina K. K. Incidental vocabulary acquisition from listening	188
Musayeva G. A. Algorithm of assimilation of the language material	192
Mykysheva E. Peculiarities of modern American anthroponimy	202
Sagnaeva G. A. Teaching in higher education the category of tradition and novelty in modern Kazakh poetry	208
Sarsenbayeva A., Kulakhmetova M. The use of digital story-telling in the professionally-oriented foreign language classroom	217
Seisenbekova Z. B. Features of precedent text functioning in modern journalistic discourse	221
Suyunova G. S., Andryuchshenko O. K. Issues of philological urbanology: aspects, objects, processes	231
Toksambaeva A. O. Ethnic description of story «Death of hound» by M. Magauin	239
Urazayeva K. B., Bektassova G. S. Kuprin and Nietzsche: is Nazansky a «super-human»?	244
Shaldanbayeva Z. B. Cognitive lingua-cultural aspects in teaching translation for intercultural communicative competence	253
Shahina S. Z. Problems of professional orientation in foreign audiences	260

Shakhmetova N. A., Zhapar Zh. B. Objectification of concept «Kiim / Odezhdа (Clothes)» in the Kazakh and Russian linguistic view of the world	266
Shayakhmetova D. B., Kangozhayeva R. Scientific-theoretical peculiarities of using pragma-linguistic PR-texts and press-releases as the main forms of written communication	274
Matis V. I., Mergaliev D. M. Socio-pedagogical conditions of education of international dialogue culture in a multicultural region	281
Rules for authors	289

Қ. М. Абдуллаева

магистрант, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

ҚАЗАҚ ЖҰМБАҚТАРЫН ЖИНАҒАН ОРЫС ФОЛЬКЛОРИСТЕРІ

Мақалада қазақ жұмбақтарын жинаған орыс фольклористері: Г. Н. Потанин, В. Васильев және Ә. Диваевтың жинаушылық қызметтері мен жинау барысында қолданылған әдіс-тәсілдері қарастырылады.

Кілімті сөздер: көне мұра, жанр, фольклорист, жұмбақ, әдіс, тәсіл, жоба-нұсқа, тілші, паспорт, экспедиция, этнография, қолжазба, мәдениет т.б.

Жұмбақтар – фольклорлық үлгілер арасында ауқымды орны бар, ежелгі адамдарының күдіретті деп таныған құпия тілінің негізінде пайда болып, сол халықпен бірге жасасып, қазіргі уақытта да маңыздылығын жоғалтпай, жаңа даму кезеңін бастан өткеріп келе жатқан рухани қазына. Олардың алғаш жиналып, хатқа түсуі ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастау алады. Жинаған негізінен, орыс фольклористері болды. Оның ішінде, Г. Н. Потанин, В. Васильев және Ә. Диваев еңбектері ерекше атауға лайық. Бұлардың жинаушылық қызметінің арқасында қазақ жұмбақтарының небір әдемі үлгілері хатқа түсіп, ғылыми айналымға енді.

Қазақ жұмбақтарын алғашқы жинаушылар дегенде, жоғарыдағы орыс фольклористерінің есімдерін атап отырғанымыз тегін емес. Бұлардың еңбектерінде қазақ жұмбақтарын жинаудың өзіндік әдіс-тәсілдері қолданыс тапқан, ал, мұның бәрі өз кезегінде бүгінгі жұмбақтану ғылымының қалыптасуына өз әсерін тигізді.

Фольклорист Г. Н. Потанин қазақ жұмбақтарының ерекше үлгілерін жинап, өз қолымен хатқа түсірген. Ол жинаған жұмбақтар ішінен: «Үш нәрсе кішкенеде үлкен болады (от, өлім, дау), сегіз нәрсе тоймайды (көкірек-ақылға, көңіл-ойға, ер-малға, қатын-ерге, от-отынға, жер-адамға, көз-көруге, тіл-сөзге), төрт нәрсеге тоқтау жоқ (кәрілік, ажал, аштық, ұйқы) тәрізді қызықты мәтіндерін оқи аламыз» [1, 189 б.].

Негізінен, «Г. Н. Потаниннің фольклорды жинауға ынтасы Омбы кадет корпусында оқып жүрген (1845-1852) кезде туған. Оның үстіне Шоқан Уалихановпен дос болып, бірге жүріп, бірге өсуі Г. Н. Потаниннің жинаушылығына әсер етті» [2, 60 б.]

Ал, оның фольклорлық мұраларды жинаудағы негізгі мақсаты - халықтық шығармалардың әлем мәдениетінің дамуына тигізер пайдасы мол екенін таныту болды. Бұл мақсатқа жетуде барлық фольклорды бір адамның жинауы мүмкін еместігін білген ғалым тұрғылықты тәсіл арқылы жергілікті қазақтарды жинаушылық қызметке тартқан. Бұған жер-жердегі қазақ азаматтарының да, тұрақты тілшілерінің де көмегі тиген.

Мәселен, Ш. Уалихановтың ауылы Сырымбеттен Бейсемби деген кісі, Баянауыл елді-мекенінің аға сұлтаны Мұса Шорманов Г. Н. Потанинге фольклорлық үлгілерді жинастыруға көмек берген деген деректер бар [2, 61 б.].

Сондай-ақ ғалым Н. С. Смирнова: «Г. Н. Потанин фольклорлық үлгілерді жинау барсында: Көкшетау жерінде фольклорлық шығармаларды жинаған И. В. Урасов пен Ақмола облысы аумағында жинаумен айналысқан А. М. Головачев сияқты тілшілердің де көмегіне сүйенген» [3, 20-21 б.], – десе, фольклортанушы Н. Қ. Жүсіпов: «Г. Н. Потанинге фольклорды жинастыруға жергілікті жердің көзі ашық азаматтары: Нұрсейіт, Абе (Сырымбет тұрғыны), Жақып Уалиханов, Жанмұхамед Уалихановтар да т.б. көмектескен» [2, 61 б.] деген деректер келтірген. Демек бұлар Г. Н. Потанинге фольклорлық шығармаларды өздерінің тұрғылықты жерінен жинап беріп отырған.

Бұл деректер Г. Н. Потаниннің фольклорды жинау барысында жергілікті тілшілер арқылы тұрғылықты тәсілді қолданғанын дәйектейді. Нәтижесінде аңыздар, түрлі тақырыптағы ертегілер, эпос үлгілері, түрлі шежірелер, олармен қоса көптеген жұмбақ үлгілері жазылып алынған.

Г. Н. Потанин фольклорды жинаудың тұрғылықты тәсілі неғұрлым өнімді жеміс беруі үшін, өзінің жоба-нұсқаларын баспа бетіне жариялап отырған. Бұл жоба-нұсқаларда фольклорлық үлгілерді жинау барысында қандай нақты қоғамдық-тұрмыстық, тарихи тақырыптарды жинастыру қажеттілігі ескертілген. Г. Н. Потаниннің бұл жобасын фольклорлық шығармаларды жинаудың шарттарын белгілеген алғашқы еңбек деуге болады. Оның біріншісін Г. Н. Потанин 1880 жылы, ал екіншісін 1888 жылы жариялады. Екі жоба да, фольклорлық шығармаларды өнімді әрі тиянақты жинастыруға арналған.

Тұрғылықты жинау тәсілінің артықшылығы: біріншіден, жинаушылар елді-мекенде тұрақты тұрып, халық шығармаларын үзіліссіз жинаған; екіншіден, асықпай, тыңғылықты жинау және қағазға түсіру нәтижесінде жиналған материалдар жанрлық тұрғыдан түрлі болуымен ерекшеленеді; үшіншіден, бұл жұмысқа жергілікті халықтан шыққан көмекші-тілшілер тартылған; төртіншіден, бір күн ішінде жинауға мүмкін емес ұсақ жанрларды ұзақ уақыттар бойы халықпен араласа отырып жинап, мәтінді асықпай, қағазға түсіруге мүмкіндік мол.

Г. Н. Потаниннің жинаушылық қызметінде экспедициялық әдіс те орын алған. Ол саяхаттар мен экспедицияларда жүріп фольклорлық үлгілерді

молынан қамтыған. Астроном К. Струвенің экспедициясында жүрген кезінде ол Тарбағатай өңіріндегі Қожырада көшіп-қонып жүрген қазақ ауылдарынан бірнеше мақал, Ытығыл батыр туралы ертек және бірталай жұмбақтар жазып алған. Бұл Г. Н. Потаниннің фольклорлық үлгілерді жинауда қазақ жұмбақтарына да назар аударғандығын дәлелдейді [2, 77 б.].

Сонымен, Г. Н. Потаниннің жинаушылық қызметін жинақтап айтар болсақ, ғалым XIX ғасырдың алпысыншы-жетпісінші жылдары экспедиция құрамында болып, саяхаттың негізгі міндеттерін атқара жүріп, қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілері мен этнографиялық материалдарын жолшыбай жинай жүрді. Ал XIX ғасырдың тоқсаныншы жылдарынан бастап төңірегіне жиналған тілшілеріне басшылық ете жүріп, халық шығармаларын жинауды биік деңгейге көтерді.

В. Васильев қазақ жұмбақтарын, негізінен, қызмет бабымен ел аралуға шыққан сапарларында жинаған. Нақтылай алғанда, 1894 жылдың жазынан 1906 жылдың жазына дейін барлығы 11 рет жолсапарда болған. Жүрген жерлері – Қостанай, Торғай, Ырғыз, Ақтөбе өңірі.

Жалпы фольклористикада фольклор үлгілерін жинаушы ғалымдардың жинау әдісі, әрқайсысының өзіне тән жұмыс жүргізу тәсілі болады. В. Васильевтің жинаушылық әдісі негізінен, сол кезеңде фольклортану ғылымында қалыптасқан тәсілдер қатарынан табылады, алайда айырмашылығы да жоқ емес. Мәселен, В. Васильев халық шығармаларын жинауда тіл, сөз ерекшелігін сақтап, дәл жазып алуға тырысқан. Ал өзіндік тәсіл ретінде мәтіндерді жолма-жол орысшаға аудару әдісін қолданған.

Ғалым П. М. Мелиоранский В. Васильевтің жинау әдісінің бір қыры ретінде оның нұсқа жазылып алынған өңірді, жерді нақпа-нақ көрсетіп отыратынын айтады [4, 28 б.]. Бұл пікірдің жалғасын Г. Қ. Қазбектің тұжырымынан көреміз: «Мұндай «паспорттық» мәліметтерді ол нұсқа басында, не аяғында келтіріп отырады, сонымен қатар, түсініктермен, алғы сөз не соңғы сөзбен толықтырып отыруға тырысады, сөйтіп нұсқаның қабылдауға жеңіл, зерттеген кезде талапқа сай болуын көбірек құнттайды» [4, 28 б.]. Мәселен, «Қожахмет пен Әбубәкірдің жұмбақ айтысы» араб әрпінде жазылған. Қолжазба төрт бет, қырық бір жолдан тұрады. В. Васильев оны 1889 жылы Маңғышылық облысы Маңғышылақ ауданынан жазып алғанын хабарлайды. Айтыс соңында орыс тілінде жазылған 11 жолдық түсініктеме бар [4, 105 б.]. Демек, В. Васильев халық шығармаларын, оның ішінде жұмбақ мәтіндерін жазып алған кезінде үлгінің қай жерде, қай уақытта хатқа түскенін т.б. қамтитын біршама жинаушылық талаптарды орындап отырған.

Ал жұмбақ мазмұнын қысқаша айтып өтсек, Қожахмет молда хат арқылы Әбубәкірге жеті жұмбақтың шешуін тауып беруді өтінеді. Ол: «Сені тапқыр ақын дейді халық. Осының дәлелі ретінде мен саған жұмбақ жазып жіберіп отырмын. Осы жұмбақтарды дұрыс шешіп берсең, мен де сені жақсы

ақын деп есептеймін» - дейді. Әбубәкір Қожахмет молданың жіберген жеті жұмбағының жетеуіне де жауап қайтарады. Біз сол жұмбақтың біреуін ғана келтіруді жөн көрдік. Мұнда орыс патшалығының қазақ жеріне салдырған қала, бекіністері мен салтанатты сарайлары сөз болады. Оның мәтін үлгісі төмендегідей:

Қожахмет молда:

Еділдің бойы мың дария,
Сол дарияның ішінде,
Ең абзалы бір дария.
Көбігі тасып көк ұшса,
Бөгейтұғын құл қайда?
Бұл сөзімнің мағынасын
Ақылменен білетін
Айласы асқан сұм қайда? [5, 279 б.]

Әбубәкірдің шешуі:

Еділдің бойы мың дария,
Мұны тапшы дегенің,
Жайықтың бойы жағалай –
Орыстың салған қаласы.
Абзалы біреу дегенің,
Орынбор шығар шамасы.
Көбігі тасып көк ұшса дегенің:
Тамам қазақ жиналып,
Сауда қылып тұрғанда,
Қызық болар арасы... [5, 282 б.].

А. В. Васильевтің фольклоршылық қызметін диссертациялық көлемде арнайы қарастырған зерттеуші Г. Қ. Қазбек: «В. Радлов, Г. Н. Потанин, Ө. Диваев тағы басқа ғалымдар сияқты қазақ ауылдарында нұсқа жазып жіберіп, не болмаса Васильев жазып алған үлгілерді салыстыра қарап, түзетіп беріп отыратын жәрдемшілері болған. Бұлар негізінен, қазақ даласындағы орыс-түзем мектептерінің мұғалімдері еді», – деп жазады [4, 29 б.]. Демек, бұлар А. В. Васильевке жұмбақтарды тұрғылықты жерінен үздіксіз жинап беріп отырған. Бұл жұмбақтарды тілшілер арқылы жинау барысында А. В. Васильевтің тұрғылықты тәсілді қолданғанын көрсетеді.

«Тұрғылықты тәсіл – белгілі бір мекенде тұрып, фольклорды сол маңайдан үзіліссіз жинау. Бұл жұмыспен аудан орталығында, үлкен селода тағы сол сияқты мекенде тұрақты тұратын маман (әдебиетші, мұғалім, журналист т.б.) шұғылданады. Ол алыс елді аралайды. Өз айналасындағы, облысындағы (аймақтағы) фольклорды үзіліссіз, үнемі жинап тұрады. Жинағанын өзіне сақтайды, немесе арнаулы ғылыми, оқу мекемеге жібереді» [2, 58 б.].

Мұндай тәсілдің артықшылығы – біріншіден, жазылып алынған нұсқаның түпнұсқадан алшақтап кетпеуін, яғни сапасын, сауатты жазылуын қамтамасыз етеді; Екіншіден, жинау жұмысының үздіксіз және жүйелі түрде жүргізілуіне септігін тигізеді.

Жинаушы ретіндегі В. Васильевтің көздеген мақсаты - қазақ халқының рухани байлығын танытатын жұмбақ үлгілерін өркениетті әлемге таныту болды. Бұл мақсатқа жету үшін орыс тілі арқылы оларды жолма-жол аударып басылым беттеріне ұсынып отырған.

А. В. Васильев жинаған жұмбақтарды саралай келгенде, қоғамдық өмірдің түрлі салаларымен байланысты жұмбақтарды көруге болады. Мәселен, мал шаруашылығымен байланысты жұмбақтар бар. Көшпелі өмір салтынан хабар беретін жұмбақтар, шамалы болса да, отырықшы, жер өңдеу сияқты кәсіп түрін бейнелейтіндері де кездеседі. Сондай-ақ дінмен байланысты жұмбақтар да бар. Бірақ саны жағынан аса көп емес. Құдай, пайғамбар, шайтан, намаз т.б. Мәтін үлгілері төмендегідей:

Біреу – екі болмас

(Құдай)

Бір нәрсе бар өзі кәрі, өлуі жоқ,

Жасайды ылғи жамандық.

Бақаны қысы-жазы өзі мен біз,

Еш нәрсе мұнан басқа қалауы жоқ

(Шайтан).

В. Васильев жазбаларында қыз бен жігіт айтысы да сақталған. Ол жұмбақтың мұндай түріне де ерекше көңіл бөлген. Жұмбақтың ұлғайған түрінің айтыс ретінде берілетіні жинаушыны қатты қызыққан. Өйткені өлеңмен айтылатын жұмбақтардың күрделенген түрін, оның терең мазмұнын өлеңмен бірден шешу, оны жүйелі түрде көркем тілмен айтып беру – үлкен даналықты, тапқырлықты танытады. В. Васильев жұмбақ айтыстың осы қасиетін жақсы білсе керек.

Бұл жұмбақ айтыстың тақырыбы мен мазмұны өнер-білім турасында өрбиді. Жігіттің дүние құрылысын «жайын», «алты терек», «айдаһар» образдарына бөлеп жасырған жұмбағын қыз жайынды 360 күн, алты теректі жыл мезгілдері, айдаһарды Исрафилдің сүрен ұруы деп оп-оңай шешіп береді. Жұмбақ айтыстың көркемдік тұрғыдан ерекшелігі – бастан-аяқ жансызды жанды образға бөлеп көрсететін, жұмбаққа тән парадокс әдісінің мол қолданылуы дер едік. Бұл жұмбақты 1900 жылы Орынбордан шыққан «Киргизские загадки» атты еңбегіне енгізген [7].

Сонымен, В. Васильевтің фольклорлық шығармаларды жинаудағы өзіндік ерекшеліктерін саралай келе, төмендегідей қорытынды жасауға болады: 1) Ғалым қазақ жұмбақтарын қызмет бабымен Қазақстанның солтүстік-батыс өңірлерінде болып, ел ішін аралап жүріп жинаған;

2) Жинаушы қазақ тілін жетік білген, мұның ғылым үшін маңызы зор; 3) Халық шығармаларын естіген қалпында өзгертпей, өз қолымен жазып алып отырған; 4) Мәлімет көздері қай жерде, қай уақытта хатқа түскенін т.б. қамтитын жинаушылық талаптарды біршама орындап, «паспорттық» мәліметтерді көрсетіп отырған; 5) Жиналған фольклорлық мұраларды жеке-жеке жинақ етіп шығарған. Сондай-ақ халық шығармалының ішінде қазақ жұмбақтарын әріптестеріне қарағанда өте көп жинағанын ерекше атап өткіміз келеді.

Қазақ жұмбақтарын жинаушылардың бірі – Ө. Диваев болды. Алайда ол қазақ фольклорының барлық түрін жинаған адам. Бұл ретте, ғалым Қ. Жұмалиев: «Ауыз әдебиетін жинауға ат салысып, оның әлеуметтік сырын ашуда еңбек еткендер қазақ әдебиетінің классиктері: Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев және әсіресе, көп еңбек сіңірген атақты фольклорист - ғалым Әбубәкір Диваев» [8, 8 б.], – деп орынды пікір айтқан.

Ө.Диваевтың ең алғаш қолына қалам алып, халық шығармаларын жинауы шағын жанрлардан басталған. Соның бірі - жұмбақтар.

«Әбубәкір көбіне Сырдария, Түркістан, Әулиеата, Өзбекстан, Қарақалпақстан төңірегінің жұмбақтарын жинаған» [9, 60 б.].

Ғылымда «фольклорды жинаудың қалыптасқан үш тәсілі бар: бірі тікелей жинау тәсілі, екіншісі – тұрғылықты жинау тәсілі, үшіншісі – экспедициялық тәсіл» [2, 41 б.]. Ө. Диваев осы үш тәсілді де қолданған. Алайда «Халық шығармасын айтушының аузынан қолма-қол жазып алу – Ө.Диваевтың жинаушылық қызметінің негізгі түрі болды. Оның шығармаға жасаған пайымдауларында «ауыздан» деп көрсетіледі де, одан әрі айтушының аты-жөні, оның қай жерде, қай болыста, қай уезде тұратыны жазылады, яғни біршама паспорттық мәлімет беріледі» [2, 43 б.]. Кей кездері фольклорлық үлгілерді айтушының, не орындаушының өзіне жаздырып алуды қолайлы көрген. Өйткені орындаушының стилін, материалдардың дәйектілігін өте қажет деп білген.

Ал, айтушының аузынан қолма-қол жазып алу дегеніміз – ғалым Н. Қ. Жүсіповтың айтуынша, ауыз әдебиеті үлгілерін контактілі түрде немесе тікелей жинау тәсілі. Мұнда не жинаушы фольклорды ел арасынан арнайы іздеп, айтушыдан тікелей жазып алады, не жеке адамдар өз инициативасымен жинайды [2, 41 б.].

Ө. Диваев жинаушылығының келесі түрі – тұрғылықты жинау тәсілі. Ө. Диваевтің фольклорды жинаудың стационарлық «тұрақты» түрін қолданғанын фольклортанушы ғалым Н. С. Смирнова да атап өтеді [10, 18 б.].

Әдетте, тұрғылықты түрде жинау тәсілі – ол белгілі бір мекенде тұрып, фольклорды сол маңайдан үзіліссіз жинау. Ө. Диваев Түркістан өлкесінде көп жыл қызмет атқарғандықтан, бұл өңірді жиі аралауға мүмкіндігі мол болған. Бұл өңірден жиналған материалдар кейін «Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области» атты жинақтың 1891-1897, 1902, 1904, 1905, 1907 жылдардағы басылымдарында жарияланған.

Негізінен, тұрғылықты тәсіл арқылы жинағанда жинаушы жергілікті елді-мекендегі фольклорлық шығарманы не ауызба-ауыз тілдесу арқылы, не дайын қолжазбадан, немесе кітаптан көшіріп қағазға түсіреді. Бұл ретте, Ә. Диваевқа жергілікті халықтың да көп көмегі тиген. Мәселен, Ә. Диваевтың көбірек аралап, материалды молырақ қамтыған жері – Шымкент уезінің Қазықұрт өңірі. Осы бір уездегі елдің өзінен Қалдыбай Дәулетбаев, Бекболат Қылышбаев, Садық Толқымбаев, Сәлімгерей Омаров, Сапарбай Мырзабеков, Бәйтерек Аманбаев, Жүніс Тайшықов, Бимаржан Адырбеков, Пірмұхамед Тайтанов сияқты жергілікті ертекші-орындаушыларды тапқан. Әсіресе, жұмбақтарды жинауда оған көп көмек көрсеткен Шымкент уезі, Ноғайқара болысының қазағы Еркінбек Ақынбеков болды [11, 8 б.].

Ә. Диваев ауыз әдебиетінің қандай бір үлгісін жинамасын, елді аралап, өзі жазып алуды әдетке айналдырған. Бұл – оның бірінші ерекшелігі десек, екіншісі – әр ауылда не аудандарда мәтін үлгілерін жазып жіберіп отыратын тілшілері болған. Ғалым фольклорлық шығармаларды айтушының есімі мен жазылып алынған елді-мекеніне өте мұқият болған, яғни жиналған материалдың паспортын жасауды бір сәт те естен шығармаған. Ә. Диваев мұраларының ішінен бірнеше тілшілердің есімдерін кездестіреміз.

Мәселен, Шымкент уезінің Арыс болысында тұратын Майлықожа Сұлтанқожаұлы онымен байланыс жасап, ертегі-жұмбақ, мақал-мәтелдер жіберіп тұрған. Ташкент уезі, Жетісу болысынан Жүніс Тайшықов, Мұса Байзақов, Атбай Жетібаев; Қазалы уезінен Қожабай Амалдықов; Ақмешіт уезі, Кеңтүп болысынан Ақмамбет Токпаев, Мүсілім Қарақожаев; Әулиеата уезі, Қаракөл болысынан Қожақұл Муфланқұлов; Перовск уезі, Сырдария болысынан Жұманазар Үрімқұлов тағы басқалардан Ә. Диваев ауыз әдебиеті үлгілерін жазып алып, кейбіреулерінен хат арқылы сұратып отырған [11, 10 б.].

Ә. Диваев жинаушылығының келесі бір түрі – экспедициялық тәсіл. Экспедицияны негізінен, белгілі бір ұйымдар ұйымдастырып отырған. Мәселен, Ә. Диваев басқарған «1920 жылғы Сырдария экспедициясын Ташкенттегі Қазақтың ғылыми-зерттеу қоғамы, 1920 жылғы Жетісу экспедициясын КСРО Ғылым академиясының Тіл және әдебиет бөлімі ұйымдастырған [2, 74 б.].

Ә. Диваев Сырдария экспедициясына сол облыстың генерал-губернаторы Н. И. Гродековтың арнайы тапсырмасымен ел арасынан, негізінен, құқықтық бағыттағы материалдар жинауға шыққан, алайда ол жергілікті халықтың қолында сақтауда жатқан түрлі қолжазбалардан көшірме түрінде халық шығармаларын да жинаған. Оның ішінде жұмбақта бар. Мәселен, экспедиция кезінде жиналған материалдарын сараласақ, барлығы 80 дәптер, оның 45 дәптері фольклорға арналған. Онда 134 мәтін топтамасы бар, оның 16 жұмбақтар [2, 80 б.].

Бұл жұмбақтар кара сөз, әрі өлең түріндегі жұмбақтар болып келеді. Оны Ә. Диваев ескертпелерінен көреміз. Жинаушы өлең түрінде келген жұмбақтарға жақша ішінде «жұмбақтар өлең түрінде келеді» деп жазып отырған. Алайда ол қолжазба кімнен алынғанын жазбаған, араб әрпімен, кара сиямен жазылғанын ғана ескерткен.

Ал Жетісу облысына барған экспедиция нәтижелері 67 дәптер көлемінде болса, 50 дәптері фольклорлық мәтіндер. Барлық фольклорлық үлгілер 280 шақты, оның ішінде жұмбақтар 14 топтаманы құрайды [2, 80 б.].

Әр дәптердегі фольклор үлгілері жанр жағынан да, саны жағынан да, көлемі жағынан да әр түрлі. Олардың ішіндегі кара сөзбен, әрі өлең түріндегі шығармалар аралас. Өлең түріндегі материал міндетті түрде жақша ішінде арнайы ажыратылып көрсетілген [2, 80 б.]. Мұнда да жинаушы өзінің қалыптасқан әдісі бойынша жинақтаған. Ә. Диваев кейіннен өзінің экспедиция кезінде жинаған материалдарын жүйе-жүйеге бөліп, саралаған кезінде жұмбақтарды мақалдар-мәтелдермен бір топқа енгізген.

Ә. Диваев өзінің жинаушылық қызметінде қай жанрды жинамасын, қазақтың тұрмыс халінен, әдет-салтынан, тарихы мен күнкөріс-кәсібінен мағлұмат берердей үлгілеріне мән берген. Жұмбақтар да өзін тудырушы ұлттың өмірі мен тұрмысы, хал-ахуалынан хабардар етеді. Сондықтан Ә. Диваев жұмбақтың халықтық сипатына ерекше көңіл бөліп, еңбекші елдің тұрмысы мен философиясына негізделген үлгілерін жинаған. Алайда, жұмбақтардың халықтық екенін ажырату мақалдарға қарағанда әлдеқайда қиын екені белгілі. Мақал-мәтелдерде адам туралы, оның мінезі, кәсібі жайында нақтылы ұғым берілсе, жұмбақтарда жан-жануар, аң-мақұлық, жер, су, тау, тас т.б. құбылыстар жөнінде астарлап айтылып, бүркемелі түрде мәлімет беріледі. Жай адамға оның таптық сипатын ажырату қиынға түседі, алайда зерттеуші оны анықтай алады. Біз оны Ә. Диваевтың тәжірибесінен айқын көре аламыз:

Алыста бір кара тұр көресің бе?

Жаны жоқ қимылдауға денесінде.

Сүйегі ішіндегі бақша-бақша,

Бар екен жалғыз көзі төбесінде.

(Киіз үй) [11, 9 б.].

Мұндағы «кара тұр» тіркесі кейдейдің үйі деген ұғымды беретінін аңғарамыз. Себебі қазақ қоғамында байдың үйлерін кара үй деп айтпаған. Осындай халықтың өмірін, оның әдет-ғұрпын, тұрмыс-тіршілігін жан-жақты білуі Ә. Диваев еңбегінің құндылығын арттыра түсері сөзсіз.

Түйіндесек, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ жұмбақтарының жиналуына орыс фольклористері: Г. Н. Потанин, В. Васильев, Ә. Диваев ерекше үлес қосты. Олар жинау жұмыстары барысында түрлі тәсілдерді тиімді пайдалана отыра қазақ жұмбақтарының

небір үлгісін хатқа түсіріп, ғылыми айналымға енгізді. Бұлар жиналған жұмбақтар өзінің толық сақталуымен құнды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Казахский фольклор в собрании Г. Н. Потанин. – А., 1972. – 380 с.
- 2 **Жүсіпов, Н. Қ.** Қазақ фольклортану ғылымы: XX ғасырдың бірінші жартысы. – Павлодар, 2007. – 381 б.
- 3 **Смирнова, Н. С.** Потанин – собиратель и исследователь казахской народной поэзии. // Казахский фольклор в собрании Г. Н. Потанина. – Алма-Ата: Наука, 1972.
- 4 **Қазбек, Г. А.** В. Васильев – қазақ ауыз әдебиетін жинаушы, жариялаушы және зерттеуші: фил. ғыл. канд. дисс.: – Алматы, – 1999. – 164 б.
- 5 Мәдени-әдеби өрнектер. – Алматы : Дайк-пресс, 2008. – 500 б.
- 6 Дала уалаятының газеті. – 1900. – № 20, 21, 23, 24.
- 7 Киргизские загадки. – Оренбург. – 1900. – 60 с.
- 8 **Жұмалиев, Қ.** Қазақ эпосы мен қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – 1-т. – Алматы, 1958.
- 9 **Оразаева, Ф. К.** Әбубәкір Диваев – Фольклорист. – Алматы : Білім, 2012. – 192 б.
- 10 Казахская народная поэзия. / Из образцов собранных и записанных А. А. Диваевым /. – Алма-Ата : Наука, 1964. – 256 б.
- 11 Қазақтың халық творчествосы. – Алматы : Ғылым, 1989. – 416 б.

Материал 11.09.15 баспаға түсті.

Қ. М. Абдуллаева

Русские фольклористы, собиравшие казахские загадки

Павлодарский государственный университет
имени С.Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 11.09.15.

К. М. Abdullayeva

Russian folklorists, collecting Kazakh riddles

S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 11.09.15.

В данной статье рассматривается собирательная деятельность русских фольклористов таких как Г. Н. Потанин, В. Васильев и А. Диваев, которые собирали казахские загадки и использованные ими методы.

Collective activity of Russian folklorists such as G. N. Potanin, V. Vasiliev and A. Divaev, who had collected Kazakh riddles and their methods of collecting are considered in this article.

УДК 811.161.1'36

Г. К. Алтынбекова

к.фил.н., ст. преподаватель, Южно-Казахстанский государственный педагогический институт, г. Шымкент

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ГЛАГОЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ О. О. СУЛЕЙМЕНОВА “АЗИЯ”

Объектом исследования в данной статье послужило произведение О. О. Сулейменова «Азия». Установив с помощью толковых словарей семантику глагольной лексики, использованной в произведении, автор рассмотрела стилистический аспект анализа, что стало доказательным тезисом жанровой принадлежности произведения.

Ключевые слова: глагольная лексика, признаки глагола, семантическая структура глагола, способ глагольного действия.

Книга О. О. Сулейменова «Азия», изданная в 1975 году, получила большой резонанс в кругах специалистов-гуманитариев – историков и филологов. Предметом исследования в произведении послужили две культуры – русская и восточная. Им соответствуют две части книги: сопоставляя языки и культуры народов, О. О. Сулейменов предлагает собственное прочтение памятника древнерусской литературы, размышляет о теории межнациональных и межкультурных связей и приводит огромное количество лингвистических доказательств возможной преемственности двух культурных контекстов [1].

Книга написана на материале проведенных О. О. Сулейменовым изысканий. Особые языковые средства, использованные в произведении, подчинены замыслу автора, представшему такой материал из гуманитарных областей знаний, который сделал вполне оправданным обращение к научно-публицистическому стилю речи. Если говорить о жанре произведения «Азия», то более всего ему подходит определение «трактат»: сочинение в форме рассуждения (часто полемически заостренного), ставящего своей целью определить подход к предмету научного исследования [2, с. 513].

Если исходить из того, что перед нами трактат, то обусловленными его чертами является академическая точность и наличие публицистической интонации, что и свидетельствует в пользу определения стиля произведения О. О. Сулейменова «АзиЯ» как научно-публицистического. Чтобы доказать этот тезис, необходимо было обратиться к общему или частичному лингвистическому анализу текста, т.е. к исследованию единиц различных языковых уровней. Мы посчитали, что наиболее оправданно исследование лексики: слово рассматривается в контексте с точки зрения значения и употребления, оно способствует раскрытию основных направлений авторской мысли, волнует воображение читателя и заставляя задуматься над скрытым в нем смыслом.

Мы проанализировали одну из наиболее сложных и важных лингвистических единиц – глагольную лексику – слова, которые обозначают действие, процесс, состояние, развитие признака во времени, слова, которым свойственны категории лица, времени, вида, наклонения и залога.

Наиболее общее значение глагола как части речи – значение процесса в широком смысле слова. Это общее значение объединяет ряд частных, более узких значений, таких, например, как:

- перемещение в пространстве (*идти, проходить, входить, возвращаться*);
- развитие признака во времени (*умнеть, хорошеет, худеть, стареть, сидеть*);
- состояние (*ждать, находиться, отсутствовать, спать*);
- конкретное действие (*стучать, мыть, бросать, ставить, прыгать*) и др.

Глагол отличается от других частей речи грамматическими категориями-значениями и соответствующими им грамматическими формами. Сравнивая существительные *бег, ходьба, возвращение, чтение, смех* с глаголами *бежать, ходить, возвращаться, читать смеяться*, укажем: у именной части речи нет грамматических категорий времени, вида, наклонения, залога, обозначающих процесс, который развивается во времени, выполняется активно действующим лицом и направлен (или не направлен) на объект. Существительные имеют такие грамматические категории, как род, число, падеж, одушевленность и неодушевленность. В грамматических формах рода, числа, падежа, одушевленности и неодушевленности находят выражение совсем другие значения, чем в формах, свойственных глаголу. Имя существительное обладает обобщенным лексико-грамматическим значением предметности, называет отдельные лица, вещи, явления, предметы, у которых могут быть те или иные свойства и качества, определяемые прилагательными. Например: *веселый смех, легкий бег, быстрая ходьба, неожиданное возвращение*.

Глагол может, как и прилагательное, обозначать признак, свойственный тому или иному лицу или предмету, явлению: *умнеть (поумнеть), (пohopoшeть), стареть (пocтapеть); сидеть (пoceдeть)*. Но если сравнить эти глаголы с прилагательными, образованными от тех же основ, то определится их различие, смысловое и грамматическое: *синее небо – небо синеет; веселый ребенок – ребенок повеселел; старый человек – человек постарел*. Прилагательные *синий, умный, старый* называют уже готовый признак. Главная функция глагола – предикативная: глаголы называют признак, который развивается во времени сейчас или развивался раньше самим действующим лицом. Все это очень существенно меняет общее лексико-грамматическое значение глагола и отличает глагол от прилагательного и от других частей речи.

Назовем еще ряд отличительных признаков глагола:

1. Глагол управляет существительным, т.е. требует определенной падежной формы существительного: *читать книгу, руководить семинаром, думать о работе, приближаться к дому и т.п.*

2. Глагол определяется наречием: *читаю быстро, работают хорошо, ошибается редко*.

3. В предложении глагол чаще всего бывает сказуемым. Выполняя функцию главного члена предложения, глагол имеет ярко выраженную специфику, поскольку его употребление определяется стилем речи. Глагол располагает большим числом категорий и форм и создает широкие возможности их выбора на основе учета задач, мотивов и ситуации общения.

«Семантическая структура глагола более емка и гибка, чем всех других грамматических категорий», – утверждает В. В. Виноградов [3, с. 339]. Семантическая сложность глагола с его видовыми и залоговыми вариациями, огромная роль приставок в развитии его значения делают глагольную лексику полисемичной. Эта многозначность усиливается благодаря сложному взаимодействию глаголов с другими словами. Богатство значений глаголов обусловлено также многообразием его синтаксических возможностей. Например, глагол *состоять* соотносится с существительными в родительном (из чего?), предложном (в чем? на чем? при ком?), творительном (кем?) падежей.

В ходе предпринятого нами лингвистического анализа произведения О. О. Сулейменова «АзиЯ» такие сложности классификации многозначных глаголов были отмечены при определении семантики целой группы глагольной лексики: *обращаться, развивать, прибавить, покончить, возвращаться, объединить, отклонять, считать, продолжить, прибавить, растеряться, вторгаться, открыть, задать*. Контекст свидетельствует, что это глаголы речемыслительной деятельности, но все они употреблены в переносном значении. Их прямое значение мы определяли по толковому

словарю С. И. Ожегова: *обращаться* – повернуться в направлении кого-нибудь; *развивать* – усиливать, дать чему-то окрепнуть, *отклонять* – отодвигать в сторону; *покончить* – завершить, довести до конца; *считать* – называть числа в логической последовательности, *открыть* – поднять крышку, раздвинуть створки; *растеряться* – лишиться самообладания, уверенности [4].

Анализируя специфику способов глагольного действия, мы произвели такую словообразовательную группировку глаголов, в основе которой лежит учет модификации значений с точки зрения временных, количественных и социально-результативных характеристик [5, с. 586].

По степени востребованности, как и предусмотрено в текстах научных и публицистических жанров, оказались глаголы **активного звучания и говорения**: *сказать, высказаться, назвать, говорить, ответить, спросить, повторить, поручить, обратиться, объяснить, провозгласить, процитировать, убедить, разубедить, запретить, высказать, протестовать, продиктовать, призывать, обосновать, гадать, позволить, объявить, отметить, упомянуть, разрешить, вызвать, оправдывать, признаваться*.

Речевую деятельность в полном объеме характеризуют глаголы *писать, читать, публиковать, издавать, печатать*. Не менее употребимы оказались в тексте глаголы, характеризующие **мыслительную деятельность**: *предполагать, усомниться, понимать, знать, представлять, сопоставлять, полагать, признавать, помнить*. Встречаются в тексте произведения глаголы, выражающие определенную **степень эмоций**. Контекст сближает их с двумя названными выше группами, т.к. все они используются для характеристики речемыслительной деятельности: *отвергать, игнорировать, шокировать, возбуждать, испытывать, имитировать, увлекать*.

В особую группу мы выделили глаголы **физического или психологического состояния**: *интересоваться, переживать, бороться, сражаться, подвергаться, гибнуть, грешить, организовывать*. Значительно реже встречаются в тексте глаголы собственно **физического действия**: *действовать, поднимать, буксовать, отгонять пасти, ткать, шить, пахать*. Стилистическими особенностями можно объяснить нечастое употребление **глаголов движения**, для многих из них также характерно переносное значение: *входить, уходить, отходить, возвращаться, кружиться, мчаться, появляться*.

Встречаются в тексте глаголы, **указывающие на принадлежность**: *иметь, приобретать, сохранить, изъять, получить*. На **нахождение в пространстве** указывают глаголы *оказаться, находиться, вторгаться, скрываться, ставить*. Крайне немногочисленны в тексте **модальные глаголы**: *хотеть, желать, стремиться*. **Глаголы восприятия** органами

чувств представлены словами *увидеть, обнаружить*. К глаголам **со значением существования** мы отнесли лексические единицы *существовать* и *быть*. Глаголы, **имеющие отношение к цвету и свету**: *освещаться, расцветать*. Глаголов, обозначающих природные и физические процессы, произвольное звучание, указание на физические недостатки в тексте не обнаружено.

Чтобы доказать обусловленность замыслом автора использование глаголов речи, мысли, обратимся к отрывку из анализируемого произведения и увидели в нем ярко выраженные черты такого публицистического жанра, как эссе:

Я прочел рукопись, и у меня возникло чувство виноватости и перед теми, с кем спорил, и перед темами, которые на ходу задел. Я увидел, что сам не избежал того, против чего воюю; ратую за объективность в оценке Времени, преувеличивал Момент.

Мысль обгоняет перо, и написанное вчера уже похоже на старую топографическую карту: там, где ты обозначил кустарник, уже шумит лес, там, где пунктиром провел тропинку догадки, – сегодня гудят бульдозеры, прорубая ложе для бетонированного тракта сознания.

Я бы хотел задать себе вопрос: что такое письмо? Средство передачи чувства, идеи во времени и в пространстве. А язык? Устное письмо. А искусство? Образное письмо.

Древние скульптуры – иероглифы, воплощенные в глине и камне. Каждая искусственно созданная вещь – утилизированный символ. Название вещи – название иероглифа.

Мы рассматриваем письмо, язык, искусство отдельно и не можем уяснить себе ни одной из частей, ибо они понятны лишь в целом. Лингвисту надо быть палеографом и историком, искусствоведом широкого профиля, только тогда он приблизится к слову... [1, с. 583].

Этот отрывок представляет собой образец публицистического стиля, поскольку в нем информативная задача сочетается с воздействующей: этот отрывок ясно выражает позицию автора, а умение изложить ее убедительно и точно дает возможность говорить об агитационной, воспитательной значимости информации. Обозначение действий самого автора отличается в тексте произведения исключительным разнообразием в зависимости от того, представляется ли действие как совершаемое только говорящим, или же автор не противопоставляет себя другим, а объединяется с читателем. В этом тексте органично звучит и авторское «я», и, благодаря умелому использованию глагольных форм, обобщенное «мы». Следует отметить, что авторское «я» не мешает нам чувствовать себя собеседниками, и вдумчивый, убедительный голос писателя, публициста, общественного деятеля приобретает над нами власть: ведь он готов к диалогу с читателем.

На полях – многочисленные научные исторические и лингвистические источники, основательно им проработанные.

Особый оттенок объективации создается при использовании глаголов третьего лица. Безличные обороты типа *думается, хотелось бы, можно предположить* только не только усиливают эту доверительную интонацию, но и придают тексту научное звучание. Позиция автора выражена ясно и открыто еще и потому, что целый ряд глаголов речи и мысли дает представление о логике его рассуждений, приводящих к определенным обоснованным выводам. Кроме того, в тексте удачно сочетаются формы прошедшего и настоящего времени. Прошедшая форма глагола указывает на действие, фактически осуществленное, воплотившееся в действительность, но автор не просто констатирует его – он комментирует, соглашаясь или не соглашаясь с изученной научной информацией, противопоставляя собственное мнение, всегда доказательное, аргументированное. Примечательно, что из трех наклонений глагола предпочтение отдается изъявительному наклонению, что свойственно научному стилю речи.

Проведенный нами анализ глагольной лексики помог убедиться в такой специфике ее употребления, которая подтвердила мысль о принадлежности произведения О. О. Сулейменова «Азия» к научно-публицистическому стилю речи. Использование глаголов речемыслительного действия, тщательный отбор нужного значения и определение его грамматической формы в должной мере способствовали исполнению авторского замысла.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Сулейменов, О. О. «Азия». – Алматы, 2002.
- 2 Словарь иностранных слов / Главн. ред. Ф. Н. Петров. – М., 1991. – 600 с.
- 3 **Виноградов, В. В.** Русский язык (грамматическое учение о слове). – М., 1972. – С. 337-511.
- 4 **Ожегов, С. И.** Словарь русского языка. – М. : Русский язык, 1984. – 797 с.
- 5 **Розенталь, Д. Э.** Практическая стилистика. – М., 1986.

Материал поступил в редакцию 23.11.15.

Г. Қ. Алтынбекова

О. Сулейменовтың «Азия» шығармасындағы етістік лексикасының семантикалық құрылымы

Оңүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты, Шымкент қ.
Материал 23.11.15 баспаға түсті.

G. K. Altynbekova

A semantic structure of verbal vocabulary in «Asia» by O. Suleimenov
South-Kazakhstan State Pedagogical Institute, Shymkent.
Material received on 23.11.15.

Мақаланың нысаны О. О. Сулейменовтың «Азия» шығармасы болып табылады. Түсіндірме сөздіктердің негізінде етістік лексикасының семантикасын анықтап, автор стилстикалық талдаудың аспектісін қарастырды. Бұл шығарманың жанрлық тектілігін дәлелді тезисі болды.

The object of the analysis was the work of O. O. Suleimenov «Asia». With the help of dictionaries, the author has established the semantics of the verbal vocabulary used in the work and appealed to the stylistic aspects of the analysis to make a convincing thesis of the work's genre affiliation.

УДК 81'42:81'276.6

О. К. Андрющенко

к.ф.н., доцент кафедры русского языка и литературы, Павлодарский государственный педагогический институт

АССОЦИАТИВНОЕ ПОЛЕ КОНЦЕПТА «КРАСОТА» В РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ

Статья посвящена описанию ассоциативного эксперимента по выявлению национально-культурной специфики концепта «красота». Автором выявляются общие и специфические черты данного концепта в русской и английской культуре. Проведенное исследование показало, что метод свободных ассоциаций является одним из самых мощных инструментов исследования специфики языкового сознания в малых социальных группах.

Ключевые слова: концепт, ассоциативный эксперимент, опрос, ассоциат.

Ассоциативный эксперимент – это прием, направленный на выявление ассоциаций, сложившихся у индивида в его предшествующем опыте. В психологическом словаре ассоциативный эксперимент определяется как особый метод исследования мотивации личности [1].

Обычно различают три вида ассоциативных экспериментов:

- свободный, в котором испытуемому предлагают ответить словом – R, первым пришедшим в голову при предъявлении слова – S, ничем не ограничивая ни формальные, ни семантические особенности слова – R;
- направленный, в котором экспериментатор некоторым образом ограничивает выбор предполагаемой R, накладывая определенные ограничения (например, отвечать только существительными и т.д.);
- цепной, в котором испытуемому предлагают ответить любым количеством слов – R_i, первым пришедшим в голову при предъявлении слова – S, ничем не ограничивая ни формальные, ни семантические особенности слов.

Свободный ассоциативный эксперимент широко известный и давно используемый в психолингвистике (см. обзор литературы: Залевская, 1979) [2], в семасиологии (см. описание: Левицкий, Стернин, 1989) [3], а в последнее время – в когнитивной лингвистике. По мнению Р. М. Фрумкиной, «ассоциации могут сказать нам очень многое о тех неосознаваемых структурах, в которых мы мыслим окружающий нас мир» [4, с. 32].

С целью выявления разнообразия ассоциативных связей концепта «красота» нами был проведен ассоциативный эксперимент. Испытуемым предлагалось записать первые пришедшие на ум реакции на указанное слово – стимул. При обработке результатов эксперимента учитывались все ассоциаты, в том числе и единичные. В эксперименте участвовали 119 испытуемых: студенты I-IV курсов филологического факультета и школьники 8-11 классов гимназии для одаренных детей № 3 г. Павлодара. Возраст испытуемых: 14-20 лет.

Общее число реакций – 595.

Число разных реакций – 154.

Число единичных реакций – 76.

При обработке результатов сходные по смысловому содержанию ассоциаты обобщались. Полученные данные были распределены по семантическим группам:

1) Когнитивные ассоциаты (всего 288):

- Ассоциаты, связанные с человеком: мама (82), девушка (12), женщина (25), сестра (5), бабушка (9), учительница/преподаватель (15), кумир (2).
- Ассоциаты, связанные с природными явлениями (13): жара (1), солнце (2), рассвет (1), месяц (1), вечер (1), звезды (1), воздух (1), тепло (5)
- Ассоциаты, относящиеся к животному миру (4): бабочка (2), лебеди (2), кошка (3), львица (1), змея (2).
- Физиологические ассоциаты (38): секс (8), свидания (6), прикосновение (1), прогулки (2), поцелуй (10), встречи (6), наслаждение (3).
- Семейные ценности (55): семья (22), свадьба (2), брак (1), пара (2).

- Негативные ассоциаты (43): слезы (4), ссоры (5), терпение (2), переживание (1), обиды (2), страдания (1), сложности (1), равнодушие (1), бессонница (1), тоска (1), разлука (6), ревность (5).

- Красота как материальная ценность (15): богатство (1), ценности (2), конфеты (1), платья (1), подарки (2), деньги (1), розы (3), цветы (4), торт (12).

2) Эмоциональные и «чувственные» ассоциаты:

- Этические и эстетические ассоциаты (ассоциаты-синонимы) (97): гармония (56), звезда (29), мир (4), жизнь (17), уважение (16), доверие (15), поддержка (3), внимание (2), забота (5), страсть (7), симпатия (5), воспоминание (2), влечение (3), мечта (6), игра (2), ласка (6), дружба (16), душа (2), имя (3) (Ануар, Саша, Карина), взаимоотношения (11), надежда (3), романтика (2), ответственность (2), притяжение (3), сердце (4),

- Ассоциаты, связанные с эмоциями и оценкой (172): верность (14), радость (15), счастье (25), популярность (31), безумие (1), вдохновение (1), волнение (1), молодость (1), нежность (18), искренность (4), смех (2), взаимопонимание (24), понимание (20), отношения (8), добрая (4), честная (1), чувства (25), легкая (1), эмоции (3), открытая (1), преданность (2), лучшее (1), незабываемые моменты (2), хрупкая (1), шикарная (1), умная (1), жертвенная (1), долгая (1), первая (2), прекрасная (4), бесконечная (1), храбрая (1), благополучная (1), большая (1), клева (1), яркая (1), безответная (2), вечная (2).

- Ассоциаты по цвету: красная (5).

- Ассоциаты по вкусу: сладкая (1), горькая (1)

- 3) Индивидуальные ассоциаты (28): смысл, старость, свет, стрела, сообщения, звонки, защита, расстояние, дорогой, точка, подвиг, взгляд, развлечения, мысли, круглый, нить, недоверие, невесомость, интерес, рождение, конкретность, удача, разговоры, достоинство, окружение, опора, он и я, стихи.

Представленные группы формируют ассоциативно-когнитивную модель концепта «красота». Ассоциативно-вербальная сеть концепта «красота» включает несколько участков. Базовый состав ассоциативного поля формируется следующими ассоциатами-синонимами: человек, гармония, чувство. Красота связана с чувствами, которые оцениваются положительно (счастье, радость, теплота, нежность); отрицательно (страдание, тоска), а также с чувствами, которые получают свою оценку в конкретной ситуации (страсть, самопожертвование). Этические и эстетические категории: понимание, доверие, преданность являются сопутствующими признаками данного чувства. Мнение молодых людей подтверждает данную семантику концепта – группа ассоциатов-синонимов является одной из самых больших. Наличие негативных ассоциатов доказывает существование когнитивной метафоры красоты как уникального, редкого явления, не подвластного воле человека. По мнению респондентов, указавших значительное количество негативных ассоциатов, красота является даром, а люди, обладающие им – счастливыми.

Исключительность красоты подтверждается следующими ассоциатами: волшебство, клева, жизнь, он и я, гармония, яркость, редкость, популярность, поклонники и др.

Ассоциаты, указывающие на семейные ценности отмечены многими респондентами, что говорит о тесной связи красоты с личной жизнью, успешность которой зависит от внешности человека. Чувственная природа красоты отражается в следующих ассоциатах: страсть, поцелуй, прикосновение, клева. Данная группа когнитивных ассоциатов является самой многочисленной, что демонстрирует обширные связи концепта «красота» с другими концептами и их характеристиками с точки зрения синтагматики.

Уникальность красоты, ее избранность и иррациональность подтверждается рядом ассоциаций: ссоры, обида, равнодушие, тоска, бессонница и др. Такие ассоциации отражают наивно-языковое представление русского народа о красоте как непостоянном и не зависящем от воли человека явлении.

Анализ ассоциатов к слову-стимулу «красота» позволяет выявить ассоциативное значение концепта: красота – гармония, единственная в своем роде особенность, вызывающая у человека позитивные эмоции, удовлетворяющая эстетические потребности человека, доставляющих удовольствие и радость чувствам (глаз, ухо), интеллекту.

Анализ ассоциативного поля англоязычных респондентов (52 человека) показал, что в понятийном ядре английского концепта такой признак красоты, как её внутренний, духовный характер, выражен более ярко и сопровождается этической оценкой (возвеличивающих душу).

Также в понятийном ядре английского концепта выражен признак интенсивности этической оценки данного феномена, отсутствующий в понятийном ядре русского концепта.

Среди того, что может быть красивым, чаще всего назывались в порядке убывания частотности: природа, цветы, дети, женщины, отношения, архитектура (nature, flowers, babies, mothers, women, relationship, architecture).

Частично выявленные в результате анкетирования понятийные признаки соответствуют понятийному ядру анализируемого концепта. Так, природа, цветы, архитектура относятся к категории красивого по признаку «комбинация качеств, доставляющих удовольствие и радость чувствам (глаз, ухо), интеллекту»; дети, женщины – по признаку этическая характеристика (поскольку и те и другие чаще всего являются объектами любви и обожания).

Как показал их анализ, всеми респондентами выделяются значения:

beauty – комбинация качеств, доставляющих удовольствие и радость чувствам (глаз, ухо), интеллекту: the best (4), unforgettable moments (2), fragile (5), chic (12), clever (9), obligatory (1), long (3), first (7), wonderful (15), endless (9), brave (8), safe (10), large (4), bright (3), unreciprocated (6), eternal (6).

beauty – совокупность качеств, возвеличивающих душу: mutual relations (2), hope (9), romanticism (20), responsibility (13), attraction (9), heart (10).

beauty – этическая оценка: handsome (25), beautiful (30), womanlike (38), iking (7), remembrance (9), appetence (10), dream (12), game (2), caress (2), friendship (7).

beauty – изящное, превосходное качество: loyalty (18), gladness (12), happiness (23), popularity (28), madness (15), inspiration (5), agitation (9), youth (4), tenderness (5), sincerity (2), laughter (6), mutual understanding (6), understanding (5), relations (14), kind (18), is honest (4), feelings (8), easy (5), emotions (15), open (5), devotion (9).

Эти признаки составляют понятийное ядро концепта «beauty» в английском языке. Такие признаки, как: beauty – пропорция, симметрия; beauty spot – родинка; beauty shop – салон красоты, – составляют периферию понятийного ядра концепта «beauty».

Таким образом, в сознании носителей английского языка красота выступает не просто как внешний признак человека, а именно человека успешного, наделенного хорошими внутренними качествами. Необходимо оговориться, что ассоциаты, характеризующие английское языковое сознание, были записаны не у носителей языка, а у казахстанцев, изучающих английский как иностранный. Следовательно, претендовать на выводы, не требующие дальнейшего исследования, мы не можем. Анализ проводился с целью сравнения современного понимания концепта «красота» молодежью, одинаково хорошо владеющей обоими языками. Образный и аксиологический анализ концепта «красота» исследовался нами на примере паремиологического фонда русского и английского народов, который по причине ограниченного объема статьи, сюда не вошел.

Анализ ассоциативного поля «красота» показал, что современные носители русского и английского языков воспринимают данное понятие как гармонию, единственную в своем роде особенность, вызывающую у человека позитивные эмоции, удовлетворяющую эстетические потребности человека, доставляющих удовольствие и радость чувствам, интеллекту.

Ассоциативно-вербальная сеть концепта «красота» в обоих языках включает несколько участков. Базовый состав ассоциативного поля формируется следующими ассоциатами-синонимами: человек, гармония, чувство. Красота связана с чувствами, которые оцениваются положительно (счастье, радость, теплота, нежность); отрицательно (страдание, тоска), а также с чувствами, которые получают свою оценку в конкретной ситуации (страсть, самопожертвование). Этические и эстетические категории: понимание, доверие, преданность являются сопутствующими признаками данного чувства. Мнение молодых людей подтверждает данную семантику концепта – группа ассоциатов-синонимов является одной из самых больших.

Наличие негативных ассоциатов доказывает существование когнитивной метафоры красоты как уникального, редкого явления, не подвластного воле человека. По мнению респондентов, указавших значительное количество негативных ассоциатов, красота является даром, а люди, обладающие им – счастливыми.

Проведенное исследование показало, что метод свободных ассоциаций является одним из самых мощных инструментов исследования специфики языкового сознания в малых социальных группах. Подводя итог вышеизложенному, мы можем сделать вывод о том, что в настоящее время происходят существенные изменения в содержании образов языкового сознания носителей культуры: молодые люди ассоциируют «красоту» не только с традиционным пониманием данного концепта, но и связывают его с индивидуальным представлением о данном чувстве, наделяют его новыми признаками (к примеру, интересны ассоциации душа, скромность, ум, мир, природа, указывающих не на внешнюю сторону красоты, а внутреннюю, духовную). Таким образом, проведение свободного ассоциативного эксперимента позволяет не только изучить предмет речи с точки зрения языка, но и выявить частотные ассоциации у носителей языка с помощью ассоциаций, что впоследствии помогает воссоздать целостную семантическую модель исследуемого концепта в сознании носителей языка.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Психологический словарь под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Педагогика – Пресс, 1996. – 440 с.
- 2 **Залевская, А. А.** Межъязыковые сопоставления в психолингвистике. – Калинин, 1979.
- 3 **Левицкий, В. В., Стернин, И. А.** Экспериментальные методы в семасиологии. – Воронеж, 1989.
- 4 **Фрумкина, Р. М.** Психолингвистика: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 320 с.

Материал поступил в редакцию 21.06.15

О. К. Андриющенко

Орыс және ағылшын тілдік сана сезімдеріндегі «сұлулық» концептісінің ассоциативтік шеңбері

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.
Материал 21.06.15 баспаға түсті.

О. К. Andryushchenko

Associative field of the concept of «beauty» in the English and Russian linguistic consciousness

Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar.
Material received on 21.06.15

Ұсынылған мақалада «сұлулық» концептісінің ұлттық-мәдениеттік ерекшеліктерін анықтау үшін жасалған ассоциативтік эксперименттің сипаттамасы талқыланған. Автор орыс және ағылшын мәдениеттеріндегі «сұлулық» концептісінің жалпы ортақ және спецификалық ерекшеліктері анықтаған. Кіші әлеуметтік топтамаларының тілдік сана-сезімдеріндегі ерекшеліктерін анықтауына бағытталған зерттеу жұмыстары нәтижесінде еркін ассоциация әдісі ең қолданымды екендігін көрсетті.

The article describes the associative experiment aimed at determination of the cultural identity of the concept of «beauty». The author reveals the general and specific features of this concept in the Russian and English culture. The study showed that the method of free association is one of the most powerful tools for research of specifics of language consciousness in small social groups.

ӘОЖ 821. 512. 122 (091)

К. С. Әбдіқалық¹, Қ. Т. Жанұзақова²

¹ф.ғ.к., профессор м.а., қазақ әдебиеті кафедрасы; ²ф.ғ.д., профессор м.а., қазақ әдебиеті кафедрасы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

СҮЙІНБАЙ АРОНҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МӘТІНДІК АЙЫРЫМДАР

Бұл мақалада Сүйінбай Аронұлы шығармаларының мәтіндік айырымдарына талдау жасалынады.

Кілтті сөздер: тестология, толғау, жинақ, тұрақты мәтін, қате, мәтін тарихы, айтыс, т.б.

Сүйінбай Аронұлының шығармалары әр кезеңде түрлі жинақтарда жарияланып келгені белгілі. 1931 жылы С. Сейфуллиннің «Қазақтың кеспе әдебиеті» деген халық әдебиетіне арнаған жинағында ақынның «Шапырашты

Сүйінбайдың қартайғанда айтқаны» деп аталатын өлеңі жарияланса, 1935 жылғы алғаш рет І. Жансүгіров пен Ф. Ғибатованың шығаруымен «Сүйінбай ақын» деген жинақ жарық көрді. Содан бері Сүйінбай шығармаларын жариялау мен жинақтарын шығару ісі үзбей жалғасын тауып келеді. «Үш ғасыр жырлайды» /1965/, «Айтыс» /1965, 1988/, «Бес ғасыр жырлайды» /1989/, «Ай, заман-ай, заман-ай» /1991/, «Жеті ғасыр жырлайды» /2004/, тағы басқа жинақтарда жарияланған шығармаларын айтпағанда, ақынның 1975 жылғы «Жазушы» баспасынан шыққан «Ақиық» жинағынан бастап өз алдыны бірнеше шығармалар жинағы жарық көрді. Ал осы шығармалар жинағы қайдан, кімнен алынды дегенде, зерттеушілердің айтуына қарағанда, оны Қазақстан ҒА мен Қырғызстан ҒА-ның сирек кездесетін қолжазбалар қоры мен ақынның туған келіні М.Малыбаевадан алынған бірнеше қолжазбасының негізінде осы жинақтар құрастырылған көрінеді.

Сүйінбай Аронұлы шығармаларын «Бес ғасыр жырлайды» /1989/ жинағы мен «Он ғасыр жырлайды» /2006/ жинағындағы нұсқалармен салыстырғанда өлең жолдарындағы сөздер мен сөз тіркестері ғана емес, тұтас өлең жолдарының өзі өзгеріске ұшырағанын аңғарамыз. Мысалы, ақынның «Жақсы мен жаман адамның қасиеттері» деп аталатын өлеңінің 13-жолы 1989 жылғы жинақта «*Жақсы адам қай жерден ажырайды*» [1] деп берілсе, 2006 жылғы жинақта «*Нышаны кем болса да адамдықтың*» [2] деп берілген. Өлеңнің 27,28-жолдары 1989 жылғы жинақта:

Жақсы болар баланың жүзі жақсы,

Орыстың күймей піскен бөлкесіндей (320-бет)

– деп берілсе, 2006 жылғы жинақта:

Жақсының айтқан сөзі тиянақты,

Түйенің аумайтұғын өркешіндей (197-бет),

– деп өзгертіліп берілген.

Сондай-ақ ақынның «Жұмыққа» өлеңінің 7-жолы 1989 жылғы нұсқада «*Өмірді келген, кеткен аңдамайсың*», 11-жолы «*Қиял мінез, томырық, от пен жалын*» деп берілсе, 2006 жылғы нұсқада «*Өмірді келген-кеткен аңламайсың*», «*Қиял мінез, томырық мұз секілді*» деп берілген. Сонда өлең жолдарындағы сөздер мен сөз тіркестерінің өзгеріске ұшырауынан гөрі, тұтастай өлең жолдарының ауыстырылып берілуі ойға қонымсыз. Бірақ өзгертілген өлең жолдары шығарманың идеялық-мазмұнына соншалықты нұсқан келтірмейді. Десек те келешекте Сүйінбай Аронұлы шығармаларының ғылыми басылымын әзірлеуде текстологиялық принциптерге жүгіне отырып, мәтін тұрақтылығына мұқият көңіл бөліну қажет.

Ақын мұраларының ішінде «Сүйінбай мен Тезек төре айтысының» мәтіні де әр жинақта әр түрлі берілген. Тіпті, газетте жарияланған осы айтыстың мәтіні де бір бөлек. Олай болса, ақынның «Жазушы» баспасынан шыққан «Айтыс» /1965, 1988/, «Ақиық» /1975/, «Сүйінбай. Шығармалары» /1990/, «Сүйінбайдың шығармалары» /1993/, 1996 жылғы «Білім» баспасынан

шыққан «Сүйінбай. Таңдамалы шығармалары» және «Қазақ әдебиеті» газеті /1988, 18 ноябрь/ мен «Жетісу» газетіндегі /1990, 23 қаңтар/ нұсқаны қолға алып, мәтіндік айырымдарына тоқталайық. Бұл арада 1988 жылғы жинақ пен «Қазақ әдебиеті» газетіндегі және 1990 жылғы жинақтық нұсқаның мәтіні бірдей. Ескере кететін жайт, алда кездесетін «Жетісу» газетіндегі нұсқаны 1990 жылғы нұсқа деп аламыз.

Сүйінбайдың бұл айтысы «Қазақ әдебиеті» газетінің /1988, 18 ноябрь/ «Жыр-шежіре» айдарында С. Садырбаевтың дайындауымен басылып, онда «Бұл айтыстың тұрақты көркем текстологиясы жасалды. Соны оқушының назарына ұсынып отырмыз» [3,10 б.] делінген. Бұдан кейін «Жетісу» газетінің /1990, 23 қаңтар/ «Әдеби дерек» айдарында «Өлеңнің қызыл желі» деген тақырыпта С. Дәуітовтің дайындауымен бір нұсқасы жарияланды. Онда ел аузынан және Жамбылдан естіген халық ақындарының жырларын Қазақ ССР Ғылым академиясы кітапханасының сирек кездесетін қолжазбалар қорына өткізген Кенен Әзірбаев материалдарының ішінен «Сүйінбай мен Тезектің айтысы» және «Сүйінбайдың Тезектің өлген баласына көңіл айтқаны» деп аталатын екі шығармасын алып бергендігі туралы айтыла келіп, «Осы материалдардың өзіндік көркем ерекшелігі – мұнда кейбір сөз, кейбір шумақ, өткір айтылған сын, әдемі әзіл-қалжың Сүйінбайдың басқа айтысында жоқ. Сондықтан бұл айтысты баспасөзде жариялауды мақұл көрдік. Бұл еңбек ақынның алдағы уақытта басылып шығатын көркем текстологиясын жасауға әбден қажет деп білеміз» [4,4 б.] делінген.

Сонымен «Сүйінбай мен Тезек төре айтысының» мәтіні бұл газетте 158 жолмен, ал «Қазақ әдебиеті» газетінде /1988, 18 ноябрь/ 261 жолмен берілген. 1988 жылғы жинақ пен «Қазақ әдебиеті» газетінен кейін сегіз жылдан соң осы С.Садырбаевтың құрастыруымен жарық көрген 1996 жылғы жинақта бұл айтыс 248 жолдан тұрса, алдыңғы 1965 жылғы жинақта 86 жол, 1975 жылғы жинақта 198 жолмен берілген.

Барлық нұсқаларда айтыс Тезек төренің екі ұрысына ұрысып жатқанынан басталады. Бұл мәтін 1975, 1996 жылғы жинақтарда 28 өлең жолынан құралса [5], 1988 жылғы нұсқаларда 38 өлең жолынан, «Жетісу» газетінде /1990, 23 қаңтар/ 20 өлең жолынан тұрады. 1965 жылғы жинақта берілмеген. Мысал ретінде бірінші шумағының мәтінін толық келтірсек, 1975 жыл мен 1988 жылғы нұсқаларда:

Арғы атам *Әділ төре*, Тезек атым,

Асып тұр *Ұлы жүзден салтанатым*.

Біріңнің басың жарық, қолың сынық,

Ұялмай не деп келдің, екі қатын (293-б.)?!)

– деп басталса, 1990 жылғы нұсқада:

Арғы атам *хан Абылай*, Тезек атым,

Асып тұр *бұл үш жүзден салтанатым*.

Екі ұрың, қолың сынық, басың жарық,
Қашипсың жылқышыдан екі қатын (4-б.),

– деп берілген. 1996 жылғы жинақта:

Абылай – арғы затым, атым Тезек,
Жан бар ма өлмейтұғын темір өзек.

Біріннің басың жарық, қолың сынық,
Ұялмай не деп келдің, екі кезеп (77-б.),

– деп беріледі. Барлық нұсқаларда бірдей екінші шумақ 1990 жылғы нұсқада жоқ. 1975 жылғы мен 1990 жылғы нұсқада бірдей берілген үшінші шумақ 1996 жылғы жинақта кездеспейді, ал 1988 жылғы нұсқаларда ол шумақ алты жолға ұзарып, яғни, «Қоянның сүйегіндегі сүйегің бар, Сендерді шешелерің ұл деп тауып» деген екі өлең жолы қосылған. 1975 жылғы жинақтағы «Шымылықтай екеуіңнің жүрегің бар» деген бірінші жолы қалған нұсқаларда «Шымылықтың жүрегіңдей жүрегің бар» деп берілсе, «Қалжа қой сен туғанда жеген шығар» /1975, 1990/ деген өлең жолындағы «сен туғанда» сөз тіркесі 1988 жылғы нұсқаларда «екеуіңе» деп берілген. Екі адамға қарап айтып жат-қаннан кейін «екеуіңе» сөзі орынды шығар. «Қаштың ба жыл-қышыдан, жаман мұндар» /1975, 1990/ деген соңғы тармағы 1988 жылғы нұсқаларда «Қаштың ба қорқақтықтан, өңшең мұндар» деп өзгертіліп берілген.

1975 жылғы жинақтағы «Бірталай Албан, Дулат ел емес пе» деп басталатын 8 жол өлеңнің мәтіні әр нұсқада әр түрлі өзгеріске ұшырап, тіпті, 1988 жылғы нұсқаларда 16 жолға ұзартылып берілген. Сондай-ақ «Мен іздеп екеуіңді бармас па едім» (1975, 1988) деп басталатын өлең шумағының мәтіні де 1990 жылы мен 1996 жылғы нұсқаларда бірдей емес.

Тезек төренің екі ұрыдан кейінгі Сүйінбайға айтқаны 1965 жылғы нұсқада 6 шумақ, 1975 жылғы нұсқада 8 шумақ, 1988 жылғы нұсқаларда 6 шумақ, 1990 жылғы нұсқада 9 шумақ, 1996 жылғы нұсқада 10 шумақпен беріліп, өлең мазмұны да біркелкі емес. 1975 жылғы нұсқадағы төртінші, алтыншы шумақтар 1988 жылғы нұсқаларда орынсыз қысқартылса, керісінше 1975 жылғы нұсқадағы бесінші шумақтың «Орта жүз Ұлы жүзден төмен екен» деген бірінші жолы 1988 жылғы нұсқаларда «Қараша хан Әділге келген екен» деп, сондай-ақ 1975 жылғы нұсқадағы жетінші шумақтың екінші жолындағы «ат-шапанын», сегізінші шумақтың екінші жолындағы «денесін» деген сөздер 1988 жылғы нұсқаларда «киімін тонап», «киі-мін» деп орынды түзету енгізілген. 1990 жылғы нұсқадағы тоғыз шумақтың мәтіні басқа нұсқалардан мүлдем бөлек. 1996 жылғы нұсқадағы екінші шумақтан бастап сегізінші шумаққа дейін 24 өлең жолы 1965 жылғы жинақтағы өлең мәтінімен бірдей, қалған өлең жолдарындағы мәтін басқа нұсқалардан айырмашылық танытады.

Сүйінбайдың бірінші жауабы 1965 жылғы нұсқада 46 жол, 1975 жылғы нұсқада 22 жол, 1988 жылғы нұсқаларда 55 жол, 1990 жылғы нұсқада

49 жол, 1996 жылғы нұсқада 56 жолмен берілген. 1988 жылғы нұсқалардағы «Басыңа не кун туды ұрлық қылып» деген жолдан бастап «Албан, дулат, шапырашты ел емес пе» деген өлең жолына дейінгі 34 жол 1975 жылғы нұсқада кездеспейді, керісінше соңынан санағанда «Бетіндегі көбігі төре емес пе?!» /1975/ деген үшінші өлең жолы 1988 жылғы нұсқада алынып қалған. 1996 жылғы нұсқадағы алдыңғы 24 өлең жолы 1965 жылғы нұсқамен сөзбе-сөз дәл келеді де, одан кейінгі 10 шақты өлең жолы өзгертіліп, қалған өлең жолдарының мәтіні басқаша мазмұнмен өрілген. 1990 жылғы нұсқадағы өлең жолдарының мәтіні де жинақтық нұсқалармен бірдей емес. Алайда, мұндағы:

Қайтарма Сүйінбайды торықтырып,
Елден жылқы қоймадың торып тұрып.
Әзірет Сұлтан, Мекеге барып па едің
Екі атты не қып тұрсың зорықтырып?

– деген алтыншы шумағының мәтіні С. Мұқановтың «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер» /2000/ атты еңбегінде берілген осы айтыстың үзіндісімен (190-б.) сәйкес келеді.

Сүйінбайдың екінші жауабы 1965, 1975, 1990 жылғы нұсқаларда кездеспейді. 1988 жылғы мен 1996 жылғы нұсқаларда 12 жолмен әрі екеуінде де мәтін бірдей берілген. Осыдан кейінгі Тезек төренің жауабы да үш нұсқада /1975, 1988, 1996/ 12 өлең жолымен өзгеріссіз бірдей беріліп, 1965, 1990 жылғы нұсқаларда кездеспейді.

Сүйінбайдың үшінші жауабы 1975 жылғы нұсқада 12 жол, 1988, 1996 жылғы нұсқаларда 14 жол, 1990 жылғы нұсқада 13 жолмен беріліп, 1965 жылғы нұсқада кездеспейді. Өлеңнің бірінші, екінші жолдары 1975, 1988 жылғы нұсқаларда «Мынауың құнан қой ма, дөнен қой ма? Мойнында мылтығы бар мерген қой ма?» деп берілсе, 1990, 1996 жылғы нұсқаларда «Япырым-ау, мына қойың мерген қой ма? Аң атып талай қызық көрген қой ма?» деп беріледі. Соңғы нұсқасы түсініксіз. Өлеңнің үшінші шумағы 1996 жылғы нұсқада:

Тақсыр-ау, бұл заманның күйін ойла,
Елдің шетін күзетсіз босқа қойма.
Жаугершілік болғанда сені асырар,
«Мерген қойды» қонаққа өлсең сойма.
Демесең, Сүйінбайды ұшықтайын,

Қоя бер мына қойдың көзін жойма (83-б.),
– деп /1975, 1988 жылғы нұсқаларда да/ беріледі. 1975 жылғы жинақта өлеңнің соңғы екі жолы кездеспейді, үшінші жолдағы «сені» сөзі «ханды» деп берілген. 1988 жылғы нұсқаларда бірінші жолдағы «бұл» сөзі түсіп қалса, төртінші жолдағы «өлсең» сөзі «босқа» деп түзетілген. Ал 1990 жылғы нұсқадағы мәтін:

Атаң мұндай болып па еді, хан Абылай
 Пейілің қашса берекең кетер былай.
 Қарашың мен бұқараң қырылмай ма,
 Өкпе болған кеселді қой етін жеп.
 Төре, құдай болсаң да тартаңшы, ойбай (4-б.),

– деп мүлдем басқаша берілген.

Тезек төренің Сүйінбайға әйелі мен қызын мақтауды өтінгендігі туралы бір шумақ өлеңі барлық нұсқаларда /1975, 1988, 1996/ бірдей берілсе, 1990 жылғы нұсқада Тезек төре оларды керсінше жамандауды өтінген және ол кара сөзбен берілген. Сүйінбайдың бұған жауабы 1975, 1988, 1996 жылғы нұсқаларда мәтіні бірдей бес шумақпен берілсе, 1990 жылғы нұсқада үш шумақпен, яғни, басқа нұсқалардағы екінші, үшінші, төртінші шумақтар кездеспей, керсінше басқа нұсқаларда жоқ бір шумақ берілген. Мәселен,

Болған соң бойың үйір бір жатасың,
 Жатуға менде бірге шошырмын-ай.
 Ұрының лайықты қатыны деп,
 Құдайым дәл өзіңе қосуын-ай!

Мұндағы екінші тармақ басқа нұсқаларда соңғы өлең жолында берілген. Сондай-ақ бірінші шумақтың «*Жаманды* жаман дейтін *заман* бар ма?!» /1975, 1988, 1996/ деген екінші жолы 1990 жылғы нұсқада «*Қызыңды* жаман дейтін *адам* бар ма?!» деп берілсе, «*Болған соң төре қызы* амал бар ма?!» деген төртінші жолы 1990 жылғы нұсқада «*Құдай ханиша қылғасын* амал бар ма?!» деп берілген.

Тезек төренің Сүйінбайға сары атты ұсынып, сый-құрмет көрсеткендігі туралы үш шумақтан құралған сөздері 1975, 1988, 1996 жылғы нұсқаларда ғана кездеседі және мәтіндері де бірдей. Тек екінші шумақтың «Жарамды *мінетін бір* ат берейін» /1975/ деген үшінші жолындағы «*мінетін бір*» деген сөз тіркесі 1988, 1996 нұсқаларда «*жол жүріске*» деп өңделген. Сүйінбай мен сары аттың жауаптары да 1975, 1988, 1996 жылғы нұсқаларда ғана кездесіп, мәтіндерінде айырмашылық жоқ. Сүйінбайдың сөзінің бір шумағы ғана 1965 жылғы нұсқада ұшырысады.

Сүйінбай мен қаракер аттың сөйлескен сөздері де әр нұсқада әр түрлі беріледі. Мәселен, Сүйінбайдың айтқаны 1965 жылғы нұсқада 8 жол, 1975 жылғы нұсқада 12 жол, 1988 жылғы нұсқаларда 28 жол, 1990 жылғы нұсқада 4 жол, 1996 жылғы нұсқада 8 жолмен берілсе, қаракер аттың жауабы 1965 жылғы нұсқада 4 жол, 1975 жылғы нұсқада 8 жол, 1988 жылғы нұсқаларда 6 жол, 1990 жылғы нұсқада 4 жол, 1996 жылғы нұсқада 5 жолмен беріліп, мәтіні де біркелкі емес. Ал оған Сүйінбайдың жауабы 1965 жылғы нұсқада жоқ, қалған нұсқаларда /1975, 1988, 1996/ 8 жолмен және мәтіндері де бірдей берілсе, 1990 жылғы нұсқада Сүйінбай қаракер атқа үш рет жауап қатады, мәтіндерін де айырмашылық бар. Айтыстағы Тезек төре мен Сүйінбайдың

соңғы сөздері тек 1975, 1988, 1996 жылғы нұсқаларда ғана кездеседі және мәтіндері де бірдей берілген.

Жалпы, Сүйінбай мен Тезек төре айтысының әр жақтан жиналған түрлі нұсқасы болса да, шығарма мәтінінің тарихын терең зерттей отырып, бұл мұраның тұрақты мәтінінің жасалынуы әрі келешекте шығатын ақын шығармаларының жинағында осы мәселенің ескерілуі қажет деп ойлаймыз.

Қорытындылай келгенде, тұрақты мәтін қалыптастыру текстология ғылымында қаншалықты қиындықпен іске асырылатыны белгілі десек те, Сүйінбай шығармаларының келесі басылымында әр жинақта әр түрлі берілген сөздер мен сөз тіркестерінің, қалып кеткен өлең жолдары, артық сөздер және сөз ішіндегі әріп (емле) қателерінің ең дұрысы өз қалпына келтірілсе деген ниет білдіреміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Бес ғасыр жырлайды. – Алматы : Жазушы, 1989.
- 2 Он ғасыр жырлайды. – Алматы : Жазушы, 2006.
- 3 Қазақ әдебиеті. – 1988. – 18 ноябрь.
- 4 Жетісу. – 1990. – 23 қаңтар.
- 5 Сүйінбай. Таңдамалы шығармалары. – Алматы : Білім, 1996. – 152 б. – ISBN 574040195X.

Материал 12.11.15 баспаға түсті.

К. С. Абдикалык, К. Т. Жанузакова

Текстовые различия произведений С. Арон-улы

Казахский государственный
 женский педагогический университет, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 12.11.15.

K. S. Abdikalyk, K. T. Zhanuzakova

Textual differences in the works of S. Aronuly

Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty.

Material received on 12.11.15

Статья посвящена рассмотрению текстологических различий произведений С. Арон-улы

The article deals with textological differences in the works of S. Aronuly.

А. Б. Бакраденова

п.ғ.к., профессор, Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.

БАЛАЛАР ӨЗ АҚЫНЫН ТАНИ МА... Ж. СМАҚОВТЫҢ ПОЭЗИЯЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫН ҚАБЫЛДАТУ МӘСЕЛЕСІНЕ

Мақалада танымал балалар ақынының мектеп жасына дейінгілерге арнап жазған поэзиялық туындыларының балабақшада жүйелі түрде берілмеуі, қазіргі уақытта шығармалардың балалардың жас ерекшелігіне қарай ұсынылуы ескерілмейтіні қарастырылған.

Кілтті сөздер: бала тілі, ішкі ұйқасты, ырғақты өлең; поэтикалық стиль, сөз мәнері

Қазақтың кара баласы өз тілінде еркін сөйлеп, төрткүл дүниенің кереметін ана тілінде танудың орнына бүгінде ғаламторға таңылуда. Осыған карап, қазақ тілінде балаларға арнап тақпақ-өлеңдер, ертегі-әңгімелер жазған ақын-жазушыларымыздың мұрасы қайда дерсіз?!

Жаңа заманның балаларына не ұсыну керек, қай стильде, қандай формада оқыту керектігін әлі де босаң болжаймыз, тіпті оқыту бағдарламаларына дұрыс ұсынбай келеміз. Әдебиеттегі жас буын болса, қазіргі балаға қажетті мазмұн мен формаға аяқ баса алмай жүрген сияқты. Қоғам да, заман да басқа, ұсыныстардың сұранысқа сай болу талаптарын ескеруді бәріміз білеміз. Осы жағдайға орай ізденген бала қазақтың емес, шетелдің туындысымен теледидардан, ғаламтордан сусындауға мәжбүр. «Балалардың ауызекі сөйлеу тілін дамыту» тақырыбында диссертация қорғаған менің жан-дүниемді ауыртатын мәселе – балалар ақындарының туындыларын балдырғандарға балабақшадан бастап жүйелі түрде таныстыра алмай жатқандығымыз.

Көптеген балалар ақындарының өлеңдері – баланың өміртанымдық әліппесі іспетті. Ойыншыққа жан бітіреді, жан-жануарлармен таныстырады, тәртіпті, үлгілі бала мен шалдуар баланы қатар алып, шендестіреді. Сәбилердің 1, 2-ші топтарында қуыршақтармен ойнатылатын ойындардың түрлері көп. Сол ойындардың қайсысы қай ақынның өлеңімен жетектеліп, көрнектеледі екен?

Өткен ғасырдың 80-ші жылдары, бүгінге қарағанда, ақындар да, ғалымдар да бұл мәселені түсініп, бүлдіршін тілін дамытуды жақсы бастаған еді. Мектеп жасына дейінгі бала тілін алғаш зертеген ғалым Б. Баймұратова 70-80 жж. бағдарламаға белгілі балалар ақыны Ж. Смақовтың «Қаз-қаз бас», «Торғай» өлеңдерін енгізген болатын. Ақын өлеңдері балалардың аузынан түспейтін өлеңдеріне айнала бастаған.

Бірақ қазіргі бағдарламада Жақан ақын шығармалары мүлде түсіріліп қалған. Балалар әдебиетін зерттеушісі Құлбек Ергөбеков: «Балалар әдебиеті бізде әлі оқушысының жас мөлшеріне қарай толығырақ жіктеліп, сараланып жетпеген. Ал, Жақан өз талантының бейімін тапқан, бейіміне қарай өз оқушысын тапқан ақын еді. Бесіктен белі шықпаған сәби мен бастауыш сынып оқушылары аралығындағы жас мөлшерін қанағат тұтқан оның бар жыр-мұрасы осы аралықтағы бөбектерге арналады. Бұл – өзін де, өзгені де сыйлаудың әдемі үлгісі», – деп бағалады [1, 118]. Аз өмір сүрсе де, Жетісу өңірінде ерекше танымал болған, мектеп жасына дейінгі балаларға мәңгілік қолдануына жарайтын туындылар қалдырған балалар ақыны Ж. Смақовты барша бүлдіршіндерге жақын ету – педагогтік парызымыз.

Ақын мұрасын қарастырып көргенімізде «У-У», «Бөпем», «Әй-әй», «Қаз-қаз» осындай бөбектердің тілін ширатуға, ойната отырып, қимылын дамытуға арналғандығына көз жеткіздік.

«У-У»,

Желдей гуле,

Уілде, бөпем, уілде, бөпем...

(дл-дл-дл...)

Кәне, жаным, күлші, бөпем, күл, күл!

Өлеңді сәби үніне, үліне, тілі шығар-шықпас кезеңіндегі былдырлаған үніне құруда – әдебиетке Жақан Смақовтың балалар әдебиетіне әкелген үлкен жаңалығы еді. Ішкі ұйқасты, ырғақты берік қалайтын ақын әр жолдың аяғын сәби үніне, сәби тіліне, былдырына айналдырып, «уілде, бөпем, уілде, у-у-у, гуілде, бөпем, гуілде, гу-гу-гу» деп өлеңдеткен болатын.

Бұл өлең бала тілінің дыбыстық жағынан жетілдіруге сұранып тұр. Қуыршақты қолына алғызып ойнату үстінде тәрбиеші 2-3 жасар балаға дауысты дыбыстарды созып айтуға, сөйтіп дикциясын қалыптастыруына болады. Жас бала қимылы ширақ мысықты, күшікті, «шиқ-шиқ» еткен сары үрпек балапанды қорықпай бас салады. Ал олардың жұмсақ ойыншық түрлерімен, бірдеңеге үйретіп жүріп, сүйретіп жүріп ойнайды. Осы орайда сол жұмсақ ойыншықтармен баланы ойната отырып әуенді жыр жазған Жақан Смақовты естігендей боласың.

«Әй-әй

Әй-әй бала, әй бала,

Мысығың сенің Әй-әй ме?

Тырнамай ма, аяй ма? деп келетін ырғақты әуенмен бала құлыншағымен, қуыршағымен сөйлеседі. Қала баласын төрт түлікпен осылайша тілдік қатысымға түсіру олардың сөйлеу тілін бекітумен қатар, дыбыстарды, сөздерді таза дикциямен, мәнерімен айтуға итермелейді. Ең негізгісі қазақы рухқа бейімдейді.

Жоғарыдағы өленді баланы сөйлетуге еліктете отырып, әрі сұрақ, әрі таңғала сөйлеу әуенімен кезектете ауыстыра отырып, жатқа айту баланы елендетпей қоймайды. Алғаш естігенде қосылып айтпай да қою мүмкін, ал қайта-қайта баланың ыңғайлы сәтін, ойынға беріле бастаған көңілді сәтінде айтқызуға тырыссаңыз, 3-4 рет айтылғаннан кейін ол бала буындарды үлкеннен бұрын-ақ айтып кететін болады. «...баланың ойын қанағаттандырып, әрдайым көңілді сәттер ұйымдастыруды ойлау керек» деп «Алғашқы қадам» бағдарламасында ұсынылса да, дәл осындай бала психологиясын баурап алатын шығармалар қолданыстағы бағдарламада аздық етіп отырғаны шындық.

Ж. Смақов туындыларының ішінде сәбиді қуантатын, ойнататын өлеңдерді таңдап алып, оларды қажетті жерде ойнақы үнмен айта жөнелу ырғаққа еліктегіш баланы соның өзіне оңайлау жерлерін қайталап бірге айтуға еліктетеді. Мысалы, «Бөпе» өлеңі арқылы сәби кейінірек өзінің дене мүшелерін атайтын болады. «Қуыршақты уату» «Қуыршақты ұйықтату», «Қуыршақты ойнату», «Қуыршақты киіндіру» т.б. рөлдерді қыз балаларға бөліп беріп, олармен бірге сөзбен демей отырып ойнау үстінде ақынның мынандай өлеңдерін қолдануға болады:

«Дың-дың» –

Қоңырауымын.

«Дың-дың» –

Соғыламын.» деп қолға алған сылдырмақты, қоңырауды сылдырлату;

Жақан ағаларының бақайлар мен башайларды санауға құрылған «Санамак» атты өлеңін тәрбиеші әндете отырып, жылы суды аяқ-қолдарына шашырата отырып айтса, балалар шаттанып, шаршап тұрғандарының өздері жадырап шыға келеді деп ойлаймыз.

«Балбөбек» және қазіргі ҚР мемлекеттік жалпыға міндетті білім беруде «Алғашқы қадам» (1-3 жас), «Зерек бала» (3-5 жас) мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту бағдарламаларының «Қатынас» саласы бойынша сәбилер тобында: «Шағын тақпақтар мен өлеңдерді жатқа айтуға үйрету. Тақпақтап, ұйқасты сөздер айтып ойналатын ойындарды балалар қызығатындай етіп өткізу керек. Сол арқылы баланың тілі дамиды. Қол мен саусақты жаттықтыруға арналған ойындар мен ойыншықтарды қатыстырып шағын оқиғалар құрастыру, өздері білетін ертегілерді драмалау. Сөйлеу барысында дауыс ырғағы мен қарқынын қадағалап, кейіпкерлердің бейнесін, мінез-құлқын дұрыс жеткізуге жаттықтыру» деп жазылған [7, 85].

Ж. Смақовтың «Бала, бала, балақан, қане, қайсы алақан?» деп басталатын «Жалау» атты өлеңі бой сергіту ретінде барлық топтарда қолданылып келеді. Ал бұл өлеңнің Жақан ағаларының екендігін тәрбиешілер де біле бермейді. Бағдарламада ұсынылған «Жалау» атты өлең орыс тіліндегі бағдарламадағы А. Бартонікі атымен беріліп келеді. «Өзі бір кезде уыз дәмін алған ауыз

әдебиеті ақынның өлең-жырларын қанаттандырар рух, нәрлендірер бұлақ секілді. Ақын Жақан Смақовтың бөбектерге арналған өлеңдерінің бірі – «Сылдырмақ». Қай сәби болсын бесікті анасымен бірге тербескенде сылдырмаққа қызықпай тұра алмайды. Бала тербеткен бесік әуенімен сылдырмақ та сылдырлайды. Осы әуенді ақын өлеңде жақсы келтірген. Ізденгіш, эмоцияға берілгіш балаларға тәрбиеші осы сәтті пайдаланып, өлеңді дер кезінде айта қойса, олар құлақ түре қалады: «Сылдырмақ Сылдырлап, Бесікте тұрады. Бөпешім Былдырлап Сылдырмақ ұрады... Бір жолға салсаңыз да, өлеңнің ырғағы сақталып тұр. Сәби әрекетмен дүниені, ортаны тануды өз ойыншығынан бастаған. Сәби мінезіндегі өсу, даму кезіндегі алғашқы сезім, көңіл ерекшеліктерін байқататын детальдарды дәл ала отырып, қаламгер сәбидің (лирикалық қаһарманның) психологиясының жай көзге көріне бермейтін (мән бермейтін) тұстарын поэтикалық түрде, көркем суреттейді» деп зерттеушілер дәл таныған, қызықтап бағалаған өлеңді тәжірибеге енгізу қажет деп білеміз [4, 35].

Ж. Смақов өлеңдерінен мазмұнды-рөлдік ойынға «Паровоз», «Сылдырмақ», «Айтшы, әжетай», «Кішкене әліппе», «Самолет» өлеңдерін пайдалануға болады. Бұл өлеңдер арқылы 4-5 жастағы балалар оқуға еліктейді, кітаппен достасады, сондықтан «Мектеп» ойынында «Қуыршақпен кітап оқиық» деген ақынның келесі өлеңін ұсынған жөн: «Бұзау М-ны ө-ге қосып, «Мө» дейді»; Бота: Б-ны Ө-ге қосып, «Бө» дейді» деген жолдармен буын құбылысын бекіту, «Ал мен М-ны А-ға қосып, «Ма». – деймін. «Ма-ма-деймін. «Мама» деймін» – бұл буындардан сөз шыға келді. Сауат ашудың өзін өлеңге салуы-тәрбиешіге сауат ашу сабағына қосқан тәсіл десе болады.

«Паровоз» өлеңінде Жақан Смақов поэзия тілін ойынның түр-түріне салған. Әрине, ойын баласы ән ырғағымен ойнағанды қатты ұнатады, Мысалы, ақынның «Пойыз» өлеңі былай құрылған:

Қатар-қатар тұрайық,

Кәне, кәне, сұрайық:

Кімнің болса бойы ұзын –

Паровозы пойыздың?!

Тәрбиеші бойы ұзын баланы көрсетеді. Мысалға (Мараттың бойы ұзын) деуі мүмкін. Балалар тәрбиеші көрсеткен баланы паровоз етіп қояды. Ал қалғандары соның соңынан етектерінен ұстап тұра бастайды.

Ал, паровоз, баста алға,

Бәрімізді басқар да!

«пш-пш, пш-пш!» – біз кеттік, (2 рет)

Жүрісті біз үдеттік...

«Ақын өлеңдері өз қатарластарында көп ұқсай бермейді, бұл өзгешілдік қаламгер шығармаларының бесік жасындағы сәбиден 5-6 жастағы, мектеп жасына дейінгі балдырғандарға арналатындығынан келіп шығады. Дүниеге

жаңа келген сәбиден бастап, еркелігі басылмаған 5-6 жастағы балдырғандарға арнап шығарма жазатын қаламгерлер сирек, бұл кезеңдегі бүлдіршіндерге жыр арнап, көнілін аудару үшін баланың психологиясын жас ерекшелігіне қарай бағдарлай білу керек. Жаңа, тың қолданыстарды өлеңде балдырған танымына лайықтай білу, шығарманы мүлдем ойламаған ерекше мазмұнмен байланыстыру ақын шеберлігін танытады» деп, қазақ балалар лирикасын зерттеген керекулік ғалым Б. Қапасова ақын өлеңдерінің өміршеңдігін танытты [4, 56].

Белгілі әдебиет зерттеушісі Ш. Ыбыраев қазақ халық ойындары жинақталған «Ақ сандық, көк сандық» кітабына жазған алға сөзінде [6, 3] қаламақтардың үлгісін береді. Санамақ санауға үйретуді көздесе, қаламақ балаларға тығылмақ, соқыртеке ойындарында іздеушіні тағайындау үшін қажет екендігі түсіндірілген. Ж. Смақов сонымен қатар ғасырлар бойы ойнатылып келе жатқан соқыртеке ойынына жаңаша өң берген ақын. Ақынның санамағы:

«Бұзау, Бота, Қозы, Лақ,
Тоқты, Серке, Құланшақ,
Торпақ, Тана, Тай, Тайлақ,
Құнан, Дөнен, Бесті бар –
Бәрін білін, естіп ал!
Сүзегенсін, тентек Теке аппақ,

Ізде оларды, ұста оларды, бақ-бақ!» [6, 27] – деп санаудан басталады да, ойын тәртібі бойынша ойнайтын балалар қатарға тұрғызылады. Ең соңғы аты аталған бала «Соқыр теке» болады.

Далада ойналғанда жерге шеңбер сызылады. Ойын басқарушы ортаға көзі орамалмен таңылған «Соқыр текені» шығарады. Содан кейін балалар:

«Соқыр теке, бақ-бақ,

Қайдан бізді тақпақ?! – деген өлеңді барлығы қосыла айтады. Өлең айтылып болысымен, шеңбердің ортасында қалған «Соқыр теке» балаларды ұстауға ұмтылады. «Соқыр теке» ұстаған бала оның орнына тұрады, ойын әрі қарай жалғаса береді.

Қазақ ойындарының ішінде асық ойынына үлкен мән берілгендігі белгілі. Қазіргі баспасөз беттерінде бұл ойынның қазақ баласына қажетті ептілік, батылдық, мергендік, жалпы адалдық, адамгершілік, салмақтылық сияқты қасиеттерге баулитыны, өзге Европа елдері ойындарынан да асып түсетіні насихаттала бастады. Ал қала балабақшалары түгілі, ауылда да асық ойнау, тоғызқұмалақта жарысу қалып бара жатыр. Ақын Ж. Смақов ауыл балаларының бір кездегі сүйікті ойынын «Талапай» деп атап, ойынды былайша сипаттаған.

Талапай-ау, талапай,
Табылды ойын, алақай!...

«Хан» қойған ат шоңқайып,
Омпы түссе омпайып –
Талапайға басамыз.

Халық ауызында «Хан талапай» аталған ойынның жүргізілу барысын өлеңге шап-шақ етіп салған да қойған. Осы өлеңді оқи отырып, ойын жолын дәлдеп көрсетсе, қайырмасын ересек топ балаларына ойын арасында айтқызып отырса, тәрбиеші ұтар еді. Халқымызда ертеден келе жатқан өлеңді сақтаумен қатар ақын жаңаша құрылымда келесі қимыл ойын мазмұнын да ұсыныпты:

Өлең «Қасқыр қақпан» деп аталады. Ойынды тәрбиеші жүргізуі керек.
«Қасқыр түссе қораға,
Ұстамасқа бола ма?
Қол ұстасып тұрайық,
Қасқыр қақпан құрайық.
Кәне, кәне, тұрайық,
Қасқыр қақпан құрайық». Тәрбиеші өлеңдете отырып, балаларды ойын ойнауға шақырады.

Балалар хормен:

Қасқыр, қасқыр, келіп көр,
Қақпанымыз, берік бол!
Біздің қақпан болаттай,
Тұра аламыз бірлесіп (2 рет)
Сұр қасқырды жолатпай.

Әрі ақын, әрі ғалым зерттеуші А. Әлтайдің тілімен айтсақ, «ақынның табиғат құбылыстарын ойын элементтерімен сабақтастырып, пейзаждық поэзиядағы ізденістерге қадам басуы да бар» [3, 184]. Ғалым ақынның бұл ойы Ж. Смақовтың жыл мезгілдерін жұмбаққа құрғандығына берген бағасынан да білінеді.

«Бұл қай мезгіл, балалар, Қайсың, кәне табасың?!» деп келетін риторикалы өлең тәрбиешінің жыл мезгілдері туралы ұйымдастырылатын оқу-тәрбие іс-әрекетін ойынмен бастауына қолдануына өте тиімді. Бүгінгі интелектісі жоғары, жан-жақты дамып келе жатқан балаларды тәрбиелеуде поэтикалық әуенді осындай өлеңдер таптырмас құрал екендігі сөзсіз.

Біз қарастырған ойын өлеңдері балаларды халықтық тәрбиеден алшақтатпай, олардың жан-дүниесін ұлттық танымға жетелей алады. Ақын кішкене кейіпкерлерінің балалық қылықтарына сүйсінтеді: кейде балдырған мінезіне жақынырағын зілсіз мысқылмен қағытып, әзілдеп те қояды, енді бірде пәк бала көңілін жағымсыз мінездерден сақтандырады, адамдық қасиеттерге шақырады. Алайда ақын бүлдіршіндерді жақсы қасиеттерге шақырса да, жағымсыз қылықтан сақтандырса да, ол мақсаттарын құрғақ

уағыз негізінде емес, балалар танымына лайық жанды бейнелер арқылы танытады. Ендеше, ақын таныған балалар Жакан ағаларын да өлеңдері арқылы мүдірмей тануы керек.

Ж. Смақовтың қатарында бүкіл тәжірибелі ғұмырын сәбилерге арнап келген М. Әлімбаев, М. Жаманбаинов, Ә. Дүйсенбиев, Ә. Табылдиевтердің шығармаларын, бағдарламада көрсетілмесе де, балалар «Сүйікті ақынымыз» деп танитындай жүйеде ұсынуды, практика жүзінде оқу-тәрбиеде қолдануды балабақша әдіскерлері, тәрбиешілері есте ұстауы ләзім деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Ергөбеков, Қ.** Мейірім шуағы. – Алматы : Жазушы, 1985.
- 2 **Баймұратова, Б.** Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту методикасы. – Алматы : «Рауан», 1991.
- 3 **Әлтай, А.** Қазақ балалар поэзиясы: генеологиясы, типологиясы, поэтикалық дамуы : Монография. – Астана : Фолиант, 2009.
- 4 **Қапасова Б. Қ.** Жакан Смақов өлеңдерінің ерекшеліктері// Жоғары оқу орны Хабаршысы. – №2. – 2005. – Б. 7.
- 5 **Темірбаева, Б. Ж.** Смақов-бүлдіршіндер ақыны. Филол. ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дай. канд. дисс. авторефераты. – Алматы, 1992
- 6 Ақ сандық, көк сандық. – Алматы : Жазушы, 1988.

Материал 18.09.15 баспаға түсті.

A. B. Bakradenova

Узнают ли дети акына. К проблеме восприятия детьми дошкольного возраста поэтических произведений Жакана Смакова

Павлодарский государственный педагогический институт, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 18.09.15.

A. B. Bakradenova

Whether the children recognise the akyn... To the question of children's perception of poet Zhakhan Smakov

Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar.
Material received on 18.09.15.

В статье поднимаются проблемные вопросы по ознакомлению и подаче детям дошкольного возраста произведений известных казахских детских поэтов. По мнению автора проблема состоит в том, что в современный период не учитываются критерии по подбору

стихотворений по возрастным особенностям детей, а так же не прослеживается принцип системности в обучении. Указывая ряд приемлимых произведений Ж. Смакова, автор предлагает их методику в разных формах организованной деятельности детей и в свободное время.

The article rises the problems in acquainting kindergarten children with well-known Kazakh children authors/poets. From the author's point of view the issue lies in not taking into account the age of children when choosing poems, as well as not respecting the principle of system work in teaching. Denoting a number of interesting work for the children, the author suggests the method in various children activities.

УДК 894.342.+(7.031.2.+7.046.)

М. Н. Баратова¹, Н. К. Жусупов²

¹к.ф.н., профессор; ²д.ф.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

КАЗАХСКИЕ АКЫНЫ В РУКОПИСЯХ МАШХУР ЖУСИПА

В данной статье рассматриваются казахские акыны в рукописях Машхур Жусипа.

Ключевые слова: акыны, стихи, касса, дастаны, собирательская деятельность, экспедиционный метод, стационарный метод.

Машхур Жусип, наряду с образцами айтыса акынов, записывал и произведения акынов, вышедших из их уст или написанных ими. Так, например, в рукописях акына очень много стихов, касса и дастанов акынов-жырау: стихи Бухар жырау, ходжы Мадели, акына Сакау, Ахан сери, Шернияз и т.д., произведения акына Сапак из рода Конырат, девушки Умсин из рода Уйсин и ходжы Заман, Тогжан, ходжы Калдыбая, акына Шоже, Камбара Жанака из рода Аргын, Сабырбая из рода Найман, Тубека из рода Найман, девушки Опан из рода Найман, ходжы Орынбая, ходжы Шортанбая, Жамшыбая из рода Кулик, Балта из рода Каракесек, Котеша, Акмоллы [1].

Вместе с тем, Машхур Жусип собирал стихи акынов о паломничестве Исы Шорманулы, о том, что говорили брат Сакен (потомок Шормана – Н. Ж.), Шакарим, Байтас, Абай, Акылбай, акын Оске из рода Кипчак, девушка Тагги, Кобланды, Суюнбай, Сырынай, Магжан, Жаяу Муса, акын Арыстан, Акбура-Борибай, Султанмахмут, Сарсекей из рода Канжыгалы

господину Исе, Олжабая, правнука Богенбая из рода Канжыгалы, Арипа и других акынов [2]. Это говорит о том, что после Казанской революции (1917 г. – Н. Ж.) и до последних дней своей жизни Машхур Жусип не переставал заниматься собирательской деятельностью.

В рукописи сохранились примечания, в которых Машхур Жусип классифицировал акынов на «сказочных», «выходцев из ходжы», «прежних акынов», «акынов-женщин». В ряд прежних акынов Машхур Жусип относит Бухар жырау, ходжу Мәделі, Шернияз, акына Камбара Жанака из рода Каракесек, Котеша из рода Кулик, Жамшыбая из рода Кулик, Сабырбая из рода Найман, Тубека из рода Найман, Шернияз, выходца из Среднего жуза, Шоже из рода Кыргыз, Тайкелтир из рода Айдабол, Жапара, Балта из рода Каракесек, акына Сакау из рода Орманшы, Орынбая из Карауыла, Борибая из Акбуры, Биржана из рода Керей, Ахан сери из рода Карауыл, Досана из рода Канжыгалы, Талас-Емелтая из рода Каржас, Арипа из рода Найман, Кудайбергана. В группу «выходцев из ходжы» акын относит: ходжу Мәделі, Майлыкожа, ходжу Кушек, ходжу Кудери, ходжу Кулмет, ходжу Шортанбай, ходжу Калдыбай, ходжу Толген, ходжу Заман. В имена «прежних акынов» Машхур Жусип включает: Абая, Акмолду, Нармамбета, Ы. Алтынсарина, Султанмахмута, Магжан и др. В ряду женщин перечисляются имена: из Старшего жуза: Ошакты, Жалайыр – Улбике, Старший жуз – девушка Умсин, девушка Куникей, девушка Опан из рода Найман, девушка Тогжан из рода Каракесек, Сара из рода Найман, Слепая Ажар из рода Каракесек, Кумпейе из рода Уйсин.

Стихи вышеупомянутых акынов – акына Жанкелди, ходжы Мәделі, Шернияз и Бухар жырау – опубликованы на страницах печатных изданий [3]. Кроме того, во время поездок в Бухару, Ташкент Машхур Жусип знакомится с Ахан сери из рода Карауыл. Машхур Жусип долгие годы встречается с Ахан сери. Акын пишет: *«После смерти Кулагера Ахан-сери, оставив свои рыцарские привычки, перестал ходить на той и перестал интересоваться мирскими влечениями. После смерти Кулагера Ахан-сери стал несчастным. Ахан-сери был соколом человечества, красноречивым, переливающимся шелковой тканью джигитом, давал волю слову»*. Машхур Жусип записывает несколько образцов стихов Ахан сери, посвященных Актокты [4].

Машхур Жусип, высоко ценя Ахан сери, записал из его уст несколько песен. В рукописи встречается информация о том, что «Ахан сери посвятил 40 девушкам 40 разных стихов, писал хвалебные песни о Кулагере, в своих песнях оплакивал Кулагера, так искусно восхвалял женщин и еще о том, что долгие годы встречался с акыном, был ему другом» [5]. Как видно, Машхур Жусип занимался не только сбором стихов Ахан сери, но и определял, кому Ахан сери посвящал свои стихи. Соглашаясь с точками зрения русских ученых по поводу требований, предъявляемых к сбору образцов народной

литературы, можно отметить, что труды Машхур Жусипа соответствуют высоким требованиям.

К примеру, Машхур Жусип вполне соглашается с мнениями Н. Белозерского [6] о том, что при сборе образцов устной литературы необходимо учитывать самые мельчайшие детали, записывать тексты без каких-либо изменений, как считает Б. Кирдан, и даже, по мнению Л. Жемчужникова [7], без изменений букв в слове.

Запись текстов без всяких изменений, по мнению М. К. Азадовского [8] и А. И. Баландина [9], является одним из основных принципов сбора в деятельности Г. И. Якушкина. Ученый А. Д. Саймонов, указывая на связь фольклористской науки и документальной записи текстов, соглашается с мнением П. В. Киреевского: *«Киреевский выдвинул и обосновал требование записи песен «слово в слово, без изъятия и разбора, не обращая внимания на их содержание, краткость, нескладность и даже кажущееся бессмыслие». Такие категорические требования, достоверность записи могли быть сформулированы лишь тогда, когда фольклор стал рассматриваться как источник познания народной жизни»* [10].

З. И. Власова [11] отмечает, что В. И. Даль записывал тексты без изменений. Достоверность и соответствие текстов А. Диваев [12] проверял методом опроса народа. Кроме того, в рукописях Машхур Жусипа встречаются факты о том, что эпос «Кенесары – Наурызбай» принадлежит жырау Нысанбаю. К примеру, в рукописи имеется информация о том, что поэму «Дагестан» акын записал у Акылбая Кунанбаева в 1831-ом году, в год Овца, в 73 года [13]. Там говорится: *«Я записал поэму «Дагестан», потому что в поэме выражаются мысли, созвучные с моими, которые я ношу с собой всю жизнь. Одни – обещание всегда надо выполнять, проклятый никогда не оправится, вторые – о том, как Гавриил устал от бедности, влюбленные не смотрят по сторонам, третьи – об имени Жусип. Я был огорчен своим именем Жусип. Спросишь: почему? Об имени Жусип: Пророк Жусип остался в колодеце. Продан в рабство, 12 лет находился в заточении. «Жусип» в переводе с арабского языка означает «опечаленный». Я досадовал, что Тлеуімбет, призывающий к утренней молитве, был проклят»*.

Далее в рукописи Машхур Жусип пишет: *«Пусть Аллах вознаградит Акылбая, первенца акына Ибрая, за поэму «Дагестан». Поэма затронула мою душу. Из-за бедности я не смог быть вместе со своей возлюбленной – большое горе принес мне мое имя – Жусип»*. Из этого следует, что в своих рукописях акын систематически давал пояснения к каждому образцу, указывал, у кого он записывал материалы.

Большинство фольклорных образцов, приведенных выше, записано экспедиционным методом. А образцы устной литературы, собранные позднее (стихи Абая, Шакарима, Магжана, Магауи), записаны Машхур Жусипом

стационарным методом. Такой порядок сбора объясняется возрастными особенностями акына и другими различными обстоятельствами. В молодости акын верхом объезжал селения и собирал образцы устной литературы. Со временем, с возрастом, езда верхом доставляла ему трудности. Тогда Машхур Жусип садился на арбу и, пользуясь стационарным методом, объезжал близлежащие селения и среди народа собирал фольклорные образцы.

В процессе сбора Машхур Жусип, как и известные ученые-фольклористы Ш. Уалиханов, В. Радлов, Г. Н. Потанин, опирался на свою методику сбора. Это: сохранение языковых особенностей, соответствие, запись из уст исполнителя без всяких изменений, сбор материалов по определенной тематике и т.д.

Полная запись образцов из уст исполнителя, без сокращения, добавления, опущения слов является диалектической особенностью, выступающей общим требованием для всех ученых-фольклористов. Вместе с тем, наличие паспорта в конце произведения: ответы на вопросы «Кто записывал?», «Когда, откуда, у кого записано?» и другие требования Машхур Жусип выполнял безусловно.

Есть вероятность утверждать, что Машхур Жусип собирал материалы на определенную тематику по специальному заказу. Подтверждением этому являются письма ученого Алькея Маргулана, хранящиеся в «семейном архиве». В этих письмах он просит Машхур Жусипа собрать исторические предания о ханах Абылае и Кенесары, о батыре Олжабае и выслать их ему.

Особенности Машхур Жусипа в собирательской деятельности, в сравнении с другими учеными-фольклористами, заключаются, во-первых, Машхур Жусип является первым ученым-фольклористом своего народа, после Ш. Уалиханова; во-вторых, в совершенстве владел казахским и другими языками; в-третьих, для Машхур Жусипа характерен полный сбор материалов в совокупности сюжета и содержания, как это делал Г. Н. Потанин и другие ученые; в-четвертых, акын очень быстро арабскими буквами записывал услышанные им тексты; в-пятых, во время записи он обходился без помощи переводчика, корреспондента; в-шестых, как было сказано выше, Машхур Жусип собирал материалы по специальному заказу; в-седьмых, акын собирал и записывал фольклорные образцы циклическим методом; в-восьмых, осуществлял сбор материалов и экспедиционным, и стационарным методом, в-девятых, выполнял все основные требования, предъявляемые к ученым-фольклористам по сбору образцов устной литературы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 ҚР ҒА.ОҚҚ. 1645-папка, 46-47, 96-97 б., 1170-папка, 1173-папка, 1177-папка, 8-13, 26-34, 51-70 б., 1178-папка, 131-135 б., әрі «әулеттік архивте» сақталған.

2 Сонда, 1645, 1170-папкалар, 1173-папка, 42-43, 73-115, 192-197 б., 1177-папка, 86-90 б., 1178-папка, 78-79 б., әрі «әулеттік архивте» бар.

3 **Көпеев, М. Ж.** Тандамалы. II-том. – А. : Ғылым, 1992, 104-117 б. Материалды ОҒК ҚҚ альп жариялаған – С. Дәуітов.

4 Материал «әулеттік архивтен» алынған.

5 Сонда.

6 **Кирдан, Б. П.** Собиратели народной поэзии/ Из истории украинской фольклористики XIX века./ – М. : Наука, 1974. – 250 б.

7 Сонда, 267 б.

8 **Азадовский, М. К.** История русской фольклористики. Т. II. – М. : Учпедгиз, 1963. – 221-222 б.

9 **Баландин, А. И., Г. И.** Якушкин /Из истории русской фольклористики/. – М. : Наука, 1969. – 31 б.

10 **Соймонов, А. Д., В. П.** Киреевский и его собрание народных песен. – Л. : Наука, 1971. – 111 б.

11 **Власова, З. И.** В. И. Даль // Русская литература и фольклор /1-я половина XIX века/. – Л. : Наука, 1976. – 359-360 б.

12 Казахская народная поэзия/ Из образцов собранных и записанных А. А. Диваевым/. – А. : Наука, 1964. – 16 б.

13 Ақынның бұл жазбасы да «әулеттік архивте» бар.

Материал поступил в редакцию 16.10.15.

М. Н. Баратова, Н. Қ. Жүсіпов

Мәшһүр Жүсіп қолжазбасындағы қазақ ақындары

С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 16.10.15 баспаға түсті.

M. N. Baratova, N. K. Zhussupov

Kazakh akyns in manuscripts of Mashkhur Zhusip

S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 16.10.15.

Бұл мақалада Мәшһүр Жүсіп қолжазбасындағы қазақ ақындары жан-жақты қарастырылады.

This article discusses the Kazakh akyns in manuscripts of Mashkhur Zhusip.

Г. С. Бектасова

магистрант, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва,
г. Астана

А. ЧЕХОВ И А. КУПРИН: К ПРОБЛЕМЕ «ПОТЕРЯННОГО ПОКОЛЕНИЯ» (НА МАТЕРИАЛЕ «ЧЁРНОГО МОНАХА» И «ПОЕДИНКА»)

В статье на материале произведений А. Чехова «Чёрный монах» и «Поединок» Куприна рассмотрена проблема «потерянного поколения». Если у Чехова трагедия «потерянного поколения» заключается в крушении иллюзий, ощущении экзистенциального тупика, то «потерянное поколение» Куприна способно к прозрению, для него значима потребность быть для другого источником сохранения в себе человека.

Ключевые слова: «Чёрный монах», «Поединок», «потерянное поколение», сверхчеловек, Назанский, Ромашов.

Понятие «потерянного поколения» относится к европейской литературе 1920-1930-х годов. Впервые термин «потерянное поколение» по отношению к повести А. Куприна «Поединок» употребил Г. Адамович, на что обратила внимание Е. А. Дьякова [1].

Настоящая работа посвящена актуальной проблеме – сопоставительному исследованию повестей А. Чехова «Чёрный монах» и А. Куприна «Поединок» в контексте проблемы «потерянного поколения». Почвой для изображения духовных и нравственных исканий человека переломного для России времени явилось исследование кризиса традиционных ценностей России как конца системы вещей, идей, смыслов. Открытия писателями человека нового времени были связаны с воплощением в качестве героя среднего человека. Онтологическое, бытийное и философское выражение «потерянности» средним человеком, человеком толпы, заурядным тем симптоматичнее, что в нём персонифицирован портрет поколения молодых, символизирующих пору безвременья для России.

Такой подход позволяет выявить несколько уровней переклички как в плане философско-этического содержания, так и структуры образности. Общей стратегией философско-нравственных открытий писателей является осмысление психопатии, проповеди индивидуализма как новых ценностных категорий, обещающих выход из безнадежности. Анализ психологии заурядности и неразрешимый конфликт с мечтой о гениальности,

исключительности как знаках и условиях самосохранения и самоспасения личности составляют этическое ядро рассматриваемых произведений.

Общность изображения трагедии «потерянного поколения», апология отрицания, нигилизма, нонконформизма заключается в столкновении романтического, мечтательного сознания с реальностью, лишаящей иллюзий, приводящей заблуждения к обусловленному финалу – смерти. Смерть как невозможность воплощения представлений героя об иной жизни, жизни сознания, репрезентирует бытие как испытание сверхличности.

В повести «Чёрный монах» новаторская для Чехова роль вставных элементов – двух легенд, об услышанной девушкой, «больной воображением» священной музыке и о чёрном монахе – иллюстрирует мысль о невозможности гармоничного существования необычного человека, человека, живущего сознанием, в мире, созданном для обыденного, рассудочного, не рассуждающего существования. Роль легенды о прекрасной музыке подразумевавшей модную во времена создания повести «Валахскую легенду» Брага, песни ангелов, неслучайно выполняет роль кольцевой композиции, обрамляя повествование о Коврине. «Антон Павлович находил в этом романсе что-то мистическое, полное красивого романтизма» [2, 257-258].

Эта легенда – иллюстрация «глухоты», нечувствительности мира к герою повести. Несмотря на то, что именно Андрея Таня обвиняет в смерти своего отца, обвиняя в душевной и эмоциональной нетерпимости, наступившая в финале повести смерть Коврина неравнозначна смерти Егора Семёныча. «Отсрочка» смерти садовода после случившегося инсульта словно противопоставлена моментальной смерти героя в Симферополе, после последней встречи с чёрным монахом. И то, что Коврин умер с сознанием собственной исключительности и пережитой им судьбы гения как расплаты за одиночество и признание его больным, ощущая «чудесную, сладкую радость», переполненный «невъразимым, безграничным счастьем», покидая мир в обществе чёрного монаха, симптоматично с позиции его окончательной «потерянности» в мире и для мира. Его зов к прекрасной жизни, вместивший его прошлое, былую молодость, когда он впервые познал счастье быть избранным, – это мираж, иллюзия, параллельный мир, замкнутый на нём одном.

Стремление к идеальному, познанию Бога и Вселенной через вечные истины: вечную правду, вечную жизнь, понимание о судьбе избранных божиих, блестящей будущности человечества, славы, счастья стали почвой ощущения Ковриным себя гением. Отсюда переполняющая его радость от служения «вечной правде», возможности «стоять в ряду тех, которые на несколько тысяч лет раньше сделают человечество достойным царствия божия, ... какой высокий, какой счастливый удел!» [3, 115-116].

Чувству безграничной радости героя, желанию «чего-то гигантского, необъятного, поражающего» противопоставлено восприятие Коврина семьёй. Безумие героя как расстройство души («душа у тебя расстроена чем-то») стало точкой разделения жизни героя на две полосы, до лечения и после. Тоска и скука становятся состоянием героя, рождающим в итоге его бунтарство и жестокость по отношению к Тане. Сознание мании величия как умопомешательства оправдывается героем его невиновностью перед миром: «Я сходил с ума, у меня была мания величия, но зато я был весел, бодр и даже счастлив, я был интересен и оригинален. Теперь я стал рассудительнее и солиднее, но зато я такой, как все: я – посредственность, мне скучно жить... О, как вы жестоко поступили со мной! Я видел галлюцинации, но кому это мешало? Я спрашиваю: кому это мешало?» [3, 119].

Принцип зеркальной симметрии в композиции повести не только «распределяет» две легенды, их соположение иллюстрирует двойственную природу и двойственную оценку этических явлений. Обвинение Тани в эгоизме Коврина накладывается на обвинение героем в эгоизме «водевильных дядюшек» типа Таниного отца: «Это эгоисты до мозга костей. Противнее всего мне их сытость и этот желудочный, чисто бычий или кабаньим оптимизм» [3, 120]. И такое восприятие мира, как и пророческое представление Коврина о будущем, не лишено логики: «Доктора и добрые родственники в конце концов сделают то, что человечество отупеет, посредственность будет считаться гением и цивилизация погибнет» [3, 120].

Такое же двойственное, по принципу выворачивания, состояние ужаса переживают Коврин, томимый предчувствием новой встречи с чёрным монахом после двух лет лечения, и Таня в период начинающейся болезни мужа. Беспокойство, похожее на страх, одинаково знакомо обоим супругам. И чувство одиночества героя в гостинице перед смертью и страх также ведомы Тане перед лицом расстройства «души» мужа.

Компромисс героя с его мыслью об измене высокому назначению: «Коврин теперь ясно сознавал, что он – посредственность, и охотно мирился с этим» – вполне здравая позиция, раскрывающая критическое мышление магистра. Его смирение с навязанным ему миром положением, не исключает понимания того, «как много берет жизнь за те ничтожные или весьма обыкновенные блага, какие она может дать человеку».

Чехов видит причину появления «потерянного поколения» в восприятии миром неординарных людей, стремящихся к идеальному, как угрозы сложившемуся порядку. Коврин принадлежит миру девушки из романса о священной музыке, миру чёрного монаха, – миру воображения. Поэтому дихотомия *настоящего / настоящего* распространяется и на Егора Семёныча. Он *настоящий*, когда говорит о болезни Коврина, *неспособный* к познанию истины, и «*настоящий*», когда занимается садом, обыденным

делом. Право на существование чёрного монаха как призрака, плода воображения Коврина, как проявления природы так же призрачно, как призрачны идеи героя и легенда о музыке.

Воспроизведение Чеховым трагедии «потерянного поколения» с его разрушительной семантикой явилось ответом как на модную книгу М. Нордау «Вырождение», так и трактовкам Коврина в духе гоголевского Поприщина. Так, Ю. Николаев (Ю. Н. Говоруха-Отрок) в статье «Литературные заметки. Современные Поприщины» отнёс «Чёрного монаха» к рассказам фантастическим и считал этот опыт неудачей Чехова. Он полагал, что «маленький человек с ущемленным самолюбием – этот характернейший человек нашего времени – мог выразиться гораздо яснее. Ведь Коврин г. Чехова – это тот же Поприщин, только Поприщин, пропитанный духом современности». Коврину, по мысли Николаева, незачем было сходить с ума, так как «всегда найдутся Тани, готовые признать современного Поприщина за „гения“ и „необыкновенного человека“» [4].

Вариацию решения темы сверхличности представляет повесть Куприна «Поединок» [5]. Эта тема, воплощённая в образе Назанского, обособлена в ряду «потерянного поколения», «размноженного» на многочисленных офицеров. Помимо главного героя, поручика Ромашова, это поручик Бек-Агамалов, Веткин, подпрапорщик Лбов, полковник Брем и другие. Но не все офицеры могут быть отнесены к «потерянному поколению». Полковник Шульгович, вояка по призванию и убеждённый военный; Николаев, муж Шурочки, живущий честолюбием супруги; капитан Слива, оправдывающий жестокость служебным рвением и уставом; штабс-капитан Диц, Петерсон, карточный шулер Арчаковский, жестокий и напоминающий зверя Осадчий и многие другие, воспринимающие службу как судьбу, не рефлексирующие и не рассуждающие о кризисе в армии и сознании поколения, – та часть офицеров, которая выражает преобладающее в обществе умонастроение, является источником власти и насилия. Объективная и страшная в констатирующей роли оценка генерала на смотре полка: «Офицеры имеют запущенный и дикий вид, какие-то дьячки в мундирах» обладает характером приговора обществу в переломный момент.

Феномен «потерянного поколения» приобрёл в повести иерархию смыслов. Прежде всего, это явление «среднего героя» как открытие Куприна [1, 604]. Однако, помимо Ромашова, рефлексия свойственна Назанскому. Большинство офицеров погружаются в разврат, пьянство, драки и ухищрения несложного холостяцкого быта, чтобы спастись от безнадёжности и беспросветности жизни. Шурочка со свойственной ей цепкостью ума сформулировала это с предельной точностью: «амикошонство, фамильярное зубоскальство в собрании, при прислуге ... взаимное сквернословие» [5, 13].

Состояние потерянности и непонимание выхода из экзистенциального тупика передано главным образом через Ромашова: «мучительное сознание своего одиночества и затерянности среди чужих, недоброжелательных

или равнодушных людей, – это тоскливое чувство незнания, куда девать сегодняшний вечер» [5, 5] стало постоянным, «растянувшимся» на целую жизнь образом существования героя.

Инфантилизм Ромашова приобретает в повести характер сложной психологической конкретности. Ласковое и кокетливое имя, данное ему Шурочкой («Ромочка») выявляет в герое психологическую и эмоциональную незрелость, неготовность к испытаниям взрослой и жестокой жизни. Его альтруизм (заступничество за Хлебникова), мысли о самоубийстве, ощущение катастрофического падения после смотра на плацу в категориях «позора», всеобщей покинутости, всеобщего презрения и брезгливости («брезгливое и жалостное выражение, с каким люди смотрят на раздавленную поездом собаку»), голос «обиженного ребенка» и свирепое «мальчишка» в устах полкового адъютанта Федоровского, мечтательность («мстительные, фантастические, опьяняющие мечты»), воображение себя в мечтах уверенным, горделивым, привычка думать о себе в третьем лице фразами из вычитанных книжек – типичны для молодого человека, не знавшего жизни и попавшего в атмосферу казённого быта и казарменной психологии из детства, в котором магическая, гипнотическая власть тонкой ниточки, которой мать привязывала его к кровати в порядке наказания, была для него неодолимой.

Понятие «потерянное поколение» символизирует в произведении Куприна не только растерянность, ощущение тупика, но и способность к прозрению, пониманию трагедийности существования и способности быть для кого-то третьим источником добра и спасения в себе человеческой сущности. Так, мнимая неспособность к решительным действиям опровергается писателем, когда он рисует готовность героя во имя светлого чувства к Шурочке разорвать пошлую связь с Райсой Петерсон, его брезгливость к низости, опошлению чувств. Его чистота становится интуитивным пониманием той же пошлости в Шурочке, её расчётливости и низости в сцене последнего свидания.

Производящий впечатление не только на других, но чаще на самого себя как человека слабого, некрасивого, с заплетающимися ногами, герой способен и на бесшабашность, безумие, и на подлинное человеколюбие. Косноязычный, он находит нужные и верные слова, спасая забитого Хлебникова от самоубийства. Он не только ощущает его «братом», в этом родстве, неясной пока для Ромашова запутанности и спутанности их судеб, герой находит силы для себя и способность быть кому-то нужным, защитником. «Точно они были двое калеk, страдающих одной и той же болезнью и возбуждающих в людях одну и ту же брезгливость» [5, 59] – в этом взгляде автора со стороны, проецирующем прозрение Ромашова, заключена основная гуманистическая идея повести, возвышающая Ромашова над Назанским.

Своего рода «идеологом» «потерянного поколения» выступает Назанский. Здесь можно привести мнение Л. Толстого: «Он хорошо

знает быт военный. Хорошо, весело, только, где пускается в философию, неинтересно» и: «Куприн в слабого Ромашова вложил свои чувства. Жалкое это рассуждение Назанского, это Ницше».

Ницшевская рецепция обусловила слабую проработанность линии Назанского. Однако следует учесть своеобразие творческой истории повести. В августе 1903 г. была уничтожена первая рукопись повести, содержащая шесть глав. Работа затянулась до 1905 г., здесь закономерен отход автора от чеховской традиции в изображении армии. Потом Куприна торопил со сдачей повести К.П. Пятницкий, торопясь к началу пасхальных каникул и писатель спешно дописывал последние страницы.

Мировоззренческая картина Назанского страдает умозрительностью и отвлечённостью. Гораздо сильнее в психологическом плане образ Ромашова с его внутренними монологами. Для Ромашова, в отличие от Назанского, при всей его «мудрости» («целая бездна практической мудрости») и бескомпромиссности суждений, характерна критическая рефлексия.

Проявлением потерянности становится всеобщее безумие. Такова страшная в подробностях сцена ночного «фантастического» пьянства штабс-капитана Клодта, «алкоголика и вора», и подпрапорщика Золотухина. Эти два обезумевших человека, которые пьют под луну, вой и лай собак, производят гнетущее впечатление на Ромашова. И когда Ромашова временами охватывает бешенство, то в этом отрицании насилия и жизни он поднимается до бунтарства высшего порядка. Он обвиняет высшую силу, кричит: «Ты! Старый обманщик!» и испытывает его силу на себе.

«Потерянное поколение» – поколение мыслящее. Ромашов бродит майскими ночами, открывая неведомую до тех пор силу и красоту мысли. Осознавая личностное «Я», пытаясь разобраться в отношениях своего сознания и окружающего мира, он приходит к открытиям, лишаящим его иллюзий. Ромашов начинает понимать, что «большинство интеллигентных профессий основано исключительно на недоверии к человеческой честности и таким образом обслуживает человеческие пороки и недостатки» [5, 65], что «существуют только три гордых призвания человека: наука, искусство и свободный физический труд» [5, 66]. Прояснение сознания у героев повести рождает ещё больший страх – страх прозрения, поэтому они стремятся заглушить такое отчаянное, фатальное понимание рабства как участи, судьбы ещё большим безумным погружением на дно жизни.

Таким образом, единство философско-эстетического подхода к трагедии «потерянного поколения» у Чехова и Куприна обусловлено рядом структурообразующих принципов. Это введение в литературу «среднего героя», для которого стремление выстроить отношения с миром на основе «гордого» сознания чревато смертью, закрепляющей власть мира и нетерпимость к инакомыслию. Кризис выработанных

человечеством ценностей не трансформируется в создание новых из-за несоответствия «среднего героя» делегированной ему миссии (Коврин) или интеллектуального и духовного инфантилизма героя (Ромашов).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 **Дьякова, Е. А.** Александр Куприн. // Русская литература рубежа веков (1890-е– начало 1920-х годов). – М. : ИМЛИ РАН, «Наследие», 2000. – С. 586-625

2 Вокруг Чехова. Цитировано по: Примечания к «Чёрному монаху» // [Электронный режим доступа]: <http://chekhov.niv.ru/chekhov/text/chernyj-monah/chernyj-monah-prim.htm>

3 **Чехов, А.** Чёрный монах // Рассказы. Повести. 1892-1894. // Полное собрание сочинений и писем: В 30 т. Том 8. – М. : Наука, 1977. – С. 107- 123.

4 Московские ведомости», 1894, № 34, 3 февраля. Цитировано по: Примечания к «Чёрному монаху» // [Электронный режим доступа]: <http://chekhov.niv.ru/chekhov/text/chernyj-monah/chernyj-monah-prim.htm>

5 **Куприн, А.** Поединок. – М. : Художественная литература, 1966. – 84 с.

Материал поступил в редакцию 07.12.15.

F. S. Bektasova

А. Чехов және А. Куприн: «Адасқан ұрпақ» мәселесіне («Чёрный монах») («Қара тақуа») және «Поединок» («Жекпе-жек») шығармалары бойынша)

Л. Н. Гумилёв ағындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.
Материал 07.12.15 баспаға түсті.

G. S. Bektassova

A. Chekhov and A. Kuprin: to the issue of «the lost generation» (based on materials of «The black monk» and «The duel»)

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana.
Material received on 07.12.15.

Мақалада А. Чеховтың «Чёрный монах» («Қара тақуа») және А. Куприннің «Поединок» («Жекпе-жек») шығармалары бойынша «адасқан ұрпақ» мәселесі қарастырылады. Егер Чеховта «Адасқан ұрпақ» трагедиясы қиялдың күйреуі, экзистенциалдық күйзелісті сезінуі болса, ал Куприннің «Адасқан ұрпағы» айқындалуға қабілетті, ол үшін басқаларға бойында адамгершілікті сақтайтын қайнар көз болу қажеттілігі маңызды.

In the article the issue of «the lost generation» is reviewed on the basis of materials of A. Chekhov's «The Black Monk» and Kuprin's «The Duel» works. Whereas in Chekhov's piece of work, the tragedy of «the lost generation» lies in the destruction of illusions, the feeling of existential dead-end, «the lost generation» of Kuprin is capable of after-light, and the necessity of being the source of keeping the humane in another person is significant for it.

УДК 811. 161

В. М. Брицын

д.ф.н., профессор, заместитель директора Института языковедения имени А. А. Потебни Национальной академии наук Украины, г. Киев, Украина

КАТЕГОРИИ МОДАЛЬНОСТИ И ПРЕДИКАТИВНОСТИ: ТРАДИЦИОННЫЕ И НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ИХ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

В статье изложена когнитивная теория модальности и продемонстрированы ее возможности для дифференциации категорий модальности и предикативности.

Ключевые слова: категория модальности, категория предикативности, семантическая структура предложения.

Общей чертой подавляющего большинства грамматик славянских языков являются весьма нечеткие определения категорий модальности и предикативности, размытость критериев их противопоставления.

Например, в «Русской грамматике» отмечается: «Грамматическим значением каждого предложения является предикативность, т.е. выраженная специально для этого предназначенными формальными средствами отнесенность сообщаемого к тому или иному временному плану (значение объективной модальности и синтаксического времени)» [8, с. 10]. Эта мысль, согласно которой категория объективной модальности является элементом категории предикативности, конкретизируются следующим образом: «предикативность – категория, которая целым комплексом формальных синтаксических средств соотносит сообщение с тем или иным планом действительности. Структурная схема предложения имеет следующие грамматические особенности своего существования, которые позволяют обозначить, что то, о чем сообщается, либо реально осуществляется во

времени (настоящем, прошлом или будущем, это план реальности или, что то же, временной определенности), или же мыслится как возможное, желательное, такое, что должно произойти, или требуется (это – план ирреальности или, что то же, временной неопределенности). Значение времени и реальности / ирреальности слиты в единое целое, комплекс этих значений называется объективно-модальными значениями или объективной модальностью. Категория предикативности формируется этими значениями и представляет их как сложную языковую целостность. (...) Формирующие предикативность синтаксические категории, в которых определенными грамматическими средствами представлены те или иные объективно модальные значения, образуют систему синтаксических времен и наклонений» [8, с. 85-86].

Аналогичные взгляды бытуют и в грамматиках других славянских языков. Например, они доминируют в синтаксисе украинского языка, о чем свидетельствует такая интерпретация предикативности, представленная в энциклопедии «Українська мова»: «Предикативность – комплексная синтаксическая категория, выражающая отношение сообщаемого к действительности и формирующая предложение как коммуникативную единицу. Комплексность предикативности заключается в том, что это единство двух синтаксических категорий: категории времени, актуализационной по своей природе, и категории модальности, указывающей на интерпретированное говорящим отношение содержания предложения к действительности» [10, с. 367]. Как видно из приведенной цитаты, здесь модальность также рассматривается как компонент предикативности, однако при этом речь идет не только о модальности объективной.

Указанные подходы к истолкованию категории предикативности коррелируют с распространенным пониманием модальности как функционально-семантической категории, «выражающей отношение к действительности или субъективную оценку высказывания» [10, с. 367], а также с противопоставлением модальности объективной и субъективной. В рамках такой интерпретации категории модальности объективная модальность характеризуется как «необходимый грамматический признак любого предложения, одна из категорий, которая формирует вместе с категорией времени общую предложенческую категорию – предикативность. Она выражает отношение высказывания к действительности в плане реальности и нереальности. <...> В противоположность объективной, субъективная модальность не представляет собой обязательного элемента каждого высказывания, а может наслаиваться на основную модальную квалификацию, которая обычно передается наклонением глагола. Она создает дополнительную модальную интерпретацию высказываний» [10, с. 367].

Подобные подходы к определению категорий модальности и предикативности наблюдаются и при описании тюркских языков. Например, А. Н. Баскаков в монографии «Предложение в современном турецком языке» отмечает, ссылаясь на взгляды В. З. Панфилова: «модальность как неотъемлемый компонент предикативности является свойством предложения в целом и, выражая вместе с категориями времени и лица сущность предикации, составляет и сущность предложения» [2, с. 12]. Автор традиционно выделяет объективную и субъективную модальность, приписывая первой свойство осуществлять соотношение содержания предложения с реальной действительностью, а второй указывать на отношение говорящего к содержанию высказываемого и характеризовать степень достоверности содержания высказывания с точки зрения говорящего [2, с. 12-13].

Обобщая распространенные интерпретации отношений между категориями модальности и предикативности, Н. М. Сазонова отмечает: «предикативность и модальность, настолько взаимосвязанные понятия, что выделение последнего как грамматического признака предложения оказывается часто лишним, потому что первое понятие как более широкое покрывает второе» [9, с. 6].

Интерпретации категорий модальности и предикативности, согласно которым категория модальности фактически поглощается категорией предикативности, несмотря на значительную распространенность и определенную аксиоматичность, таят в себе немало недостатков. Покажем основные из них.

В большинстве случаев определения предикативности достаточно туманны. Обычно это указание, что эта категория соотносит сообщение с определенным временным планом действительности или же имеет значение ирреальности, временной неопределенности. Попытка уточнить эту мысль перечнем типов отношения содержания предложения к действительности (например, путем указания на то, что сообщаемое или реально осуществляется во времени, или же мыслится как возможное, желаемое, должное или необходимое) еще больше запутывает вопрос. Во-первых, сомнительной выступает сама мысль, связанная с приписыванием предложению функции прямого отражения действительности, поскольку такое свойство не свойственно природе языкового знака: языковой знак прямо не связан с денотатом.

Другим недостатком традиционных истолкований модальности является присущее им внутреннее логическое противоречие, заключающееся в отсутствии единого логического основания выделения этой категории: одна ее часть связывается с отображением действительности, а другая – с передачей умственной деятельности говорящего. Эта логическая неоднородность

касается не только противопоставления объективной и субъективной модальности, но и характеристик оппозиционных противопоставлений внутри объективной модальности.

Кроме указанных, можно привести немало и других убедительных свидетельств неточности и противоречивости традиционных определений предикативности, объективной модальности и категории изъявительного наклонения. Например, последовательная реализация мысли, что предикативность соотносит смысл предложения или с действительностью, или же с умственной деятельностью, направленной на эту действительность, безусловно, потребовало бы переноса форм будущего времени в сферу ирреальности. Принятие традиционного определения предикативности должно также отрицать существование ложных или ошибочных высказываний. Наконец, нельзя не отметить многочисленные примеры предложений из текстов, которые, несмотря на форму изъявительного наклонения, нельзя истолковать как сообщение о том, что происходило или происходит во внешнем мире. Например, традиционные определения предикативности и объективной модальности станут преградой для правильного понимания строк из поэмы «Сон» Т. Г. Шевченко: *«Летим. // Дивлюся, аж світає, // Край неба палає, // Соловейко в темнім гаї // Сонце зустрічає»*. Несмотря на использование форм изъявительного наклонения настоящего времени здесь речь не идет о реально осуществляемых действиях. Название поэмы и строки, предшествующие приведенным, заставляют оттолкнуться от модальной пресуппозиции сновидения: *«Мне сниться (мерещится, кажется), что ...»*

Не меньшие сложности вызывают случаи, когда надо, исходя из традиционных позиций, объяснить предложения с метафорами. Например, нельзя согласиться с традиционным мнением, что в следующих строках из стихотворения П. Тычины, где предложения употреблены в настоящем времени изъявительного наклонения, прямо отражена окружающая реальность: *«Ходить ніч по саду // місячними кроками, // Зоряними крилами // просіва нітьму»*. Ведь с позиций системно устоявшегося обозначения окружающей действительности ночь не может ходить, шаги могут иметь размер, характеризоваться частотой, но не признак месячный, крылья не способны быть средством просеивания и тем более не вещества, а темноты. Если последовательно опираться на догму, что предложение со сказуемым в изъявительном наклонении отражает действительность, то приведенные строки надо отнести к числу ложных.

Число аргументов, свидетельствующих о наличии теоретических противоречий в истолковании и противопоставлении категорий предикативности и модальности, можно продолжить. Не останавливаясь на этой задаче, попробуем определить истоки фиксируемых противоречий.

Основной причиной их появления является то, что в грамматиках предложения рассматриваются как некие абстрактные сущности, оторванные от реальных ситуаций речи. Такой подход приводит к нивелированию многих существенных признаков предложения, в частности, и такой, что эта единица является основным средством отражения законченной мысли говорящего. Обращение к предложениям в речи, а не к псевдопредложениям (термин В. А. Звегинцева), как это обычно делается в грамматиках, раскрывает чрезвычайно широкий репертуар ментально-чувственных проявлений, которые подводятся под родовое обозначение «законченная мысль». Предложение может выражать содержание чувств и ощущений говорящего, содержание его знаний, памяти, веры, предположений, уверенности, сомнений, планов, желаний, требований и т. п. Эти ментальные формы законченной мысли, скрытые в предложении, собственно и являются непосредственным объектом отражения, а не, скажем, сама действительность. Ментально-чувственная составляющая, которая наблюдается в предложении в речи, как раз и является той мало заметной прокладкой между предложением и действительностью. В высказывании отображение действительности характеризуется определенным ментально-чувственным ракурсом отражения. Этот ракурс и составляет содержание категории модальности, которая достаточно точно, хотя и без необходимой строгости научного определения, была охарактеризована Шарлем Балли как **душа предложения** [1, с. 44]. Модальность, будучи категорией, которая описывает ракурс отображения говорящим действительности, является обязательным компонентом предложений в речевом общении.

Источником определения вида ментально-чувственного компонента высказывания является не только формальные показатели, содержащиеся в предложении. Конкретное модальное значение предложения нередко можно выяснить, опираясь на контекст или даже дискурс. Нельзя исключать при этом и случаев, когда на какое-либо высказывание, например *«Мальчик читает»*, мы реагируем вопросом, обращенным на раскрытие модальной рамки: *«Ты это видел или так думаешь?»* Вне условий живого общения нередко наблюдается затемнение модальности предложения, а в случаях, когда предложение анализируется как вырванная из текста отдельная единица, без специальных формальных показателей, которыми, например, являются вводные слова, установить конкретное модальное значение предложения становится невозможным. Обращаясь к определению модальности, сделанному Шарлем Балли, можно метафорически сказать, что вне живой речи предложение теряет свою душу.

Для ответа на вопрос о линии разграничения категорий модальности и предикативности в предложении как основной единице речи базовым может стать подход, намеченный Шарлем Балли. Этот подход связан с выделением в семантике предложения двух частей: модуса и диктума. Опираясь на него,

можно утверждать, что предикативность связана с оформлением диктальной информации, связанной с передачей содержания законченной мысли. Что же касается модальности, то при таком взгляде на семантику предложения она не растворяется в категории предикативности, как утверждает традиция, а является внешней по отношению к диктальной семантике, и отражает модус мысли, отраженной в предложении. Это принципиальное мнение для нахождения линии разграничения модальности и предикативности нашла теоретическое воплощение и в работах А. С. Мельничука в виде противопоставления внешнесинтаксических и внутреннесинтаксических отношений. Ученый отмечает: «общая синтаксическая структура славянского предложения представляет собой сложное единство синтаксических отношений, одни из которых устанавливаются между предложением и внеязыковой действительностью, а вторые - внутри самого предложения. <...> синтаксические отношения первой группы целесообразно называть внешнесинтаксическими, а синтаксические отношения второй группы – внутреннесинтаксическими. Обязательными членами группы внешнесинтаксических отношений характерных для синтаксической структуры славянского предложения, являются два общих типа этих отношений, присущих каждому конкретному предложению: отношения модальные и временные» [7, с. 48-49].

Предлагаемый в нашей статье подход к противопоставлению категорий модальности и предикативности хотя в целом и соответствует концепции А. С. Мельничука, но имеет и существенные отличия. Основное из них заключается в ином понимании категории модальности. Для А. С. Мельничука модальность фактически совпадает с семантическими противопоставлениями предложений по синтаксическому наклонению и цели высказывания (вопросительность – повествовательность). В нашей же интерпретации эти противопоставления рассматриваются как модальные типы, которые получают в речи дальнейшую конкретизацию. Особенность предложенного взгляда, как будет показано далее, заключается и в том, что модальные типы предложений не выступают механическим отражением противопоставлений предложений по наклонениям.

Сущность семантики категории предикативности заключается в пространственной и временной ориентации относительно говорящего содержания высказывания, это связано с приписыванием компонентам, называющим некоторую ситуацию, показателей бытийности или ирреальности. Говорящему для построения предложения нужно соотносить его содержание с действительностью, отправной точкой такого соотношения есть идея бытийности самого говорящего в момент речи. Пространственная локализация связывается с противопоставлением предикативно характеризуемого аргумента говорящему (в ты- и он-

предложениях) или с отождествлением его с говорящим (в я-предложениях). Однако такая операция выступает лишь первым этапом пространственной ориентации содержания высказывания. Одновременно с ней при построении высказывания происходит ориентация относительно говорящего и всего содержания высказывания в целом. Это содержание может мыслиться как принадлежащее миру, в котором существует говорящий, или как некий мысленный конструкт, который не принадлежит к реальному миру. О наличии в предложении двойной ориентации свидетельствует довольно важное замечание Э. Бенвениста, который отмечал: «Внутри утвердительного высказывания глагол выполняет двоякую функцию: функцию связи (function cohesive), которая заключается в организации элементов высказывания в единую законченную структуру, и функцию утверждения существования (function assertive)» [3, с. 170]. Характеризуя функцию утверждения существования, Э. Бенвенист пишет: «К грамматической связи, объединяющей члены высказывания, имплицитно добавляется это есть!», которое устанавливает связь между языковым рядом и системой действительности. Содержание высказывания дается как соответствующее действительности» [3, с. 170].

В предложениях эта «сокровенная связка» обычно скрыта, о ее наличии свидетельствует ряд косвенных фактов. Одним из примеров выявления скрытой связки могут быть предложения типа *Бывает, что ...: Он, бывает, ходит – Бывает, что он ходит*. Такую же возможность фиксации скрытой связки демонстрируют и предложения типа *Бывало, что ...*

Изложенное свидетельствует, что характеристики времени и наклонения, закрепленные в сказуемом, характеризуют не только особенности связи денотатов подлежащего и сказуемого, эти характеристики выступают необходимым элементом связывания содержания предложения с действительностью. Итак, формальные показатели времени и наклонения демонстрируют способность обслуживать две сферы предложения: внешне- и внутреннесинтаксическую.

Говоря о противопоставлении модальности и предикативности, следует констатировать их соотношенность. В русском языке можно выделить при основных типах модальностей: центростремительные, центробежные и центробежно-центростремительные.

Предикативным отношениям, выраженным изъявительным наклонением, соответствует тип модальности, который мы условно называем центростремительным. Центростремительный тип модальности объединяет очень большое количество ментально-чувственных действий говорящего, направленных на отражение окружающего мира. Признаком предложений в изъявительном наклонении является то, что все они трансформируются в сложные предложения с **что**-придаточными изъяснительными.

В таких трансформациях придаточная часть становится носителем диктальной информации о действительности, а главная конкретизирует разновидность мысли, направленной на отражение этой действительности. Например, в зависимости от контекста мы можем предоставить предложению *Мальчик читает* перцептивную модальную интерпретацию (*Я вижу, что мальчик читает*), или же выразить в нем свои знания (тогда эксплицируется модальность знания: *Я знаю, что мальчик читает*); используя соответствующую интонацию или же прибегая к вводным словам *бесспорно, конечно*, получаем возможность отразить действительность через убеждение (ср.: *Мальчик, конечно, читает – Я убежден, что мальчик читает*); другая интонация или наличие вводного слова пожалуй дает возможность интерпретировать предложение *Мальчик, пожалуй, читает* как сообщение о предположении (*Я предполагаю, что мальчик читает*).

Оставляя без детального рассмотрения вопрос о способах установления конкретного вида ментальных действий говорящего по отражению действительности, заметим чрезвычайно широкий спектр таких ментальных проявлений, которые скрываются в предложениях со сказуемым в изъявительном наклонении. Соответственно, мы должны констатировать модальную многозначность таких предложений. Они могут, например, выражать модальности ощущения, умозаключения, воспоминания, знания, представления, убеждения, предположения, веры, догадки и т. п. Несмотря на то, что между этими различными модальными формами отражения действительности (например, перцептивным отражением и отражением через предположение) имеются существенные различия, система русского языка объединяет их в один модальный тип – тип центростремительной модальности. Эта условное название связано с тем, что во всех предложениях в изъявительном наклонении превалирует идея отражения окружающей действительности: информация в них выступает как бы идущей к говорящему от внешнего мира.

Этот же тип центростремительной модальности присущ и предложениям со сказуемым в сослагательном наклонении (например, предложение *Он пришел бы* допускает модальные экспликации *Я знаю, верю, считаю, что он пришел бы*, а предложения с вводными словами *очевидно, конечно* соответственно получают модальные экспликации *Я предполагаю, что он пришел бы* и *Я убежден, что он пришел бы*).

Центростремительную модальность демонстрирует и часть предложений в желательном наклонении (например, предложение *Ему бы прийти* можно представить с помощью глаголов *знать, считать*: *Я знаю, считаю, что ему было бы хорошо прийти*). Однако при этом следует заметить, что в приведенном примере центростремительная модальность знания или умозаключения касается не прямо диктальной информации, она раскрывает

знание или умозаключение говорящего об отнесении диктальной информации к разряду положительных проявлений.

С повелительным и в ряде случаев с желательным наклонениям связан центробежный тип модальности. Характерной особенностью этого типа модальности является то, что он ориентирован не на отражение говорящим ситуаций окружающей действительности, а на передачу своего внутреннего мира: определенных моделей ситуаций, которые говорящий считает желательными или же которые он требует, приказывает, просит т. п. осуществить.

Все предложения с центробежными модальностями (название отражает условно обратное движение в появлении диктальной информации: модели действительности как бы идут от говорящего) последовательно соотносительны со сложными предложениями с чтобы-придаточными изъяснительными.

Схематически предложения с центростремительными модальностями можно представить в следующем виде: **Модальная информация** (*Я вижу, слышу, знаю, помню, считаю, предполагаю, верю* и т.п.), что **это** (*предикативно оформленная информация о содержании ментального проявления говорящего*) **есть**.

В предложениях с центробежными модальностями, в которых, как отмечалось выше, говорящий выражает свое волеизъявление, предикативно оформленная диктальная информация о содержании волеизъявления не получает признака бытийности в окружающей действительности. Схематически эти предложения можно представить в следующем виде: **Модальная информация** (*Я требую, прошу, приказываю* и т.п.), чтобы **это** (*предикативно оформленная информация о содержании ментального проявления говорящего*) **было**.

Предложения с центростремительным и центробежным типами модальностей относятся по цели высказывания к повествовательным. Они противопоставлены вопросительным предложениям, которые демонстрируют гибридный центростремительно-центробежный тип модальности. Такое обозначение модальности вопроса связано с тем, что любой вопрос содержит в себе и определенное отражение действительности, и побуждение к заполнению определенных лакун знания. Например, вопрос *Какую книгу читает мальчик?* можно интерпретировать следующим образом: *Я знаю (вижу), что мальчик читает книгу, но не знаю, какую* (центростремительный тип модальности), *и хочу знать, какую книгу он читает* (центробежный тип модальности).

Изложенная концепция открывает новые перспективы для интерпретации простых и сложных предложений, позволяет четко отграничить модальные отношения от предикативных и смежных (утвердительных и

отрицательных, оценочных и т. д.). Она способствует и разграничению понимания модальности в логике и языкознании. Как известно, модальность является одним из основных объектов исследования в классической логике, начиная от Аристотеля до Канта включительно. Результаты этих работ и классификационные построения, сформированные в логике, были заимствованы и лингвистикой, что и привело к неразличению отождествляемых в модальных логиках суждений, в которых модальность входит в предикат (*Сегодня может быть дождь*), и суждений, модальнохарактеризуемых в целом (*Возможно, что сегодня будет дождь*). С точки зрения модальной логики такие предложения демонстрируют вариантность выражения возможности.

Лингвистическая интерпретация приведенных предложений, если исходить из вышеизложенных принципов разграничения модальности и предикативности, будет другой. Первое из приведенных предложений объясняется нами как сообщение о знании, что существует определенная возможность (*Сегодня может быть дождь* = *Я знаю, что сегодня может быть дождь*), второе же из-за того, что вводное слово *возможно* последовательно отсылает к модальности предположения, как сообщение о предвидении события (*Возможно, что сегодня будет дождь* = *Я предполагаю, что сегодня будет дождь*).

В пользу приведенной дифференциации говорят и некоторые лингвистические исследования, хотя они и остаются в пределах традиционных подходов к истолкованию модальности и предикативности. В частности, по мнению Г. А. Золотовой, модальные отношения имеют три аспекта: «субъективно-объективное отношение содержания высказывания к действительности с точки зрения его реальности, соответствия или несоответствия действительности» [6, с. 142], «отношение говорящего к содержанию высказывания [6, с. 147]», «отношение между действием (предикативным признаком) и его субъектом» [6, с. 151]. К последней разновидности отношений, названных внутреннесинтаксическими, относятся различные случаи нарушения прямой непосредственной связи между субъектом и действием. Эти нарушения, по мнению Г. А. Золотовой, «выражаются чаще всего с помощью модальных слов, включаемых в состав предиката: глаголов *мочь, хотеть, желать* и т. п., слов категории состояния *можно, возможно, желательно, нужно, надо, необходимо*, кратких форм прилагательных *должен, намерен* и т. п.» [6, с. 151]. Выделение Г. А. Золотовой внутреннесинтаксических модальных отношений в определенной степени смягчает противоречия, которые существуют в традиционной интерпретации предикативности и модальности. Ведь постулирование мысли о вхождении модальности в предикативность приводило к необходимости признания, что указанные выше слова со значением возможности, желательности,

необходимости реализуют, вопреки форме изъявительного наклонения, значение ирреальности. По мнению Г. А. Золотовой, модальные слова при глаголах не образуют разновидности ирреальной модальности, поскольку их значение «другого плана, не совпадает с отношением высказывания к действительности». Анализируя предложения *Он хочет учиться, Он может учиться, Он должен учиться*, исследовательница вполне справедливо отмечает: «И возможность совершать действие, и желание, и необходимость оформлены в этих предложениях как факт реальной действительности» [6, с. 151].

Этот вывод нельзя не поддержать, однако при этом следует отметить, что модальные слова в приведенных предложениях входят в состав не модуса, а диктума. Они не имеют никакого отношения к модальности, которая относится нами к внешнесинтаксическим отношениям и трактуется как способ ментально-чувственного отражения или моделирования действительности. Одним из свидетельств этого является то, что эти предложения достаточно свободно допускают введение в их состав вводных слов, которые являются средством конкретизации ментально-чувственной деятельности говорящего. Например: (1) *Конечно же, он хочет учиться* = *Я убежден, что он хочет учиться*, (2) *Возможно, он может учиться* = *Я предполагаю, что он может учиться*, (3) *Известно, он должен учиться* = *Я уверен, что он должен учиться*. При этом между модальными словами не возникает каких-либо семантических конфликтов, особенно показательным в этом плане является второй пример, в котором мирно сосуществуют модальные слова *возможно* и *может*.

В рамках предложенного подхода к определению модальности и предикативности предложения типа *Он хочет учиться, Он может учиться, Он должен учиться* рассматриваются как предложения с центростремительным типом модальности и модальными предикатами: в них раскрывается содержание знаний говорящего о реально желательных, возможных, необходимых действиях.

В предложениях же с вводными словами, например *Он, возможно, учится*, регистрируется модальность не знания о существовании определенной возможности, а предположение о бытийности ситуации **Он учится**: *Я предполагаю, что это (он учится) есть*.

Изложенный взгляд на противопоставление модальности и предикативности актуален и для более глубокого понимания структурной организации простых и сложных предложений. В частности, его применение дает основания для выделения синтаксических наклонений, которые, хотя и входят в парадигму предложения, но не имеют самостоятельной модальной характеризованности. К ним, например, относятся предложения в форме сослагательного наклонения: *Учился бы сын, мать бы не расстраивалась*,

а также условные придаточные части: Если бы сын учился, мать бы не расстраивалась. Особенностью предложений, которым приписывается условная модальность, является то, что они имеют предикативность, но не имеют самостоятельной модальности, о чем свидетельствует невозможность относительно них никаких модальных экспликаций: (?) *Я знаю (думаю, считаю), что учился бы сын.* Такой же вывод о наличии предикативности и отсутствии собственной модальности можно сделать и в отношении условных придаточных, даже в случаях, когда сказуемое имеет форму изъявительного наклонения: (?) *Я знаю (думаю, считаю), что если сын учился.* В подобных сложных предложениях с придаточными условными модальность связана с осознанием говорящим бытийности связи между двумя воображаемыми моделями действительности: *Я знаю (думаю, предполагаю), что если бы была ситуация сын учится, то была бы и ситуация мать довольна.*

Предложенные подходы дают основания также для выделения в составе синтаксических наклонений развитой многозначности, а иногда и случаев омонимии. Так, например, предложения, с я-субъектом, оформленные желательным наклонением, могут быть интерпретированы как предложения с центробежной модальностью желания: *Я бы почитал = Я хочу почитать.* Ту же модальную характеристику центробежности имеют предложения с ты-субъектом: *Ты бы почитал = Я советую тебе, чтобы ты почитал,* модальность здесь имеет значение совета. Что же касается предложений с он-субъектом, то у них наблюдается уже центростремительный тип модальности: *Почитал бы он = Я считаю, что было бы хорошо, если бы он почитал.* Как видно из экспликации, говорящий считает, что ситуация чтения принадлежит к положительным проявлениям.

Итак, предложенное в статье когнитивное истолкование категории модальности (см. подробнее [4; 5]) приводит к четкому разграничению категорий модальности и предикативности, способствует углублению синтаксического анализа, снимает многочисленные логические противоречия, которые вызывает противопоставление реальной и ирреальной, объективной и субъективной модальности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1955. – 416 с.
- 2 Баскаков, А. Н. Предложение в современном турецком языке. – М. : Наука, 1984. – 200 с.
- 3 Бенвенист, Э. Общая лингвистика. – М. : Прогресс, 1974. – 446 с.
- 4 Брицин, В. М. Модальна граматика як новий напрямок семантико-синтаксичного вивчення мови // Мовознавство. – 2006. – № 3. – С. 101-110.

5 Брицин, В. М., Мозгунов, В. В. Когнітивні аспекти теорії модальності // Мовознавство. – 2013. – № 2-3. – С. 128-148.

6 Золотова, Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М. : Наука, 1973. – 352 с.

7 Мельничук, О. С. Розвиток структури слов'янського речення. – К. : Наукова думка, 1966. – 324 с.

8 Русская грамматика, т. II в. - М.: Наука, 1980. - 710 с.

9 Сазонова, Н. М. К вопросу теории предложения (на материале современного английского и украинского языков). – М. : Высшая школа, 1974. – 86 с.

10 Українська мова. – К. : «Українська енциклопедія». – 352 с.

Материал поступил в редакцию 26.10.15.

В. М. Брицин

Модальдылық пен предикативтік категориялар: олардың түсіндіру дәстүрі және жаңа тәсілдемелері

А. А. Потебня атындағы Украин ұлттық ғылыми академиясының украин тілі институты, Киев қ., Украин.
Материал 26.10.15 баспаға түсті.

V. M. Britsyn

Categories of modality and predication: traditional and new approaches to their interpretation

The institute of the Ukraine language of the
Ukraine National Academy of Sciences, Kiev, Ukraine.
Material received on 26.10.15.

Мақалада когнитивтік теорияның модальдылығы және модальдылық пен предикативтік категорияларды дифференциялау мүмкіндіктері көрсетілген.

The author gives an outline of the cognitive theory of modality, demonstrating its heuristic potential in delineating the categories of modality and predication.

Д. В. Гертфельдер

магистрант, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Астана

ПОКАЯНИЕ И РАСКАЯНИЕ НИКОЛАЯ СТАВРОГИНА: АРХЕТИПЫ ПАУКА И ГЕРАНИ В МИФОЛОГИЧЕСКОЙ ПОЭТИКЕ РОМАНА Ф. ДОСТОЕВСКОГО «БЕСЫ»

Статья посвящена анализу покаяния и раскаяния Николая Ставрогина, героя романа Ф. Достоевского «Бесы», роли архетипов паука и герани в мифологической поэтике. Материалом анализа послужила глава «У Тихона», не вошедшая в каноническую версию романа.

Значимость рассмотренной главы обусловлена самоубийством Ставрогина и его трактовкой в аспекте этического конфликта. Концепты православной аксиологии «покаяние» и «раскаяние» позволили выявить сущность противоречивого сознания героя, кающегося грешника и преступника одновременно.

Ключевые слова: «ставрогинский грех», покаяние, раскаяние, архетип, Достоевский, «Бесы».

Название романа Ф. Достоевского «Бесы» обладает выраженной архетипической природой. Иерархия архетипов: *дороги, странника, дома, скитальчества, дома, нечистой силы* позволяет выявить градиацию культурных смыслов в уровнях формирования концепции романа – метафизики революции как бесовства.

В одной из статей автора два эпиграфа к роману: из евангельского текста и из Пушкина – стали объектом исследования в контексте реализации философской концепции романа. Так были выявлены три семантических составляющих понятия *бесовство: бесовщина, наваждение, неистовство* [1]. Автором также была исследована связь между национальной катастрофой России, заключающейся в бесовской природе революции, и интерпретацией бесовства как *бесовщины и неистовства* в образе Николая Ставрогина.

Центральной ролью для концепции бесовства обладает не публиковавшаяся длительное время глава «У Тихона». Упомянутая глава была изъята из печати в журнале «Русский вестник» после того как была набрана в корректуре из-за «нецеломудренного содержания»: содержала сцену растления малолетней девочки. Несмотря на переработку главы

автором, она так не была напечатана. Глава не вошла в прижизненное книжное издание 1773 г. По мнению А. С. Долинина, эта глава не вошла в роман из-за отрезка времени, отделяющего первую и переиздание: «Были переизданы «Бесы» – при жизни Достоевского только один раз, в самом начале 1773 года, почти одновременно с окончанием печатания их в «Русском вестнике». Ввести такую сенсационную в смысле сюжетном главу... в отдельном издании, в то время, как в только что напечатанном ее не было, – не значило ли это: сделать ее еще выпуклой, привлечь к ней особое внимание» [2, 515]. По А. Л. Бему, эта глава исключена потому, что: «внешняя причина... совпала с какими-то внутренними колебаниями» [3, 151]. Справедливо замечает К. Мочульский: «Выброшенная глава – кульминация в трагедии Ставрогина. Тайна загадочного героя разоблачается, и развязка, которую мы с волнением и тревогой так долго искали, потрясает нас неожиданностью» [4, 449-450]. Несмотря на то, что эта глава и не была включена в роман, современники Достоевского знали её содержание. Так, Н. Страхов в письме к Л. Толстому заметил: «Одну сцену из Ставрогина (растление и пр.) Катков не хотел печатать, но Достоевский здесь ее читал многим» [5, 308].

Наиболее близка к пониманию роли главы в романе мысль Л. П. Гроссмана, видевшего в литературной исповеди центр композиции: «рассказ о тайном преступлении – это главный узел всей повествовательной системы. История греха, тяжелых душевных блужданий и тайных пороков – вот основная тема, намечающая развитие всей экспозиции» [6, 55].

Следует обратить внимание на работу В. Свинцова [7]. Исследователь настаивает на ошибочности трактовки истории Ставрогина, изнасиловавшего Матрешу: «поступок Ставрогина – в том виде, как он описан в главе «У Тихона», – может быть квалифицирован как нимбофильное действие, но не насилие» [7, 6]. В числе доказательств исследователя «нерешительность» Достоевского в определении возраста Матрешы, уточнение, что поступок Ставрогина по действовавшему в те времена «Уложению о наказаниях» был уголовно ненаказуем, он не мог быть квалифицирован как «растление». Вместе с тем очевидная противоречивость утверждения исследователя: «Феномен ставрогинского греха сопрягается с феноменом сладострастия и растворяется в понятии всеобщей человеческой греховности» [7, 8] делает возможной трактовку события как свершившегося насилия. Свинцов в конце статьи называет Ставрогина «растлителем» и оправдывает Ставрогина и автора романа «антропологической концепцией» «трагического гуманизма». Приводит в знак правомерности оправдания слова Бердяева: «Поражает отношение самого Достоевского к Николаю Всеволодовичу Ставрогину. Он романтически влюблен в своего героя... Других он проповедовал как идеи, Ставрогина он знает как зло и гибель. И все-таки любит... его» [7, 14].

Важно обратить внимание на своеобразие построения рассматриваемой главы. Она включает две части, московскую и петербургскую. Первая часть была отправлена автором в Москву. Эта гранка, напечатанная в декабрьской книжке «Русского вестника» с различными пометками, исправлениями автора. Вторая, петербургская глава, была копией переписанной от руки супругой писателя А. Г. Достоевской. Скорее всего, существование нескольких вариантов обусловлено тем, что автор пытался сделать главу приемлемой для печати. Так, в первом варианте, гранках, присутствовала сцена растления, а во втором она заменена на вырванный листок.

Изначально, по рукописям автора, глава нумеровалась как девятая, и должна была заключать вторую часть. Однако в корректуре она была переименована в первую и, возможно, с неё начиналась бы третья часть романа.

Впервые часть главы была опубликована в юбилейном издании собраний сочинений Ф. М. Достоевского в 1902 г. в Санкт-Петербурге. Д. С. Мережковский в монографии «Толстой и Достоевский. Вечные спутники» анализирует роман с учётом этой главы. Эту главу Мережковский называет одним из могущественнейших созданий: «в котором слышится звук такой ужасающей искренности, что понимаешь тех, кто не решается напечатать этого даже после смерти Достоевского: тут что-то, действительно, есть, что переступает «за черту» искусства: это слишком живо» [8, 85].

Полностью глава была напечатана лишь в 1922 г. в Мюнхене под названием «Исповедь Ставрогина». Благодаря усилиям исследователя Л. Сараскиной, глава «У Тихона» печаталась в составе романа в России три раза, до этого выходила как приложение. Так, Сараскина отмечает: «За последние двадцать лет я смогла сделать три издания романа, – в 1989-м, в 1992-м и в 1996 году, куда включена исповедь Ставрогина и поставлена на свое, задуманное писателем место» [9].

Несмотря на то, что глава не была включена в роман, тема растления упоминается в основном тексте. Так, Ставрогин при разговоре с Кирилловым спрашивает у него: «А кто с голоду умрет, а кто обидится и обесчестит девочку – это хорошо?» [10, 243].

В одной из работ автора данной статьи была установлена центральная роль пропущенной главы «У Тихона», обусловленная выявлением двойственной сущности Ставрогина, палача и мучителя, виновника и жертвы, преступника и кающегося грешника, а также мотивировкой двойничества героя как обнажения подпольного сознания и безумия [11].

Своеобразие романа и одна из философско-значимых констант – трактовка бесовства как растления в аспекте дьявольского искушения и сопротивления ему. Тема растления – одна из центральных для творчества Достоевского. Так, в романе «Братья Карамазовы» была изнасилована

юродивая Елизавета Смердящая. По слухам, виновником был Фёдор Карамазов, известный своими похождениями. Вскоре она умирает при родах в бане Карамазова. В романе «Идиот» Настасья Филиповна в шестнадцать лет стала содержанкой своего опекуна Тоцкого. Поняв свое положение, девушка возненавидела своего «благодетеля» и себя. Поэтому не смогла принять предложения руки и сердца от князя Мышкина и уезжает с Рогожиным, который её убивает. В романе «Преступление и наказание» Свидригайлов признается в растлении несовершеннолетней девочки, которая покончила жизнь самоубийством. Тема растления появляется в романе «Бесы» в неопубликованной главе «У Тихона», называемой иначе «Исповедью Ставрогина». Понятие «ставрогинский грех» синонимично понятию «обиженной девочки». Первая «обиженная девочка» появляется в романе «Преступление и наказание» как сновидение перед самоубийством Свидригайлова. Герой видит гроб, в котором лежит девочка, но без креста. Девушка не смогла пережить изнасилования и покончила с собой. Так поступает и её обидчик, Свидригайлов. Отличие романа «Бесы», проливающего свет на самоубийство Ставрогина и этическую природу смерти, – это присутствие христианских концептов православной аксиологии, а именно: покаяния и раскаяния героя.

Характерна эволюция представлений на внимание писателя к рассматриваемой теме. При этом очевидно кардинальное отличие взглядов на проблему современников и исследователей. Так, известно, что многие из современников Достоевского видели в таком пристрастном внимании автобиографический след. Они приписывали сюжет растления писателю, считая, что когда-то он сам совершил подобный грех. Вопросом о том, «откуда приходит соблазн причисления Достоевского к преступникам» задавался З. Фрейд [12]. Он же дал такой ответ: «из-за выбора его сюжетов, это преимущественно насильники, убийцы, эгоцентрические характеры, что свидетельствует о существовании таких склонностей в его внутреннем мире, а также из-за некоторых фактов его жизни: страсти его к азартным играм, может быть, сексуального растления незрелой девочки (“Исповедь”»)» [12, 290].

Согласно воспоминаниям кн. Трубецкой, Достоевский стал в детстве свидетелем смерти изнасилованной девочки, которая возможно, была его подругой. Возможно, из-за увиденного у ребенка произошло психическое потрясение, которое и стало причиной «“зацикленности” писателя на теме ставрогинского греха» [7, 9].

Д. И. Мережковский замечает у Достоевского «художественные любопытства» к «укусам тарантула», т.е. к растлению. По словам Л. Гроссмана, Достоевский «с какой-то поражающей настойчивостью обращался к безобразной теме о влечении пресыщенных сладострастников

к детскому телу» [6, 223]. Для современного этапа симптоматична замена понятия «растление» и «насилие» на «нимфофилию». К этой теме обращается В. Свинцов, который указывает «на почти болезненную приверженность Достоевского к нимфофилии» [7, 9].

Апелляция нами к двум планам толкования эпизода растления Матрёши Николаем Ставрогиным, к мифологическому подтексту и поэтике православной аксиологии, позволила выработать подход к трактовке революции в романе как следования героев порочным, низменным инстинктам. Симметрия двух образов: паука как символа искушения и герани как символа изгнания нечистой силы и анализ концептов покаяние и раскаяние создали предпосылки для выявления философско-этического плана бесовства и его архетипической роли для концепции романа.

Толкование мифологических словарей позволяет апеллировать к символике герани с её способностью привлекать нечисть и отгонять силы зла [13]. При этом уточняется, что герань – цветок, наиболее любимый козлами, а козёл – символ греха. Другим символом греха в мифологии выступает паук. В христианской символике пауки представляют символы греховного побуждения. Паук – это дьявол, завлекающий грешников в свою паутину [12].

Первое упоминание герани в главе «У Тихона» не случайно вплетено в картину описания солнечного света: «У них (С.) на окнах стояло много герани и солнце очень ярко светило» [14, 13] воссоздаёт, с одной стороны, зарисовку мещанского быта с его стереотипными представлениями об интерьере, с другой – повторное обращение к герани придаёт ей расширенный смысл. Обилие яркого света, психологически несовместимое с преступлением, не послужило, однако, препятствием для него. И, видимо, контрастное описание солнечного света должно служить намёком на загадочную власть над Ставрогиным чего-то метафизического, необъяснимого, сверхъестественного. Отсюда акцентированное писателем отвращение героя к недетскому, необъяснимому, порочному поведению девочки.

На последовавшие перемены в состоянии героя писатель обращает внимание путём детализированного внимания к семиотике и символическому «поведению» герани. Важно заметить, что усиление символического значения предполагает каждый раз «соседство» других образов. До свершения насилия герань «расширяет» своё присутствие. На фоне ослепительного солнечного света герань выполнила зловещую роль.

Другим, дополняющим мифологическое значение герани, образом являются часы, на которые всё время смотрит Ставрогин, уже не способный совладать с дьявольским искушением. Необъяснимая, но интуитивно осознаваемая им потребность смотреть на часы выдает в нём потенциального преступника. Так, он старается быть незамеченным жильцами, его слух обострён к звукам, доносящимся снаружи: «Надвигался вечер. Надо мною

жужжала муха и всё садилась мне на лицо. Я поймал, подержал в пальцах и выпустил за окно» [14, 16].

Смещение фокуса внимания со звуков на зрительное характеризует напряжение героя: «Очень громко въехала внизу во двор телега. Очень громко (и давно уже) пел песню в углу двора в окне один мастеровой, портной. Он сидел за работой, и мне его было видно» [14, 16]. Предельное напряжение героя проявляется в его невозможности сосредоточиться на чтении: «Взял книгу, но бросил и стал смотреть на крошечного красненького паучка на листке герани, и тут забылся» [14, 16]. А. С. Долинин утверждает, что красный паучок для Ставрогина является «символом всего пережитого и передуманного им в ту минуту, когда впервые зародилась у него мысль о возможности спасения от нравственной гибели в акте публичного покаяния, в "исповеди"» [2, 43].

Цветовая палитра: красное на зелёном иллюстрирует временное забытьё героя. Минимизированы масштабы визуального пространства, попадающего в поле зрения героя: крошечный красненький паучок (тройная степень уменьшения), листок герани и такое внимание к мелким деталям несопоставимо с масштабом переживаемого героем. Табуированность автором романа сцены растления и замены её на лаконичное раскаяние героя: «я все помню до последнего мгновения» [14, 17] придаёт главе характер чрезвычайного драматизма.

В третий раз герань и красный крошечный паучок на листике появляется в сцене суда над «собой». При этом важен параллелизм двух семиотических полей. С одной стороны, воспоминание о растлении облечено в пейзажную рамку: «косые лучи заходящего солнца», то есть всё случилось на закате. Случившееся на закате самоубийство девочки и противопоставление яркого солнца перед растлением выстраивает метафизическую параллель – растление ребенка равносильно смерти девочки. Писателем утверждается идея равновеликости смерти физической, духовной и нравственной. Фотографически увеличенное припоминание паучка на листке герани возвращает нас к признанию героя и возможности такой интерпретации Достоевским произошедшего события. С другой стороны, особой семиотикой обладает миниатюрность физических параметров: «крошечный паучок» и «крошечный кулачок» грозящей девочки обретают в таком контексте и метафизическом соседстве неожиданное родство. Идея протеста девочки на фоне символизирующего греховное побуждение пука, крошечного только на вид, персонифицируют грядущее возмездие, особенно страшное происходящим в сознании героя процессом и переживаемым им мистическим страхом.

Так, на наш взгляд, создаётся инфернальный, мистический, фатальный текст рокового предупреждения. То, что Ставрогин не сумел победить голос совести, сигнализирующий ему этими символическими образами, свидетельствует о

приверженности героя инстинктам, а продолжение толкования семиотики «бесов» создает предпосылки для интерпретации революции как результата следования людей низменным, порочным инстинктам.

Не случайно Матрёша воспринимает насилие как убийство Бога. Вагонии и бреду она твердит матери, что «Бога убила». Матрёша не может вынести насилия и совершает самоубийство. Совершает самоубийство, практически из тех же этических побуждений, Николай Ставрогин. После совершённого преступления герой чувствует возле себя и в себе присутствие нечистой силы, беса. Спасением и искуплением греха он считает публичное признание, для которого специально приготовил прокламации, в которых подробно описывает своё преступление. Однако данный акт он, как его предшественник Раскольников, совершить не смог, поэтому совершает самоубийство.

Возможно, причина, по которой он не смог понести публичное признание, в том, что он не пытался совершить христианский подвиг, ибо для этого ему нужно было бы раскаяться в содеянном, т.е. признать преступление не только в растлении, но и в том, что не предотвратил самоубийство. Ставрогин не способен совершить христианский подвиг, потому что в нем жив бес. Он разрушен этой нечистой силой, и как заметил С. Булгаков, «является лишь его "личность", ибо им владеет дух небытия» [15, 204].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 **Гертфельдер, Д.** Правда о русском народе и концепция русской революции в романе Ф. Достоевского «Бесы» // опубликовано на сайте Софийского университета Св. Климента Охридского [Электронный ресурс]: <http://www.viaevrasia.com/gu>.
- 2 **Долинин, А С.** Исповедь Ставрогина // Достоевский Ф. М. «Бесы». «Бесы»: Антология русской критики. – М. : Согласие, 1996. – С. 537-540.
- 3 **Бем, А. Л.** Эволюция образа Ставрогина // Бем А.Л. Исследования. Письма о литературе. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – С. 151.
- 4 **Мочульский, К.** Достоевский. Жизнь и творчество // Мочульский К. Гоголь. Соловьев. Достоевский. – М., 1995. – С. 449-450.
- 5 Письмо Страхова к Л. Толстому от 28 ноября 1883 г. «Толстовский музей». Т. II. – СПб., 1914. – С. 308.
- 6 **Гроссман, Л. П.** Поэтика Достоевского – М. : ГАХТ, 1925. –188 с.
- 7 **Синцов, В.** Достоевский и «отношения между полами» // Новый Мир, 1999.– № 5. – С. 8-16.
- 8 **Мережковский, Д. С.** Толстой и Достоевский. Вечные спутники. – М., 1995. – 585 с.
- 9 **Сараскина, Л.** Пророчества Достоевского // [Электронный ресурс]: <http://www.pravmir.ru/video-prorochestva-dostoevskogo/>

10 **Достоевский, Ф. М.** Бесы. – М. : Эксмо, 2012. – 704 с.

11 **Гертфельдер, Д. В.** Семиотика двойничества как обнажение подпольного сознания Ставрогина в главе "У Тихона" // «Материалы IX Международной студенческой научно-практической конференции "Единое образовательное пространство как фактор формирования и воспитания личности", посвященной 100-летию РГУ имени С. А. Есенина. – Рязань : Рязанский госуниверситет им. С. Есенина, 2015.– С. 249-255.

12 **Фрейд, З.** Достоевский и отцеубийство // Художник и фантазирование / под ред. Р.Ф. Додельцева и К.М. Долгова. – М. : Республика, 1995. – С. 284-293.

13 **Шейнина, Е. Я.** Энциклопедия символов. – М.: АСТ, 2005.

14 У Тихона. // Достоевский Ф. М. Бесы [Электронный ресурс]: <http://www.magister.msk.ru/library/dostoevs/dostf42.htm>

15 **Булгаков, С. Н.** Русская трагедия / С. Н. Булгаков // О Достоевском. Творчество Достоевского в русской мысли 1881-1931 годов. – М. : Книга, 1990. – С. 204.

Материал поступил в редакцию 13.11.15.

Д. В. Гертфельдер

Николай Ставрогиннің тәубесі мен өкінуі: Ф. Достоевскийдің «Жын» романының мифологиялық поэтикасындағы өрмекші мен қазтамақтың архетипі

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.
Материал 13.11.15 баспаға түсті.

J. V. Gertfelder

Repentance and remorse of Nikolay Stavrogin: archetypes of spiders and geraniums in mythological poetics in the novel of F. Dostoevsky «The possessed»

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana.
Material received on 13.11.15.

Бұл мақала Ф. Достоевскийдің «Жын» романының кейіпкеріне Николай Ставрогиннің тәубесі мен өкінуіне, өрмекші мен қазтамақтың мифологиялық поэтикадағы орнын талдауына арналған. Мәліметтік талдау романның қағидасына кірмеген «У Тихона» атты тарауынан алынды.

Қаралып жатқан тараудың маңыздылығы Ставрогиннің өзін-өзі өлтіруі және осының этикалық дау аспектіінде баян ету.

Православиенің аксиологиялық «тәубе» және «өкіну» концепттері кейіпкердің сана-сезімінің қайшылығының мәнін бір жарысы күнәһардің өкінуі мен қылмыскерді анықтауға мүмкіндік берді.

This article analyzes the repentance and remorse Nikolay Stavrogin, the hero of the novel «The possessed», by F. Dostoevsky, the role of the archetypes of spyder and geranium in the mythological poetics. The material of analysis was the chapter «At Tikhon's», which was not included in the canonical version of the novel. The importance of the considered chapters is caused by the suicide of Stavrogin and its interpretation in terms of an ethical conflict. The concepts of Orthodox axiology of «repentance» and «remorse» revealed the essence of the contradictory mind of the character, the repentant sinner and a criminal at the same time.

ӘОЖ 811.512.122

Қ. А. Доскенова¹, Қ. Т. Қаирбаева²

¹аға оқытушы; ²ф.ғ.к., доцент, филологиялық пәндер кафедрасы, Астана медицина университеті, Астана қ.

СИМВОЛ, АЛЛЕГОРИЯ ЖӘНЕ МЕТАФОРА

Мақалада символ, метафора және аллегориялардың айырмашылықтары мен ерекшеліктері қарастырылған.

Кілтті сөздер: символ, аллегория, метафора

Белгілі бір тұлға арқылы өзге бір түсінікті беру – ертеден келе жатқан құбылыс. Сол тұлғалардың бірі символ мен аллегория десек, бұл екеуінің ара салмағы туралы не айтуға болады? Зерттеулерге көз салсақ, символ мен аллегорияның тоғысатын тұстары мен бір-бірінен алшақтайтын кездері бар. Қазақ тіл білімінің атасы А. Байтұрсынұлы: «Сөз мағынасын ауыстыру түрліше болады», – дей келе, аллегорияға мынадай анықтама береді: «Бір нәрсенің, көбінесе адамның мінезін, құлқын, ғамалын екінші нәрсенің мысалында көрсетіп айту-бернелеу болады. Қазақтың бернеліп сөйлеп отыр дегені осы бернелеу» [1, 161]. Қ. Ж. Жұмалиев «Символ тәрізді аллегорияда да пікір астарлы түрде айтылады... символдағы ой түйінін әркім түрлі ұғынуы мүмкін, ал аллегорияда олай екіұшты түсінуге жол жоқ. Адамдардың арасындағы әр түрлі қатынастарды, хайуандардың арасындағы қарым-қатынас етіп айтып береді», – дейді [2, 115]. Мысалы, аллегориялық тәсілмен жазылған М. Жұмабаевтың «Қырық мысалы», Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің «Бұлбұл мен

қаршыға», Н. Наушабаевтың «Түлкі мен әгештің хикаясы», Ә. Ғалымовтың «Тышқаннан ғибрат», Б. Өтетілеуовтің «Бұлбұлдар», «Бала мысық пен қара торғай»; С. Дөнентаевтың «Бозторғай»; «Көзі тоймайтын ит», «Ауырған арыстан», «У жеген қасқырға», «Екі теке», т.б. шығармаларды атауға болады.

Лингвистикалық түсіндірме сөздікте: «Аллегория (грек, allegoria – пернелеп айту, жасырын мағыналы сөз) – дерексіз бейне (образ) арқылы берілетін идеяның (түсініктің) көрінісі. Аллегорияның мағынасы символға (астарлауға) қарағанда бір мағыналы болады және бейнеден алшақ тұрады. Троп ретінде аллегория мысалдарда, притчада әдеби тәсіл ретінде қолданылады», – деп айқындалады [3, 12]. Гегель символға бір мағыналылық тән емес екендігін жоғары бағалап, оны аллегорияға қарама-қарсы құбылыс ретінде көрсетеді. Яғни аллегориялық тұлға басқа мағынаға ие емес және ол дерексіз ұғымды деректендіреді, ал символ Гегель түсіндіруінде «екі жақты мағынаға ие». Гегель тұжырымын Д. Михайлова нақтылай түседі: «Символ аллегория емес, өйткені аллегориядағы деректі ұғым, оның заттық келбеті өз мағынасымен еш сәйкеспейді, оны оңай түсінуге болады, оның сыртқы түрі жұпыны, эстетикалық жақтан солғын және бірмағыналы» [4, 217].

Әдебиеттану терминдер сөздігінде: «Аллегория (тұспалдау) әдеби шығармада ойды туралап, дәлдеп айтпай, орағытып немесе астарлап айтып, ишаратпен білдіру тәсілі, символ тұспалдауға (аллегорияға) өте жақын келеді. Бірақ түлкінің не қоянның бейнесі тұспалдау тәсілімен жасалса, онда шарттылық басым болады, олар адамға тән іс-әрекет жасап, адамша сөйлеп кетеді. Ал әдебиеттегі, поэзиядағы символ көбінесе келістіріп жасалған, астарлық мағынасы терең, бүтін бір сурет-бейне қалпында көрінеді», – делінген [5, 299].

Символ мен аллегорияға қатысты түйінді тұжырым айту Гетеден басталады. Гете аталмыш екі ұғымға тән төмендегідей сипаттарды көрсетеді.

1. Символ жанама түрде, ал аллегория тура атайды.
2. Символ түсінуге, қабылдауға, аллегория тек түсінуге негізделген.
3. Аллегория «тапқырлыққа толы», символ «ақыл айнасымен» тек жанама түрде байланысқан [6, 237].

А. Ф. Лосев: «Аллегорияда берілетін дерексіз ұғым нақтыланғанда өте көркем де бейнелі образға ие болады және бұл образдылық өзі беретін ұғымнан да мазмұндырақ дейді. Ол ұғымды түсінікті де көрнекті етіп, оған тән емес көптеген мән-мағына үстейді. Аллегория мен символ екеуі де жеке арқылы жалпыны танытады. Бірақ аллегориядағы жекелікті басқалармен ауыстыра беруге болады, ол өз қызметін атқарғаннан кейін жойылып кете береді. Бірақ символға қатысты мұны айту дұрыс емес, өйткені ол белгілі бір заңның негізінде құрылған, сондықтан ол жойылмайды» [7, 136].

Сонымен, танымның тілдік көрінісі – аллегория туралы мынадай қорытынды жасауға болады:

1. Ең алдымен, аллегория – әдеби шығармада ойды астарлы, ишаратпен білдіру тәсілі және мұның өзі көбінесе мысал жанрында кездеседі.

2. Аллегория бірмағыналы болып келеді, ал символға көпмағыналылық сипат тән.

3. Символды әркім әр түрлі ұғынуы мүмкін, ал аллегорияда олай екіұшты түсінуге жол жоқ. Мысалы, аллегориялық тәсілмен жасалған түлкі – қулық, қарға – мақтаншақтық, арыстан – билік пен озбырлық бейнесі.

4. Атау қызметі аллегория үшін бірінші, ал символ үшін екінші орында.

5. Аллегорияда шарттылық басым.

6. Аллегорияда дерексіз ұғым деректі нәрсеге ауыстырылады, яғни оның тұлғасы болады.

7. Аллегориядағы идеяның көрінісі кезі келгенде жойылып, өзгеруге бейім, яғни тұрақсыз.

8. Аллегория «әлем бейнесін» танытпайды.

Сөзімізді дәлелді ету үшін, түйе сөзінің әрі аллегория, әрі символ ретінде қолданылу сипатына назар аударайық.

«Түйе – бөлінбес бір бүтін ғарыш белгісі», – деп көрсетеді Ж. К. Каракузова, М. Ш. Хасанов [8,37]. «Араб аңыз бойынша, түйе мен финик пальмасын Алла жаратқан және сол жерден адамды да жаратқан екен. Сондықтан олар жер бетінде алғашқы адаммен бірге болғандықтан, онда олар болашақ әлемде де онымен қатар жүреді» [9, 198]. Бұл түсінікті зоолог Гржимек нақтылай түседі: «Түйе – «ой-өрісі барынша кең» жануар. Тіпті ол кейбір жағдайларда ақылдылық, сыпайылық, тіпті «ерлік» танытады. Сондықтан да болар шығыста адам құны түйемен төленеді» [10, 88].

Қазақ тұрмысында да түйенің орны ерекше. Түйе табиғаттың небір қиыншылығында көпшіліктің күнелту көзі, жұмыс күші болған. Түйенің қазақ үшін қасиеттілігін поляк Б. Залесский былай деп көрсетеді: «Шөл даланың нағыз тәңірі деп қазаққа өлшеусіз пайдалы түйе түлігін атаған жөн. Бұл маңда болып кеткен жолаушы түйенің сызылта ұзақ боздаған жалынышты үнін өмір бойы ұмыта алмас. Егер осы бір үнді біздің қалалардың көшесінен немесе бақтың ішінен естір болсақ, онда дау жоқ, бұл дыбыс төбе құйқанды шымырлататындай жаман әсер берер еді» [11, 15]. Шет ел адамының құлағына сондайлық ерекше естілген бұл үн қазақ үшін түйенің ботасына деген сүйіспеншілігін және түйе сойғандағы осы түлік дауысының «дала қоңырауы» ретінде дабыл қағып, қызмет ететіндігін білдіреді. Бұған қатысты Ш. Уәлиханов құрбандыққа нар түйе сою болған іске үлкен мән беру болып табылатындығын жазады. Құрбандыққа шалынатын түйе ақ нар болуға тиіс. *Ақ түйенің қарны жарылды* деген сөз үлкен мерекелерде айтылады. Мысалы, жақын адамдардың жорықтан немесе алыс сапардан оралғанында, көптен бала көрмей зарыққандардың үйінде мұрагер дүниеге келгенде, шамасы садақа, құрбандық есебінде болса керек. Осындай мереке

– қуаныштарға шын пейілділік пен салтанаттылық мән беру мақсатында, шыныда да, ерте кездерде түйенің қарнын жаратын болған. Бұл рәсім бүгінгі күнде жүзеге асырылмаса да, әлдебір қуанышты жағдайларда, бақытты сәттерде *ақ түйенің қарны жарылды* деп айтылады. Демек, түйе қашан да жақсылықтың, бүтіндіктің, қуаныштың белгісі саналады.

Керемет кербездік пен сырбаздықтың, мейлінше сыпайылықтың, асқан төзімділіктің, сезімталдылықтың бейнесі ретіндегі *түйе* малы – бүтіндік, бірізділік, бірегейлік, біртұтастық, теңдік белгісі. Осы сөзіміздің айқын бір дерегі – атақты Абылай ханның *ақ түйесі* туралы аңыз-әңгімелер. Ел аузынан жеткен бұл аңызды І. Есенберлин «Көшпенділер» трилогиясында Абылай образын сомдауда арқау етіп, кейіпкер бейнесін тереңірек таныта түседі. *«Ақ түйе кенжесі Жанай қаза тапқан жоңғар жорығынан қайтысымен пайда болған. Қайғыдан әлі сейіле қоймаған Абылай сол күні ерте тұрып, Ақ Ордадан шыққан. Күздің қара суығы келіп қалған екен. Бір-екі күннен кейін аулы қысқы қонысы Көкшенің қойнауына көшпек. Қысты қалай өткізудің қамын ойлап тұрған Абылай кенет ауыл сыртындағы ақ түйеге көзі түсті. Мүше бітісі өзеше, ірі, жүні сүттей аппақ, шудалары шұбатылып жерге түскен. Жұрт бұл түйені Абылайдың ырысы, киесі деп жорысты. Бұл ақ түйенің шын гажас қасиеті кейін байқалды. Абылай жаз шыға күнгеі мен күншығысынан мазасын ала берген жоңғар әскеріне тағы қарсы аттанбақ болды. Сұлтан кеңесі Ертіс жағасының торғауытына ма, әлде Ле бойының ойратына ма, қайсысына жорыққа шығуды шеше алмай тарақты. Абылайдың таңертең өзеден ерте тұратын ежелгі әдеті. Далаға шықса, ақ түйе орда сыртында жатыр екен, басы күншығысқа қараған. Түйенің бұрын үнемі күнбатысқа қарап жататынын білетін Абылай кенет бір ойға келді. «Жұрт бұл түйені менің кием деп босқа атпайтын тәрізді гоі, осы жолы ақ бураның көрсеткен жағына аттанайын». Ол осы айтқанын орындады. Жолы болып қайтты. Сол күннен бастап ақ бураны жорыққа аттанса, өзімен бірге ала шығатын болған. Ақ бура ертең ұрыс деген күні басын қай жаққа салып жатса, Абылай сол жақтағы жасауына аттанатын және үнемі жеңіп қайтатын».*

Абылай хан жорықтарының жебеушісі болған *ақ түйе*, оның өлімінің арашасына да айналады. Демек, Абылай ханның *ақ түйесі* әрқашан жақсылықтың, сәттіліктің белгісі болып саналды. Және мұның өзі – халық танымындағы *түйе* түлігінің бір көрінісі. Ал *түйенің* аллегория ретіндегі қолданысында символ мәніндегідей терең мағына, күдіреттілік ұғымы танылмайды. Мұнда қазақ түсінігіндегі *түйенің* жуас та көнгіш, аңқау мінезі тілге тиек етіледі. Сондықтан да халық *жуас түйе жүндеуге жақсы, түйенің танитыны жапырақ, түйе бойына сеніп, жылдан құр қалыпты* деген-ді. Мысалы, М. Байзақовтың «Тышқан мен түйе» мысалында төмендегі қолданысты көруге болады:

*Бір тышқан бір түйені жетеледі,
Елпектеп түйе байғұс кете берді.
Түйені тышқан байғұс жетектеп ап,
Маслихат құрған екен екеуі енді.
Белгілі мақтаншылық әлі сондай,
Түйені бір азырақ салды жолға-ай.
Мақтанам деп азырақ тышқан, палуан
Ақыры сондай болып түсті торға-ай.
Парқы бар жақсының да, жаманның да,
Белгілі қас жаманның әлі сондай.
Жамандап біреуді алдап, өзі алданып,
Жүреді ісі шаппай, сірә, оңға-ай..*

Тұспалдау тәсілімен жасалатын ендігі бір таныс бейне – *түлкі*. Мұнда көбінесе *түлкінің* қу да алдамшы мінезі негізге алынады. Бұған мысалды М. Жұмабаевтың «Алданған сұлу» өлеңінен келтірейік:

*Ал бүгін ол көріктің бәрі де жоқ,
Ақмарал аяғыңа дәл тиген оқ.
Өкіндің, жастық, мастық ісің өтті.
Аһ ұрдың, сыртың – жалын, ішіңде – шоқ.
Тіліне қу түлкінің тез алдандың,
Ойламай таңдағыны, тез құп алдың.
Тап-таза ат, көркем көрік – бәрі кетіп,
Өміріңше құтыла алмас атта қалдың.*

Ал *түлкінің* бақ-дәулет, лауазым символы ретіндегі сипаты өзгеше. *«Маньчжур, сібе салтында, түлкі – жебеуші әулие, бақ-дәулет, лауазым пірі болып есептеледі. Сібелер түлкіні өлтірмейді. Тіпті түлкі қуып келе жатқан аңшыларға кезіксе, сол түлкінің немесе құнын төлеп, аман алып қалатыны бар. Қазір Дохалдай сол түлкі пірінің алдында қаттаулы алақанын маңдайына тигізіп, сиына күбірлейді»* /Қ. Жұмаділов. «Тағдыр» /.

Демек, символ мен аллегория белгілі бір тұлға негізінде өзге бір түсінікті танытса да, екеуі екі түрлі сипатқа ие.

Символдың тағы бір өзіндік қыры – оның метафорамен байланысы. Метафора ғылымның бірнеше саласының зерттеу нысанасы болып табылады. Атап айтқанда, лингвистика, психология, логика, философия т.б. Метафора құпиясын Аристотель, Руссо, Э. Кассирер, Х. Ортеги-и-Гассет және т.б. ғалымдар ашуға тырысқан. Метафора туралы түсінік Аристотель заманынан басталады. Бүгінгі күнгі бұл ұғымға беріліп жүрген тұжырымдардың денін осы ғалым берген анықтама құрайды: «Метафора дегеніміз – ерекше есімдердің (атаулардың) ұқсастығына байланысты тектен түрге немесе түрден текке ауыстыру» [12, 669]. Демек метафораны барлық уақытта ұқсастықтан шығару керек болады. «Метафора – екі нәрсені, құбылысты

салыстыру және жанастырып-жақындату негізінде астарлы тың мағына беретін бейнелі сөз немесе сөз тіркесі» [5, 227]. Қазақ тіл білімінде метафора мәселесі Б. Хасанов, А. Сыбанбаева, И. Мұратбаева және т.б. еңбектерінде жан-жақты сөз етіледі. «Сыртқы не ішкі белгілеріндегі ұқсастыққа қарап, бір зат атауының басқа бір затқа атау болуына сөз мағынасының ауысуы» [13, 90].

Әрине, біздің мақсатымыз метафораға берілген анықтамаларға сүйене отырып, жұмысымыздың негізгі мақсатының бірі – символ мен метафораның ұқсастығы мен айырмашылығын айқындау. Символ мен метафораға қатысты А. Ф. Лосев: «Символ поэтикалық та, тілдік те метафора емес. Символ бізге белгісіз бір нәрсеге нұсқау жасайды. Ал метафора өзінен басқа ешбір нәрсені көрсетпейді. Ол өзімен-өзі мейлінше терең мағыналы және басқа затқа көшудің қажеттілігін көрсетпейді» – деп тұжырымдаса [7, 156], Н. Д. Арутюнова «Метафора теориясы» еңбегінде: «Символ метафораға қарағанда, дейктикалық қызметті атқарады. Символ предикат ретінде жұмсалынбайды. Олар белгілі бір мағынаға сілтеме жасайды, бірақ оны басқа нысананы сипаттау үшін қолданбайды. Оған метафораның екі субъектілігі тән емес. Символдың күңгірт трансцендентальдық (ақыл-санамен түсініп білуге болмайтын) мағынасы бар. Символ шектікті сезінуді көрсетеді. Ал метафораның міндеті мүлде басқа. Ол шындықтың жасырын мәнін ашатын образ жасауға бейімдейді» [14, 24].

Символ мәңгілік пен өтпелілікті белгілеуге ұмтылады. Метафора шындықты тануды тереңдетеді, ал символ одан алшақтатады. Метафора тілдегі мағынаны, ал символ жалпы идеяны танытады. Метафора мен символдың негізінде образ жатыр. Яғни, образ тәрізді метафора да, символ да әлемді көркемдікпен (бейнелі түрде) танудан туындайды. Бірақ образдан туындағанмен, метафора мен символ әр бағытта дамиды.

Осыған қатысты құс сөзінің әрі метафора, әрі символ ретіндегі сипатына назар аударайық.

Этнограф-ғалым Ө. Жәнібековтің еңбектеріне сүйенсек, түркілердің түсінігінде, *құс* – аспанның, *балық* – судың, *ағаш* – жердің белгісі. *Құс* жоғарғы әлемнің бейнесі ретінде танылып, өзіндік бейнеге ие болған. Сонымен қатар түркі тайпаларының тотемдері ретінде Орта Азия мен Қазақстан көшпенділерінің діни және әлеуметтік көзқарастарының қалыптасуына әсер еткен. Құстар көнеден бері діни құрметтің нысанасы болды. Онымен қайтыс болғаннан кейінгі адам жанының трансформацияға ұшырауымен байланысты діни – магиялық түсінік астасып жатады. Мәселен, батыр өлген соң оның жаны ақ сұңқарды иеленген. Бірқатар діни – магиялық түсініктер ұрпақ өрбіту, перзент көбейту, сонымен бірге материалды және адами сәттілікпен, бақытпен, жақсылықпен астарласып жатады. Батырлық эпостар деректеріне сүйенсек, батырдың дүниеге келуіне құстың магиялық әсерінің барлығы көрсетіледі. Ата-анасы батыр дүниеге келмес бұрын түсінде

құсты көреді. Яғни құс батырдың тууынан хабар берумен қатар, өмірінде де аң ұстайтын құсы ретінде онымен бірге жүреді және соңында, батыр өлген соң, оның жаны қайтадан құсқа айналады.

Нақты айтқанда, құс – жоғарғы әлем символы ретінде халық ұғымында әрқашан жақсылық, сәттілік мәнінде түсініледі. Мұның өзі *бақ сүйген пендесіне құс болып қонады* деген нанымды қалыптастырып, *басына бақыт құсы қонды, бақыт құсы басыңа қонсын* т.б. тіркестерді дүниеге келтірді. Яғни халық түсінігінде «бақыт» ұғымы *құспен* ассоциацияланып, тіпті түсінде көрген құсты да жақсылыққа, үлкен қуанышқа жорамалдауына жол ашты. Мысалы: «Алпамыс батыр» жырында:

Алпамыс батыр түс көрді,

Түсінде жаман іс көрді,

Төсегінің үстінде

Бір күшіген құс көрді

Түсі суық құс екен,

Бір түнде соны үш көрді

Бұл сырды біліп Қаракөз

Қарғып тұрды орнынан

Қараса түннің іші екен

Шошынды тұла бойынан

Сол күні түнде түсінде

Ұшырған екен бұдағы

Ақ түйгын құс қолынан.

Бүгін жатып түс көрдім,

Түсімде гажап іс көрдім,

Қуат жәрдем пірлерден

Сондай бүгін күш көрдім

Жібек баулы ақ сұңқар

Қондырыптын қолыма.

Сондықтан өңінде де сол құсты қолға ұстауға тырысты, мәпелеп баға білді. Өз кезегінде қолына құс ұстау – жоғары тапқа тәндікті, бектікті, ақсүйектікті де білдірді. *«Ең алдында өн бойы күміс шынжырлы сауытпен жабылған есік пен төрдей ақ боз ақалтеке арғымақ мінген, қырықтарға жаңа жеткен, сұлу мұртты, тұлғалы адам келе жатыр. Өзгелерден бұның құр ғана айбарлы пішіні, атқа тәкаппар отырысы, асыл қару-жарағы ғана емес, тағы да бір айырмасы бар. Астындағы ақбоз тұлпарының тоқпақтай кекілінің үстінде көне заман гұрпымен «бақ құсы» аппақ сүттей тұрымтайды отырғызып алған»* (І. Есенберлин. «Көшпенділер»).

Бұл тәрізді ұлттық символды ақын-жазушылар шебер пайдаланып, мағыналық-семантикалық өрісін, образдық аясын кеңейте түскен.

Дәулет құсы басыңа

Қыдыр келді қасыңа.

/Бұқар жырау/

Жүйрік ат, түзу мылтық, сұлу қатын,

Мал мен перзент – адамның дәулет құсы

/Шал/

Осы жолдарды қара сөзбен нақтылай түскен мысалды Қ. Жұмаділовтың «Тағдыр» романынан да кездестіреміз: *«Ер жігіттің басына бақыт құсы әр түрлі жолмен келіп қонады. Кейде ол биік мансап, бақ-дәулет болып та, нұрлы ақыл, талант-дарын болып та, жақсы жар, сүйікті бала болып та қонуы мүмкін».*

Құсты ақын-жыраулар өлең тудыруда желеп-жебейтін, шабыт беретін Муза есебінде де таниды. Мәселен, Сүйінбай ақын «Түс» деген өлеңінде ақындықтың қалай қонғандығын:

Атыңнан айналайын, қызыр бабам,

Түсімде таңға жуық келді маған.

Білмеймін «өлең» деді, «көген» деді,

Сайрауық құстар келіп төнді маған,

– десе, қазақ поэзиясының ірі өкілі Кемпірбай ақын өлер алдында көңілін сұрап келген Әсет ақынға:

Кеудемнен көк ала үйрек «қош» деп ұшты,

Сол шіркін кәрі жолдас өлең білем, – деп, ақындық қасиеттің киелі бейнесі «көк ала үйрек» екендігін білдіреді.

Қалай десек те, құс – бақыт пен рухани, заттық байлықтың, дәулеттің бейнесінде танылып, соның символы ретінде түсініледі. Мұның өзі халықтың жақсылықты әрқашан жоғарыдан, көк әлемінен күтуімен, үміттенуімен, сенуімен байланысты болса керек. Ал құстың метафора ретінде қолданылуында, символдық мәнде жұмсалғанындай санамен түсініп білуге болмайтын мән орын алмайды. *Құс* сөзінің метафоралық мағынасының қалыптасуы ұқсастық заңына негізделеді. Мәселен, Мұрат ақынның:

Дүние деген ұшқан құс,

Байқай алмай қаларсың

Басыңнан шарлап өткенін,

– деген өлең жолдарындағы дүние сөзі «өмір, тірлік» мәнінде қолданылып, ұшқан құсқа баланып тұр. Өмірдің мәңгілік еместігін ақын осы балама бейне негізінде көрсетеді.

Демек, ғаламды көркемдікпен тануға бағытталған метафора және символ бір мақсатқа негізделгенмен, әрбірі өзіндік сипатымен, өзіндік болмысымен айқындалады. Ол сипатты төмендегідей анықтауға болады:

1. Сөз мағынасының метафоралық тәсіл негізінде ауысуында ұқсастық заңы орын алса, символда ол жоқ, бұл басты айырмашылық.

2. Символ белгісіз бір нәрсеге нұсқау жасайды, ал метафора басқа белгісіз нәрсені көрсетпейді. Керісінше, метафораға белгілілік сипат тән.
3. Метафора шындықты тануды тереңдетеді, ал символ одан алшақтатады.
4. Метафора тілдегі мағынаны білдіреді, ал символ жалпы идеяны көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Байтұрсынов, А.** Шығармалар: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы, 1989. – 224 б.
- 2 **Жұмалиев, Қ.** Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы, 1960. – 364 б.
- 3 Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы, 1998. – 304 б.
- 4 **Михайлова, А. А.** Символ, аллегория, притча //Знамя, 1966. – №11. – 213-230 с.
- 5 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы, 1996. – 240 б.
- 6 **Тодоров, Ц.** Теория символа. – М., 2000. – 384 с.
- 7 **Лосев, А. Ф.** Проблема символа и реалистическое искусство. – М., 1976. – 367 с.
- 8 **Каракузова, Ж. К., Хасанов, В. М.** Космос казахской культуры. Алматы, 1993, 77 с.
- 9 **Толыбеков, С. Е.** Кочевое общество казахов в XVIII и начала XIX вв. – Алматы, 1971. – 634 с.
- 10 **Мокшенин, В. М.** В глубь поговорки. – М., 1975. – 174 с.
- 11 **Залеский, Б.** Қазақ сахарасына саяхат. – Алматы, 1991. – 131 б.
- 12 Аристотель. Сочинения. – М., 1983. – 830 с.
- 13 Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы, 1997. – 256 б.
- 14 **Арутюнова, Н. Д.** Теория метафоры. – М., 1990. – 512 с.

Материал 29.09.15 баспаға түсті.

Қ. А. Доскенова, Қ. Т. Қаирбаева
Символ, аллегория и метафора

Медицинский университет Астана, г. Астана.
 Материал поступил в редакцию 29.09.15.

K. A. Doskenova, K. T. Kairbayeva
Symbol, allegory and metaphor

Astana Medical University, Astana.
 Material received on 29.09.15.

В данной статье рассматриваются особенности и различия свойственные символу, метафоре, аллегории.

Peculiarities and differences characteristic to the symbol, metaphor and allegory are studied in this article.

ӘОЖ 81'1

А. Ербол¹, Б. М. Қадырова²

¹магистрант; ²к.ф.н., доцент, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

КОМПЬЮТЕРЛІК ЛИНГВОДИДАКТИКАНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Берілген мақалада автор компьютерлік лингвистиканың қалыптасу тарихына шолу жасаған және ақпараттық-компьютерлік технологияларды қолдану арқылы лингвистикалық білімді оқыту мәселелерін қарастырған.

Кілтті сөздер: компьютерлік лингвистика, ақпараттық-компьютерлік технология, лингводидактика, лингвистикалық білім, компьютерлік құралдар.

Тілдерді оқыту үрдісіне компьютерлерді ендірудің теориялық мәселелері компьютерлік лингводидактиканың зерттеу пәні болып табылады. Қазіргі кезде оны анықтаудың екі қыры бар: алгоритмдік және когнитивті-интеллектуалдық. Олардың негізінде жасалған оқытудың компьютерлік құралдары келесі параметрлермен ерекшеленеді:

– тілдерді меңгерту үрдісінде компьютердің функционалды мүмкіндіктерін жүзеге асыру деңгейі;

– компьютерді қолданушы мен компьютердің өзара қарым-қатынасының интерактивтілік деңгейі;

– танымдық әрекеттің түрлі модельдеріне бейімделу [1].

Компьютерлік лингводидактика тілді үйретуде компьютерді қолданудың теориясы мен практикалық мәселелерін зерттеумен айналысатын лингводидактиканың бір саласы. Ол қазіргі ақпараттық технологиялар заманында айрықша өзекті бола түсті. Компьютерлік лингводидактика қолданбалы және математикалық лингвистиканың дамуымен және жасанды интеллект, компьютерлік бағдарламалар дизайны, компьютерлік оқыту теориясы мен практикасы мәселелерімен тығыз байланысты дамуда. Тілді

компьютер арқылы оқыту мәселелерімен айналысатын ғалымдардың бірі М. Леви «адам мен компьютердің» ара қатынасын зерттеуде компьютерлік лингводидактиканың психологиямен де байланысы барын айтады. Ол өзінің «Компьютерді қолдану арқылы тілді үйрету: контекст және концептуализация» атты монографиясында (1997) лингводидактиканың өзге ғылым салаларымен байланысын былайша көрсетеді [2] М. Леви. *Компьютерлік лингводидактиканың өзге ғылымдармен байланысы:*

Компьютерлік лингводидактика саласының сан алуандылығы компьютерлік оқытумен айналысатын практик оқытушылар мен мұғалімдердің білімдерінің де жан-жақтылығын талап етеді.

Алғашқы кезде компьютерлік технологиялар лингвистикада және оны оқытуда пайдалану, лингвистикалық зерттеулерді, білім беруді компьютерлендіру аясында қарастырылғанмен, ХХ ғасырдың 80 жылдарында компьютерлік лингводидактика тілді оқыту әдістемесінің дербес саласы ретінде қалыптасты.

Ақпараттық технологияларды тілді үйретуде қолдану біздің елімізде негізгі екі бағыт бойынша даму үстінде: ана тілін оқытуда және екінші шет тіліне үйретуде. Бүгінде бұл екі бағыт бойынша көптеген компьютерлік оқу материалдары жасалып жатыр. Олардың қатарында мемлекеттік тілді оқытуға арналған Қ. Қадашеваның үш деңгейлік, Ф. Оразбаеваның алты деңгейлік кешенді оқулықтар жүйесі бар. Сондай-ақ, мемлекеттік тіл орталығынан ересектеге арналып жазылған «Жаңа толқын» электрондық оқу-әдістемелік кешенін, басқа да мемлекеттік іс қағаздарын үретуге бағытталған көптеген оқулықтарды айтуға болады. Жалпы білім беретін орта мектептің қолданыста жүрген оқулықтары негізінде де соңғы кезде электрондық оқулықтар даярлана бастады.

Компьютерлік лингводидактикада бұл оқу құралдарын жіктеудің, жүйелеудің көптеген түрлері бар. Оның көп болуы да заңды, себебі компьютерлік технологиялар дамып, білім беруде кең тарала бастады.

М. А. Бовтенконың еңбегінде компьютерлік материалдар мақсатына және олардың оқу үдерісімен үйлесуіне, тіл үйренушінің дербес әрекеті мен белсенділік деңгейіне қарай 4 топқа жіктеліп беріледі:

* жаттықтыру-бекіту материалдары (жекелеген дағдыларды қалыптастыруға бағытталады, бұл бағдарламалар оқу үдерісіне ендіріп, үйлестіруге ыңғайлы болып келеді);

* «тьюторлық» (оқу үдерісінде даралап оқытуға мүмкіндік береді, дәрісханада оқытуға қосымша көмек болады);

* модельдік (зерттеу жүргізуге, түрлі процестерді имитациялауға, осылайша өз бетімен әрекет ету барысында дербес ойлауға ықпал етеді, логикалық ойлауын дамытуға мүмкіндік береді);

* оқу ойындары (модельдік оқу материалдарына ұқсас, бірақ мұнда бәсекелестік элементтері мен мақсаты басым болады) [3].

Компьютерлік оқулықтар мен оқу құралдарын жасауға арналған А. И. Башмаковтың еңбегінде компьютерлік материалдарды жіктеуде педагогикалық мақсат-міндет басшылыққа алынады және мынадай жіктеу үлгісін ұсынады:

- теориялық дайындықты мақсат ететін құралдар (компьютерлік оқулықтар, компьютерлік оқыту жүйелері, білімді бақылауға арналған компьютерлік жүйелер);

- практикалық дайындықты мақсат ететін құралдар (компьютерлік епестер/практикумдар, компьютерлік тренажерлер);

- көмекші құралдар (компьютерлік лабораториялық практикумдар, компьютерлік анықтамалықтар, мультимедиялық сабақтар);

- кешенді құралдар (компьютерлік оқу курстары).

Компьютерлік материалдарды жіктеудің қосымша белгілері ретінде автор тағы да мыналарды келтіреді:

- телекоммуникациялық технологияларды пайдалану: автономиялық/желілік (аймақтық/жаһандық желілерге арналған оқу материалдары);

- ақпаратты ұсыну формасы (мультимедиялық/мультимедиялық емес) т.б.

Компьютерлік құралдар арқылы оқытуға арналған жіктемелердің көптігі және оларды талдауға деген ұмтылыс оларды топтастырудың жанрлық, типтік белгілерін зерттеуге деген үрдістің барын байқатады.

Сонымен қорыта келгенде, компьютерлік оқу құралдарының жіктелісін мынадай үш топқа біріктіруге болады:

1) ақпаратты біртектес жолмен ұсынатын оқу материалдары; мұндай оқу құралдары оқыту мазмұнына, жолдарына ешқандай жаңалық қоспайды, тек оны таратудың және сақтаудың қосымша жолын ұсынады.

Мұндай оқу материалдарын жазбаша басылымның электрондық нұсқасы деуге келеді.

2) гипер- және гипермедиа мәтіндер; оқу материалдарының бұл түрінде ақпарат біртектес жолмен берілмейді, мультисенсорлық жолмен ұсынылады. Ол білім алу үдерісін даралауға және белсендіруге мүмкіндік береді.

3) оқу үдерісін басқарып, тіл үйренушілердің әрекетін интерактивтік режимде ұйымдастыру мақсатында қолданылатын компьютерлік оқу материалдары. Мұндай оқу материалдарына оқу бағдарламалары, компьютерлік тренажерлер, модельдік бағдарламалар жатады.

Алайда бұлай үшке бөлудің өзі шартты, себебі оқу материалдарының әрқайсысы таза осы қалпында кездесе бермейді. Тек оның берілуіндегі басым белгілеріне қарай сөз қозғауға болады.

Сондай-ақ, бұл компьютерлік материалдар оқу үдерісінің нақты бір кезеңдеріне байланысты қолданылады да, кезеңдік сипат алады. Сол себепті компьютерлік материалдарды презентациялық, жаттықтыру, жаттықтыру-бақылау, бақылау және кешенді оқу материалдары деп те ажыратуға болады.

Тілді үйретуде компьютерлік оқу материалдарын қолданудың өзіндік ерекшеліктері мен артықшылықтары бар. Компьютерлік оқу материалдарын жазбаша басылымдармен, аудио-, видеокурстармен салыстырғандағы басты ерекшелігі – оның оқу материалын ұсынудың технологиялық және әдістемелік артықшылығында. Бұл артықшылықтарға мына белгілері негіз болады:

- *даралап оқыту мүмкіншілігі;*
- *кең көлемді ақпаратты ұсыну мүмкіндігі;*
- *мәтінді, дыбысты, мультипликацияны, видео материалдарды қолдану арқылы түрлі қабылдау каналдарына әсер ету, яғни мультисенсорлық ықпал ету мүмкіндігі;*
- *тапсырмаларға оралу мүмкіндігі;*
- *кері байланыстың жеделдігі;*
- *синхрондық және асинхрондық режимде қашықтан оқыту мүмкіндігі;*

Компьютер әсіресе, тіл үйренушілердің әр түрлі тілдік жаттығу жұмыстарын орындау кезінде одан көп көмегін тигізеді. Негізінен мына әдіс-тәсілдер қолданылады:

1) Сұрақ-жауап диалогы, тапсырманың мәні компьютердің сұрағына тура жауап беру; сұрақ құрастыру үшін негізгі тілдік мәтін пайдаланылады.

2) Таңдап алынған жауаптар диалогы. Жауап беруші ұсынылған жауаптар тізбегінен өз жауабын таңдайды.

3) Бос орынды толтыруға арналған жаттығулар.

4) Сөздікті қаншалықты меңгергендігін бақылауға арналған жаттығулар: компьютер аударуды керек ететін сөздер тізімін ұсынады; орысша-қазақша жазылған сөздер ұсынылады. Олардың ішінен дұрыс эквиваленттерін тауып, жұп құрау қажет [4].

Компьютерлік оқу материалдары өзіне ғана тән көптеген белгілерге ие болып келеді. Олардың ең бастылары: интерактивтілік; мультисенсорлық ықпал ету; бейімділік; ақпараттың қалыптан тыс берілуі (нелинейность); дизайн ерекшелігі; оны пайдаланушының бағдарлама туралы білімінің болуы т.б. Бұл белгілердің электрондық оқу материалдарында болуы оның тіл үйренушіге ықпалын күшейте түседі.

Қазақстандық тілдік тұлғаның бойында қалыптасуға тиісті негізгі құзыреттіліктерді назарға ала отырып, компьютерлік оқыту бағдарламаларына келесі талаптар қойылады:

1. Тіл үйренушілердің қатысымдық құзыреттілігін қалыптастыруға барлық қажетті жағдайларды жасау.

2. Үйренушілердің ақпараттық және мәдениеттік білімдерін көтеру.

3. Тіл үйренушілердің логикалық, рефлексиялық ойлауын дамыту.

4. Ақпараттық ортада өзін-өзі мәдени дамытудың психологиялық алғышарттарын қалыптастыру.

5. Оқу уәждемесін арттыру және өнімді оқу-танымдық әрекетті дамыту.

6. Қазақ тілін өз бетімен автономды түрде оқу технологиясын меңгерту.

7. Эмпатия мен толеранттықты қалыптастыруға әсер ету.

8. Мәдениеттер диалогы субъектісінің тұлғасын қалыптастыруға әсер ету [5].

Компьютерлік оқыту дегеніміз- оқытудың техникалық құралдарының бірі компьютер мүмкіндіктерін қолдану болып табылады. Оны қазіргі уақытта электронды оқыту деп атауда. Электронды оқыту жүйесі рецептивті және интерактивті болып екіге бөлінеді. Интерактивті жүйе дербес компьютерді қолдану, бейнемагнитофон, бейне дискілі құрал, теледидар кешендері негізінде құрылады, білім алушы мен техника құралдары арасында екі жақты қарым-қатынас орнайды, көрнекілік пен кері байланысты қамтамасыз етеді. Олай болса, оқытудың жаңа ақпараттық технологияларын техникалық және адам ресурстарын және олардың өзара әрекеттесуін ескере отырып, білім беру формаларын оңтайландыру үшін рецептивті немесе интерактивті түрдегі электронды оқытуды жасау және жүзеге асырудың жүйелі әдісі деп санауға болады. Электрондық оқулық – ғылыми-педагогикалық құрал.

Электрондық оқулықтардың тиімділігі:

– теориялық материалды өз бетімен оқып үйренуге, зерттеуге мүмкіндік береді;

– сабақты иллюстрациялық материалдармен жабдықтауға көмектеседі;

– сабақта және сабақтан тыс уақытта өз бетімен әр түрлі деңгейлі шығармашылық тапсырмалар орындауға мүмкіндік береді [6].

Ғалым Қ. Қадашева былай дейді: «Жаңаша жаңғыртып оқыту, жоғары белсенділікті дамыту және деңгейлік оқыту әдістемелерін жоғары дәрежеде дамыту оқытудың техникалық және электронды құралдарын жан-жақты

пайдаланғанда ғана толық орындалады [7, 148]. Бірақ оқытудың жаңа техникалық және электронды құралдарын тиімді пайдалану оқытушының шеберлігіне байланысты.

Мультимедиялық технологиялардың қызықты мүмкіндіктері электрондық оқу құралдарын жасауды және де басқа оқып үйренуге арналған құралдар жасауда көп қолданылады. Мультимедиялық технологияларды кеңінен қолдану оқытудың қазіргі компьютерлік технологияларын дамытудың жаңа бағыттарын дамытуға зор үлес қосып келеді. Компьютер және ақпараттық технологиялар арқылы жасалып жатқан оқыту үдерісі оқытушының жаңаша оқу қабілетін қалыптастырып, оларды жүйелік байланыстар мен заңдылықтарды табуға итеріп, нәтижесінде – өздерінің кәсіби потенциалдарының қалыптасуына жол ашуы керек [6].

Содай-ақ, компьютерді тілді оқытуда тиімді қолдану оның қолданбалы лингвистикалық аспектісінің де жеткілікті болуын қажет етеді. «Тіл білімінде сандық, математикалық, ойлауды жиі қолданып, оны мейлінше нақты ғылымдарға жақындату» (Бодуэн де Куртене) ісі кейінгі кезде қазақ тіл білімінде қарастырыла бастады. Бұл бағыттағы А. Жұбановтың зерттеулері айрықша назар аудартады. Статистикалық, математикалық әдістерді тілге әкелу бір жағынан қазақша мәтін түзу үдерісін зерттеуге әкелсе, екінші жағынан тілдің сапалық қызметін сандық көрсеткіштермен нақты көрсету мүмкіндігі болады. А. Жұбановтың сөзімен айтқанда «тілдің аса күрделі түрдегі сан алуан параметрлі көп қабатты жүйе екенін ескерсек, онда ықтималдық теория, математикалық статистика, ақпарат теориясы және т.б. ғылыми салалар әдістерін қолданудың мүмкіндігі кең екені байқалады. Әсіресе, бұл әдістер сөйлеу тәжірибесінде жиі кездесетін белгілі бір кешенді шарттарға байланысты тілдік кездейсоқтық құбылыс заңдылықтарын қарастырғанда ыңғайлы» [8,19]. Мұндай зерттеулер тілдің теориялық қырларын қарастыруда басшылық жасайды, компьютердің лингвистикалық базасын қалыптастыруға негіз болады. Ал оның дидактикалық қырын, компьютерге жазылған оқу мәтіндерін дидактикалық арнайы мақсатқа бағындырып орналастыру, оқытушыға ықпалын, оқуға тиімділігін камтамасыз ету бөлек мәселе.

Сонымен оқыту үрдісінде компьютерді басқа құралдармен салыстырғанда оның басымдылығы жоғары:

- әр түрлі жұмысты тез және қысқа мерзімде орындай алуы;
- бейнелеу мүмкіндігінің жан-жақтылығы;
- дидактикалық мүмкіндігінің жоғары деңгейлігі.

Тіл меңгертуде компьютерді қолдану мынадай мүмкіндіктер береді:

- тіл үйренушінің өз бетімен жұмыс істей алуы;
- компьютердегі сілтемелерге сүйене отырып, өз іс-әрекетін өзінің басқара алуы;

- өз қатесін өзі тексеріп, өзі түзете алуы;
- тапсырмаларға қайта орала алуы;

Қазіргі жоғары оқу орындарына дендеп ене бастаған қашықтан оқыту жүйесі, мектептердегі электрондық оқу құралдары компьютерлік лингводидактиканы ғана емес, жалпы компьютерді дидактиканың құралы ретінде пайдалануда психологиялық, педагогикалық, нейрофизиологиялық, психолингвистикалық аспектілерін кешенді түрде зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Городецкий, Б. Ю.** Компьютерная лингвистика: моделирование языкового общения. – Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIV, Компьютерная лингвистика. – М., 1989.
- 2 **Левин, М.** Компьютерді қолдану арқылы тілді үйрету: контекст және концептуализация. Монография. – М., 1997.
- 3 **Бовтенко, М. А.** Компьютерная лингводидактика. Учебное пособие. – М., Флинта, 2005.
- 4 **Айтбаева, Б. М, Ордабаева, З. З.** Қазақ тілін оқытуда инновациялық технологияларды ұтымды пайдалану. – Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, 2012.
- 5 **Құрманбаева, Ш. Қ.** Қазақ тілін оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану. – С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, 2007.
- 6 **Мусағалиев, Б. К.** Ақпараттық технологияларды сабақта қолдану. – Батыс Қазақстан облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты, 2014.
- 7 **Қадашева, Қ.** Қазақ тілі: оқытудың тиімді әдістемелері. – А., 2000.
- 8 **Жұбанов, Қ. А.** Қолданбалы лингвистика: Қазақ тілінің статистикасы. – А., Қазақ университеті, 2004.

Материал 12.11.15 баспаға түсті.

А. Ербол, Б. М. Кадырова

Основные проблемы компьютерной лингводидактики

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 12.11.15.

А. Erbol, B. M. Kadyrova

Main problems of computer linguodidactics

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 12.11.15.

В данной статье автором дается описание возникновения компьютерной лингвистики и проблемы обучения лингвистическим знаниям с использованием информационно-компьютерной технологии.

In this article, the author describes the emergence of computational linguistics and learning problems of linguistic knowledge, using information and computer technology.

ӘОЖ 81'373

Қ. С. Ерғалиев¹, Е. Б. Асанбаева²

¹фил.ғ.к., Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.;

²магистрант, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ТАҚЫРЫПАТТЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Мақалада публицистикалық тақырыпаттың зерттелу жайы сипатталған.

Кілтті сөздер: публицистикалық тақырыпат, мәтін, қазақ тіл білімі, лингвистика, грамматикалық, стилистикалық, публицистикалық стиль.

Тақырыпат публицистикалық мәтіннің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі ретінде ғалымдардың назарын ертеден аударғаны белгілі. Қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, Ә. Болғанбаев, М. Балақаев сынды ғалымдар бастап, кейіннен Т. Қордабаев, Р. Сыздықова, С. Исаев, Ғ. Қалиев, Б. Әбілқасымов, А. Алдашевтар жалғастырған зерттеушілер тобы публицистикалық мәтінді, жалпы баспасөз тілін грамматикалық, стилистикалық, лексика-семантикалық және жанрлық қырларын қарастырады.

Әлемдік тіл білімінде де осындай сипаттағы еңбектер көптеп жарияланды. Десе де, газет тақырыпатынан бұрын ғалымдардың назары алғаш баспасөз тілінің өзіне түсті. «Баспасөз тілі заманауи тілден көрініс беріп қоймай, оны қалыптастырады» [1, 52], сондықтан оны тереңірек зерделеу бірден өзекті мәселелердің біріне айналды.

Дүниежүзілік лингвистикада БАҚ-тағы, соның ішінде газет-журнал беттеріндегі жаңалықтардың өндірісі, мазмұны және құрылым мәселелерін зерттеуге деген ғалымдардың үлкен қызығушылығы 1970 жылдардың ортасынан бастап байқала бастады. Батыс әлемінде лингвистика әлеуметтік

ғылымдардың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылатындықтан, көптеген жұмыстар социологиялық бағытта жазылды. Сол себепті де бұл тақырыптағы зерттеулердің бастамасы көбіне-көп социологиялық, структуралистік мектептердің өкілдеріне тиесілі (Tudor, 1974; Königsberg, 1987; Livingstone, 1990; Hayward, 1996). Алғашқы ғылыми зерттеулер жаңалықтарды жинақтау, өңдеу және басып шығару, бұл үрдістің өзіндік ерекшеліктерін тануға бағытталды (Tunstall, 1971; Boyd-Barret, 1980 т.б.). Енді бір топ ғалым баспасөздегі жаңалықтарға идеологиялық тұрғыда сараптама жүргізумен айналысты (Hall, 1981; Cohen, Young, 1981). Бұл бағыттағы зерттеулер кейін де жалғасын тауып, күні бүгінге дейін жарияланып келеді (Hodge, Kress, 1988; Neale, 1980).

Уақыт өте келе ғалымдар баспасөз тілін лингвистиканың жекелеген салалары мен аспектілері тұрғысында зерделей бастады. Айталық, бірқатар зерттеулер (Tuchman, 1978; Fishman, 1980) газеттегі хабарламаларды этноәдіснамалық тұрғыда қарастырса, енді бірі ондағы дискурс мәселесіне назар аударды (Wodak, 1989, Dellinger, 1995 т.б.).

Кейінгі уақытта ғылым дамып, лингвистикада жаңа салалар пайда болған соң, БАҚ-ты, әсіресе ондағы баспасөз тілін түрлі аспектіде зерттеуге арналған еңбектер саны да еселеп артты. Олардың барлығын тізіп жазып, жекелей сараптама жүргізу қиынға соқтыратыны хақ.

Көршілес орыс тіл біліміне келер болсақ, мұнда да публицистикалық мәтін түрлі қырынан ғалымдардың зерттеу назарына ілінді. Баспасөз тілі Г. О. Винокурдың лексикология және әдеби тіл тарихына арналған жалпы еңбектерінде зерделенді. Ол сан алуан жазба әдебиеті жанрларының арасынан газет тілінің өзіндік белгілерін анықтауға тырысты. Баспасөз тілін функционалды-стилистикалық тұрғыда зерттеуге негіз салған ғалымның бұл бастамасы кейін 60-70 жылдары В. Г. Костомаров, В. П. Вомперский, Д. Э. Розенталь, Г. Я. Солганик, А. А. Абрамович және т.б. еңбектерінде жалғасты. Бұл кезде газет жанры стилистика тұрғысынан, жазба әдебиетінің бір бөлімі ретінде зерттелгенмен, сол кездің өзінде А. И. Ефимов: «уақыт өте келе, тиісті материалдар жинақталып, қажетті зерттеулер жүргізілген соң стилистикадан оның ғылыми тіл стилистикасы, публицистикалық тіл стилистикасы, фольклор шығармаларының стилистикасы және т.б. сияқты құрамдас бөліктері бөлініп шығып, жеке дара салаға айналуы мүмкін» [2], – деп болжап кеткен.

Мұнда газет тілін зерттеуге арналған алғашқы монографиялар мен ғылыми еңбектер 1970 жылдары жариялана бастады. Солардың бірі – В. Г. Костомаровтың «Русский язык на газетной полосе» атты еңбегі. Автор баспасөздегі екі өзара кереғар үрдіс – экспрессияға және стандартқа деген талпынысты атап өтіп, оны публицистикалық стильдің конструктивті принципі ретінде қарастырады. Газет тіліне қарым-қатынас теориясы

тұрғысынан талдау жасай келе, автор: «коммуникацияның газеттік үлгісі үшін бұқаралық, қабылдаушы аудиторияның әр алуандығы, сәйкесінше, оқырмандардың интеллектуалды деңгейі, жалпы арнайы дайындығы, ақпаратты қабылдаудағы көңіл-күйі, жасына еш бағытталмаушылық тән» [3, 63], – деп атап өтеді. Бұл кезде мерзімді басылымдар саны аз болғандықтан, оқырмандардың ілтипатына деген айтарлықтай бәсеке де болмады, сол себепті автордың бұл сөзін аталмыш кезеңнің төңірегінде қарастырған жөн.

Бұл еңбек лингвистердің газет тілін зерттеуге деген қызығушылығын оятып, көптеген еңбектердің (В. В. Ученова, Е. И. Пронина, М. И. Стюфляева, т.б.) жариялануына негіз болды.

Баспасөз тілін прагматика сынды жаңаша қырынан зерттеуді негізге алған елеулі еңбектердің бірі – М.М.Молчанованың «Прагматика публицистического текста (метаязыковой аспект)» атты докторлық диссертациясы. Мұнда ғалым мерзімді басылым тілін зерттеудің тарихына үңіліп, оны прагматикалық аспектіде зерттеудің, ондағы адресант пен адресат арасындағы қатынастың өзектілігін атап көрсетеді: «Біздің ойымызша, адресат факторы журналисті өз мәтініне тілдік әрекет өнімі ретінде семантикалық, синтактикалық, прагматикалық сәйкестік тұрғысында баса назар аударуға итермелейді. Мұндағы соңғы аспектіні қарастыру жеке тұлға психологиясын зерттеу және оның әлеуметтік өзара әрекетіне талдау жасаумен тікелей байланысты» [4, 29]. Автор публицистикалық мәтінді журналист пен оқырманның сөйлеу әрекетінің өнімі әрі нысаны ретінде таниды: адресат үшін ол тілдік қарым-қатынас түгелдей заттанып, қағаз бетіне түскен объект түрінде ұсыналады. Мұнда мәтіннің бүтіндігі, қисындығы, бөлектігі және метареферендігі (модальділігі) сияқты белгілері өңделген қалпында жалпы тілдік әрекетті және оның жеке қырларын сипаттайды.

Кейінгі уақытта орыс тіл білімінде жалпы газет тілін зерттеуге арналған тағы көптеген еңбектер шығып, бүгінгі таңға дейін жариялануын жалғастыруда.

Қазақ тіл біліміне келер болсақ, төл ғалымдарымыз да публицистикалық мәтіннің прагматикалық қырын тану үшін көп күш салуда. Ғалым Б. Қ. Момынова 1999 жылы С. Исаевтың кеңесшілігімен «Қазақ газеттерінің лексикасы: жүйесі мен құрылымы» атты докторлық диссертация қорғап, кейін кітап етіп шығарады. Автор «Қазақ» газетінің негізінде баспасөз мәтіндерінің құрылымына, мазмұндық ерекшеліктеріне тоқталып, сонымен қатар тілшілердің онда қолданатын тілдік бірліктеріне лексика деңгейінде талдау жүргізеді [5].

Кейін баспасөз тілін зерттеу мәселесі төңірегінде М. Мұқашеваның «Научно-популярная периодика Казахстана: истоки, становление и перспективы развития» (1999), Ф. З. Жақсыбаеваның «Газет мәтінінің прагматикалық функциясы (қазақ тілінде шығатын газет материалдары

бойынша)» (2000), Б. Ж. Райымбекованың «Газетный текст на русском и казахском языках» (2000), С. Иманбердиеваның «Бұқаралық ақпарат құралдарында кездесетін логоэпистемалардың трансформациялануы (газет материалдары бойынша)» (2004) атты ғылыми еңбектері баспа бетін көрді.

2010 жылы Н. Ж. Дәулеткереева «Газет баспасөзіндегі қайталамалардың прагматикалық мәні» атты кандидаттық диссертациясын қорғайды. Ғалым қазақ баспасөзіндегі қайталамалардың қолданылуы, олардың мәтіннің прагматикалық әлеуетін арттырудағы ролін саралай келе, қайталамалардың бірнеше түрін бөліп көрсетіп, әрқайсысының жанрлық қолданысын сөз етеді [6].

Нақты публицистикалық тақырыпқа келетін болсақ, о баста газет тақырыпатының жеке өзі, әсіресе оның прагматикалық табиғаты назардан тыс қалып келді. Мұнда да мақала атауларының танымдық қырлары, ондағы адам факторынан гөрі олардың құрылымдық, стильдік ерекшеліктері көбірек зерделенді. Көптеген лингвистердің зерттеулеріне өзек болып, талай даулы пікірталастарға себепші болған мәселелердің бірі – газет тақырыпатының синтаксистік құрылымы. Егер кейбір ғалымдар (G. O. Curme [7], В. Г. Адмони [8], Ф. Ф.Фортунатов [9], В. А. Богородицкий [10], Н. П. Харченко [11], т.б.) мақала атауын сөйлем қатарына жатқызса, О. Есперсен [12], Е. С. Истрина [13] оны сөйлем деп атау қателік деп, ал А. А. Шахматов [14] бастаған бір топ ғалым тақырыпатты мүлде синтаксис аясына жатқызбау керектігін сөз еткен. В. В. Виноградов [15] тақырыпатты сөйлемнің ерекше түріне жатқызған.

Газет тақырыпаты мәтін теориясы тұрғысынан қарастырылған алғашқы еңбектердің бірі ретінде Генрих Штрауманның «Newspaper headlines» атты кітабын атауға болады. Мұнда ғалым ағылшын газеттеріндегі мақала атауларының семантикасын жағдаят, мәнмәтін және мәдени негіз қырларынан қарастырады [16]. Осы еңбектің негізінде кейін публицистикалық тақырыпаттар тілін зерттеуге арналған ғылыми ізденістер саны еселеп арта түсті. Әлемдік лингвистикада аталмыш саладағы құнды еңбектер көп, олардың негізгілері: R. E. Garst және T. M. Bernstein «Headlines and Deadlines» (1961), Van Dijk, A. Teun «News as Discourse» (1988), A. Bell «The Language of News Media» (1993), A. Bell «Approaches to Media Discourse» (1996), D. Reah «The Language of Newspapers» (1998), D. Dor «On newspaper headlines as relevance optimizers» (2003) және т.б. Бұлардың барлығы публицистикалық тақырыпаттың прагматикалық табиғатының ашылуына сеп тигізген әрі бүгінгі таңдағы осы іспеттес зерттеулерге теориялық негіз болған еңбектер ретінде жоғары құндылыққа ие.

Көршілес орыс тіл білімінде де газет тақырыпаттарын зерделеуге арналған едәуір ғылыми жұмыстар жарияланған. Айталық, тақырыпаттың мәтін теориясы тұрғысындағы ролін И. Р. Гальперин, В. А. Кухаренко, Э. А. Лазарева қарастырса, оның атқаратын қызметтері жайлы зерттеулер

В. Г. Костомаров, Н. П. Пешкова, М. Ф. Ненашева, С. И. Костыгина, Л. А. Манькова, Э. А. Лазарева, И. А. Сырова, О. В. Григоренконың еңбектерінде жарық көрді. Ал А. С. Алисултанов, Л. Г. Нечаев, Т. А. Чекенова, В. А. Лукин бірқатар зерттеулерін публицистикалық тақырыпаттың мәтінмен арақатынасын зерделеуге арнаған. Одан басқа газет тақырыпатын талдауға бағытталған бірқыдыру монографиялар мен диссертациялар да жарияланды (Г. Г. Хазагерова, А. Э. Долгирева, Т. Н. Ишмекеева, А. А. Лютая, Э. Х. Алиева, т.б.).

Э. Х. Алиеваның «Прагматика газетного заголовка (на материале современных русских и английских газет)» атты диссертациясы – публицистикалық тақырыпатты прагматикалық аспектіде біршама терең қарастырған еңбектердің бірі. Мұнда автор прагматика саласының мәні, қалыптасу тарихы, өзіндік ерекшеліктерін саралай келе, оның әлем жаңалықтарынан хабар беруші бұқаралық ақпарат құралы – газет бетінде, дәлірек айтқанда, ондағы мақала атауында қаншалық көрініс табатындығына талдау жасайды. Нәтижесінде ғалым мынадай қызықты, бірақ әбден орынды тұжырымға келеді: «В нашем понимании прагматика текста не сводится к его экспрессивности, поскольку экспрессивность текста достигается чисто лингвистическими средствами. Прагматика, помимо экспрессивности, включает в себя экстралингвистические факторы, такие, например, как выбор шрифта, формат, верстку, цвет и даже качество бумаги» [17, 9].

Аталмыш еңбекте газет тақырыпатының прагматикалық әлеуетін арттыруда қолданылатын құралдар лингвистикалық және экстралингвистикалық деп бөлінгенімен, ғалымның өзі мұндай тақырыпаттарда, әдетте, бірден бірнеше прагматикалық элемент қолданылатындығын айтады [17, 26].

Қазақ тіл білімінде де газет тақырыпаты жеке өзі біраз ғылыми жұмыстың зерттеу объектісіне айналды. Г. К. Ихсанғалиеваның «Функционально-прагматический анализ заголовков (на материале казахстанских газет и телепрограмм)» (2000), Р. Т. Қожабекованың «Баспасөз бетіндегі тақырыптардың фразеологиялану ерекшелігі» (2002) атты диссертацияларды осы мәселені сөз еткен алғашқы еңбектердің қатарына жатады.

Ерекше тоқталып өтуді қажет ететін еңбектердің бірі – Қ. Ө. Есенованың «Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы» атты докторлық диссертациясы. Автор бұл еңбекте БАҚ, газет тілі я публицистикалық мәтін деген түсініктердің орнына «медиа-мәтін» терминін қолдануды жөн көріп, бұл туралы: «Осы топтың (журналистердің) жинау, талдау, саралау, іріктеу сияқты сатылардан өткізіп барып көпшілікке ұсынатын түпкі өнімін медиа-мәтін деп атауға болады. <...> Сөйтіп, БАҚ арқылы таралатын аудиалды және визуалды түрде қабылданатын хабарламалардың бәрі біріге келіп вербалды және медиалық белгілердің жиынтығы ретінде медиа-мәтін ұғымын құрайды» [18, 3], – дейді.

Қ. Есенова аталмыш еңбектің үлкен тарауларының бірін мақала атауларының прагматикалық қырын тануға арнап, оны «Қазақ газеттеріндегі тақырыпаттық кешеннің прагматикасы» деп атайды. Мұнда ол тақырыпат кешенінің әрбір сатысына, олардың маңызы мен атқаратын міндеттеріне тоқталады. Ғалымның көрсетуі бойынша, «Тақырыпат медиа-мәтіннің ажырамас маңызды бір бөлігі бола отырып, атауыштық, ақпараттық және прагматикалық қызметтер атқарады» [18, 38]. Диссертацияда газет тақырыпаты прагматикасындағы тыныс белгілері, фразеологизмдер, сөзойнатым және бейлингвистикалық құралдардың ролі сарапқа салынып, әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері талданған.

Н. Ж. Дәулеткереева өзінің диссертациялық жұмысы аясындағы зерттеулерін әрі қарай тарқатып, «Газет тақырыпаттарындағы қайталамалардың прагматикалық қызметі» атты ғылыми мақаласын тілдік қайталамалардың публицистикалық мақала атауларында қолданылу ерекшеліктерін, олардың оқырман санасына, мақаланы қалай қабылдауына әсерін сөз етуге арнайды. Ғалымның ойынша, қазіргі баспасөз тақырыпаттарында кездесетін тілдік қайталамалар оқырманның назарын аудару, мәтінде берілетін негізгі ойдан хабар беру, негізгі мәтінге сілтеме жасау, адресант көзқарасы мен характерін таныстыру сияқты қызметтерді атқарады [19, 65].

Публицистикалық тақырыпаттың прагматикалық, танымдық қырлары әлі де толық ашылмағанымен, аталмыш еңбектер осы бағыттағы ізденістерге жол бастап, бүгінде бұл тақырып әлемдік тіл білімінде үлкен өзектілікке ие болып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Кузнецов, В. Г. Функциональные стили современного французского языка. – Москва, 1991.
- 2 Ефимов, А. И. Стилистика художественной речи. – Москва, 1957.
- 3 Костомаров, В. Г. Русский язык на газетной полосе. – Москва, 1971.
- 4 Молчанова, М. М. Прагматика публицистического текста (метаязыковой аспект): дисс. ... докт. фил. наук. – Краснодар, 2000.
- 5 Момынова, Б. Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы) / Б. Момынова. – Алматы : Арыс, 1999. – 227 б.
- 6 Даулеткереева, Н. Ж. Қазақ баспасөзіндегі қайталамалардың прагматикалық мәні (2007-2009 жылдар): фил. ғыл. канд. ... дисс. автореф. – Алматы, 2010. – 25 б.
- 7 Curme, G. O., and Kurath, H. A Grammar of the English language; Volume 3, Syntax, by G. O. Curme. – New York, 1931.
- 8 Адмони, В. Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. – Москва, 1988.

10 **Богородицкий, В. А.** Некоторые вопросы синтаксиса, морфологии и семасиологии в применении к русскому языку: (Из чтений на учит. курсах в Казани в авг. 1915 г.) // Журнал министерства народного просвещения. 1915. – Ч. 47. – № 12. Отд. 2. – С. 179-199.

11 **Харченко, Н. П.** Заглавия, их функции и структура (на материале научного стиля современного русского языка): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ленинград, 1968. – 21 с.

12 **Есперсен, О.** Философия грамматики /Пер. с англ. В. В. Пассека и С. П. Сафроновой; Под ред. и с предисл. Б. А. Ильиша. – Москва : Изд-во иностранной литературы, 1958.

13 **Истрина, Е. С.** Вопросы учения о предложении по материалам архива А.А.Шахматова // А.А. Шахматов (1864-1920). Сб. статей и материалов. – Москва-Ленинград, 1947. – С. 317-337.

14 **Шахматов, А. А.** Синтаксис русского языка // Ред. и коммент. Е. С. Истриной. – 2. изд. – Ленинград : Учпедгиз, 1941. – 620 с.

15 **Виноградов, В. В.** Из истории изучения русского синтаксиса (от Ломоносова до Потемби и Фортунатова). – Москва : Издательство Московского университета, 1958. – 400 с.

16 **Straumann, H.**, Newspaper Headlines, a Study in Linguistic Method, G. Allen and Unwin, 1935. – P. 264.

17 **Алиева, Э. Х.** Прагматика газетного заголовка (на материале современных русских и английских газет): автореф. дисс. ... канд. фил. наук. – Москва, 1992.

18 **Есенова, Қ. Ө.** Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы: филол. ғыл. докт. ... дисс. – Алматы, 2007. – 345 б.

19 **Даулеткереева, Н. Ж.** Газет тақырыптарын дағы қайталамалардың прагматикалық қызметі // «Шоқан тағылымы-17» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. «Қазақ филологиясы» секциясы. Т 3. – Көкшетау, 2013. – 328 б.

Материал 09.09.15 баспаға түсті.

К. С. Ергалиев¹, Е. Б. Асанбаева²

История исследования публицистических заголовков

¹Павлодарский государственный педагогический институт;

²Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 09.09.15.

К. С. Yergaliyev¹, Y. B. Asanbayeva²

The history of exploring publicistic headlines

¹Pavlodar State Pedagogical Institute;

²S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 09.09.15

Статья анализирует историю исследования публицистических заголовков в мировой лингвистике.

The article analyses the history of exploring newspaper headlines in world linguistics.

УДК 811.512

Г. К. Жумагулова

к.ф.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент

СМЫСЛОВЫЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ КОСВЕННЫХ ПОБУДИТЕЛЬНЫХ РЕЧЕВЫХ АКТОВ В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Данная статья посвящена проблемам семантической интерпретации косвенных речевых актов. Понятие косвенный речевой акт рассматривается автором в аспекте парадигмы буквального и коммуникативного значения языковой формы.

Ключевые слова: косвенный побудительный речевой акт, вопрос-побуждение, коммуникативное значение.

Косвенный речевой акт имеет место в том случае, «если нет соответствия между коммуникативной функцией и типом предложения» [1, с.16]. Иными словами, понятие косвенного речевого акта основывается на противопоставлении первичного (буквального) и вторичного (фактического, коммуникативного) значения языковой формы, между которыми существует определенная связь, выявляемая в процессе коммуникации.

Проблема косвенных речевых актов, как ее сформулировал Дж. Серль, «заключается в выяснении того, каким образом говорящий может с помощью некоторого высказывания выражать не только то, что оно непосредственно означает, но и нечто иное», итогом «каким образом

становится возможным понимание слушающим косвенного речевого акта» [2, с. 159].

Был предложен ряд подходов к решению этой проблемы, которые различаются: а) отношением к вопросу о соотношении буквального значения и коммуникативного смысла в пределах одной формы, б) объяснением процесса интерпретации косвенного речевого акта [3].

В российском языкознании проблема косвенного речевого акта получила интерпретацию с позиции теории транспозиции, согласно которой значение транспонированных предложений (т.е. таких предложений, которые по своим формальным признакам принадлежат к одному прагматическому типу, а употребляются с иллокутивной силой другого прагматического типа) рассматривается как результат действия многих факторов лингвистического и нелингвистического характера [4, с. 281].

В зарубежной лингвопрагматике широкое распространение получил логико-инференциальный подход трактовки косвенных речевых актов, в рамках которого между буквальным (прямым) и косвенным (контекстуальным) значениями высказывания устанавливаются отношения речевого имплицирования. Так, по мнению Дж. Серля [2] косвенный речевой акт имеет место в том случае, «когда один иллокутивный акт осуществляется посредством, путем осуществления другого». При косвенном выражении говорящим своего коммуникативного намерения одному иллокутивному акту соответствуют два иллокутивных акта: первичный (косвенный), вторичный (прямой), т.е. высказывание обладает одновременно двумя иллокутивными силами [2, с. 186].

Для выявления коммуникативного смысла высказывания предлагается процедура логического вывода, которая основана на знаниях теории речевых актов, принципов речевого общения в духе принципа сотрудничества П. Грайса, фактологической фоновой информации и на способности слушающего к логическому мышлению (умению делать выводы и умозаключения). Заметим, однако, что при формулировании теоретических выводов Дж. Серль получает правила («обобщения»), которые оказываются в конечном счете связанными с условиями успешности речевых актов.

В иных теоретических позициях проблема косвенных речевых актов рассматривается в концепциях Р. Конрада [5], которые включают язык в сферу человеческой деятельности вообще и рассматривают речевое поведение в более широком неязыковом контексте.

С точки зрения Р. Конрада, решающую роль в интерпретации предложения (высказывания) как косвенного речевого акта играют ситуация общения, наличие «схем поведения» с «некоторой заранее заданной иерархией цели».

Анализируя случай использования пассажирами вопроса «Вы выходите?» для побуждения адресата к действию (которое заключается в том, чтобы уступить дорогу выходящему пассажиру), Р. Конрад приходит к заключению, что косвенных речевых актов не существует как таковых, что «под косвенными речевыми актами имеются в виду потенциальные, т.е., собственно говоря, пропущенные, воображаемые, а не реальные речевые акты», они, однако, существуют в сознании коммуникантов как «запланированные» [5, с. 358]. Вопрос воспринимается адресатом как первый шаг в осуществлении сложного намерения, как своего рода «разведка», за которой должен последовать следующий шаг – выражение собственно побуждения совершить действие, об условиях успешности выполнения которого запрашивалось в высказывании. Адресат, воспринимая высказывание, отражающее первый шаг в осуществлении речевого намерения говорящего, в силу логического вывода, а чаще в силу устойчивой речевой привычки, предвидит и второй шаг. Далее, действуя по принципу вежливости, адресат реагирует уже на второй, не выраженный в данный момент шаг, в реализации коммуникативной задачи говорящего, о чем свидетельствует перлокутивный эффект речевого акта, когда адресат выполняет действие, которое не названо, но на которое намекает высказывание. Известно, что обычной реакцией на вопрос «Вы выходите?» (при отрицательном ответе) служат действия адресата, который освобождает путь к выходу.

Косвенный речевой акт может рассматриваться и как особая речевая стратегия, именуемая стратегией намека (Hinting Strategy – [6, р. 97]), которая заключается в том, что производимый иллокутивный акт предназначается для выполнения вспомогательной роли в осуществлении другого иллокутивного акта. Эффективность стратегии намека основана на действии принципа релевантности П. Грайса («Не отклоняйся от темы»), благодаря которому слушающий воспринимает имеющийся речевой акт как предваряющий иллокутивный акт, который «прокладывает дорогу» последующему иллокутивному акту.

В речевой практике преобладает редуцированная схема, когда желаемый эффект достигается с помощью осуществления не основного, а подготовительного речевого акта. Именно это широко распространенное явление и получило название косвенного речевого акта.

Столь резкое различие взглядов на природу явления, именуемого косвенными речевыми актами, во многом, кажется, объясняется тем, что приводимое Р. Конрадом в качестве примера высказывание имеет иной статус, нежели высказывание, анализируемое Дж. Серлем. Очевидно, что ситуации с вопросом «Вы выходите?» и с вопросом «Вы не могли бы передать соль?» имеют существенное различие, которое заключается в степени информированности говорящего о возможностях и будущих действиях адресата.

Ситуация в транспорте имеет все параметры ситуации вопросительного речевого акта (наличие информационной лакуны в знаниях говорящего и стремление заполнить ее с помощью речевых действий адресата [7]), и соответственно высказывание «Вы выходите?» выполняет свою первичную иллокутивную функцию информативного вопроса.

В ситуации за столом наличие у адресата возможности совершить действие, о котором говорится в высказывании, очевидно для говорящего. Стало быть, в этой ситуации «блокируется» основное условие успешности интеррогативного речевого акта (говорящий не обладает информацией), и вопрос перестает быть вопросом.

Доказательством того, что вопросительное высказывание теряет свою интеррогативную силу, служат следующие обстоятельства: 1) ответная реакция адресата (его «да» или «нет») не является ответом на запрос об информации, а выступает в качестве согласия «да, конечно»), или отказа «нет, извините, не могу») выполнить просьбу; чаще всего согласие сопровождается или заменяется желаемым действием, а отказ сопровождается извинением и объяснением причин; 2) вопрос-побуждение является «положительно ориентированным», в английском языке об этом свидетельствует употребление неопределенных местоимений *some, something* вместо обычных для интеррогативов *any, anything*: *Can you lend me some money?* [4, с. 278-279]; 3) когда у говорящего отсутствует информационная лакуна, требующая заполнения, вопросительное высказывание свободно сочетается с лексическим маркером просьбы – *please*.

Вопросительные предложения, выполняющие функцию побуждения, обладают также рядом семантико-синтаксических особенностей. Вопросы-побуждения строятся по определенным структурным схемам: а) неместоименные вопросы, в которых начальная позиция заполняется модальными предикатами возможности, долженствования, желания и предикатами обладания: *Will you step aside? Can you read this for me? Must you make so much noise?*; б) разделительные вопросы (в предложениях с предикатами в будущем времени): *You will tell a word for me, won't you?*; в) местоименные вопросительные предложения высокой степени идиоматизации: *Why not to X? What about X?*; г) косвенные вопросы, вводимые оборотом *I wonder*: *I wonder if you could possibly help me with these terms*.

Субъектом вопроса-побуждения является непосредственный участник коммуникации, выраженный в предложении личным местоимением 2 л.; предикат обозначает контролируемые действия, физически выполнимые данным субъектом. Глагольный предикат обычно употребляется в форме настоящего или будущего времени индикатива или в сослагательном наклонении.

Из сказанного следует, во-первых, что коммуникативная ситуация накладывает отпечаток на лингвистические и прагматические характеристики высказывания, во-вторых, в ситуации, когда блокируются условия успешности, характерные для данной формы, высказывание выполняет иную, косвенную коммуникативную функцию, которая определяется актуальной ситуацией; в таких случаях высказывание приобретает иллокутивную силу, соответствующую ситуации употребления, в-третьих, в тех случаях, когда высказывание выполняет свою первичную коммуникативную функцию, но при этом служит основанием для последующего речевого хода или логического вывода, может происходить переосмысление коммуникативной значимости высказывания, которому приписывается иллокутивная сила последующего речевого акта в силу «ассоциации по смежности».

Для решения проблемы интерпретации коммуникативного смысла косвенного речевого акта следует, на наш взгляд, учитывать неоднородность самих косвенных речевых актов.

Очевидно, стоит говорить о шкале конвенциональности косвенных речевых актов. На одном полюсе этой шкалы находятся такие косвенные речевые акты, которые в силу устойчивой, стереотипной связи с побудительной ситуацией однозначно воспринимаются коммуникантами как побуждения. Например, *X icmey alasыз ба? Could you/ Would you do X?* Автоматизация логических связей между формой и стереотипной ситуацией употребления приводит к тому, что происходит частичная или полная идиоматизация значений, которые иногда интерпретируются как прямые, например, в случаях с императивными фразеологизмами типа *Hege X ictemeske? X icteuge qalay qarayсыз? Why not to X? What about X? Would you care of X? Would you mind doing X?*

На противоположном полюсе шкалы находятся такие косвенные речевые акты, связь которых с ситуацией побуждения целиком определяется контекстом употребления, фоновыми знаниями коммуникантов. В этих ситуациях побудительной интерпретации подвергаются такие высказывания, которые нарушают тематическую связность дискурса или содержат упоминание запрещенных или обязательных действий адресата, или атрибутов таких действий, или формулирует какое-либо социальное правило. Например: *Биреу келе жатыр; Үйде нан жок; Бул жерде не истеп журсиз? Somebody's talking; I see chewing gum; Where does your dish go?*

Большинство косвенных речевых актов располагается между крайними точками шкалы, и их интерпретация осуществляется в процессе операций логического вывода на основе теории речевых актов и принципов кооперативного общения. Степень конвенционализированности таких промежуточных косвенных речевых актов зависит от степени устойчивости ассоциативных связей между формой и обстановкой общения (в транспорте,

в магазине, в ресторане, в кассе и т. п.). Так, на пути к конвенционализации, находятся формы типа *Can you pass the salt?* в английском языке, вопросительные предложения с отрицанием типа «Нет ли у вас спичек? Вы не могли бы помочь мне с вещами?» [8, с. 338], которые служат стандартными способами выражения просьбы.

Мы рассматриваем побудительный речевой акт как функционально-прагматическое целое, в котором объединены разноуровневые средства выражения побудительного коммуникативного намерения [9]. План выражения побудительного речевого акта отличается обилием и разноплановостью форм, которые различаются как по модальной семантике, так и по степени эксплицитности выражения побудительной иллокутивной цели. Признавая принципиальную возможность вариативности средств и способов выражения иллокутивной семантики речевого акта, мы используем термины «прямой» и «косвенный» речевой акт для обозначения способа оформления речевого акта.

Грамматическое ядро плана выражения побудительного речевого акта составляет императивная модальность, формы которой являются прямым конвенциональным средством выражения побудительного речевого акта и употребляются для выражения различных побудительных речевых актов, однако частотность императивных форм в речи уступает частотности косвенных форм, которые с семантической точки зрения находятся на периферии функционально-прагматического поля побуждения и связаны с условиями успешности побудительного речевого акта.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Хельбиг, Г. Проблемы теории речевого акта//Иностранные языки в школе. – 1978. – № 5. – С. 11-21.
- 2 Серль, Дж. Классификация иллокутивных актов// Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1986. – Вып. 17. – С. 151-169.
- 3 Сулейменова, Э. Д. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. – Алматы : Демей, 1996. – 208 с.
- 4 Почепцов, Г. Г. Предложение//Иванова И. П., Бурлакова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М., 1981. – С. 164-282.
- 5 Конрад, Р. Вопросительные предложения как косвенные речевые акты// Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып. 16. – С. 349-384.
- 6 Leech, G. Principles of pragmatics. – L. and N.Y., 1983. – XII. – 250 p.
- 7 Почепцов, О. Г. Семантика и прагматика вопросительно предложения (на материале английского языка): автореф. ... канд. филол. наук. – Киев, 1979. – 24 с.

8 Булыгина, Т. В. О границах и содержании прагматики//Изв. АН СССР. Сер. лит. и языка. – 1981. – Т. 40, № 4. – С. 333-342.

9 Жумагулова, Г. К. Прагматика побудительных высказываний (на материале казахского и английского языков). – Шымкент : GOLDYES, 2015. – 181 с.

Материал поступил в редакцию 25.09.15.

Г. К. Жумагулова

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі жанама қозғаушы сөйлеу актілерінің мағыналық интерпретациясы

М. Ауезов ат-ғы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қ.
Материал 25.09.15 баспаға түсті.

G. Zhmagulova

Semantic interpretation of indirect directive speech acts in Kazakh and English languages

M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent.
Material received on 25.09.15.

Бұл мақалада жанама қозғаушы сөйлеу актілерінің мағыналық интерпретациясы қарастырылды. Жанама сөйлеу актілер концепті тілдік форманың тура және коммуникативті мағына парадигмасы арқылы зерттелінді.

This article deals with the problems of semantic interpretation of the indirect speech acts. The concept of indirect speech act is considered by the authors in terms of the paradigm of language forms' direct and communicative meaning.

А. Ш. Жумашева

д.ф.н., профессор, Павлодарский государственный педагогический институт,
г. Павлодар

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К РАБОТЕ С ТЕКСТОМ

В статье описан инновационный опыт работы с текстом на основе его комплексного анализа. Текст рассматривается как начало формирования информационной культуры личности.

Ключевые слова: текст, комплексный анализ, инновационные подходы, лингвистика текста, принцип диалога культур.

Лингвистика текста активно развивается в нескольких направлениях в соответствии с основными научными парадигмами современного языкознания. Так, в настоящее время существуют следующие подходы к изучению текста:

- антропоцентрический – автор-текст-читатель;
- когнитивный – автор-текст-внетекстовая действительность;
- культурологический – текст-культура.

Кроме того, с точки зрения языка как системно-структурного образования выделяется структурный подход, при котором текст рассматривается с позиций сложного синтаксического целого, сверхфразовых единств, что привело к возникновению грамматики текста. В рамках данного подхода споры ведутся о понимании текста как явления языка либо речи: иначе говоря, можно ли выделить в тексте строевые элементы, соответствующие структурным единицам в уровневой модели языка. Со структурной точки зрения текст рассматривается и с позиций стилистики, то есть текст интерпретируется в аспекте функциональных стилей.

Исследование текстовых категорий привело к возникновению теории текста (лингвистики текста, грамматики текста, герменевтики) как особой области языкознания, рассматривающей текст как целостное, семантически связанное образование, созданное по определенному замыслу автора.

Антропоцентрический подход связан с интерпретацией текста в аспекте его порождения (позиция автора) и восприятия (позиция читателя), а также его воздействия на читателя. Развитие антропоцентрического подхода к тексту в конце XX века усилило внимание к языковой личности читателя и его познавательной деятельности, организованной средствами текста.

Внутри антропоцентрического подхода в зависимости от фокуса исследования выделяются следующие основные направления изучения текста: психолингвистическое (Л. С. Выготский, Т. М. Дридзе, А. А. Леонтьев, И. А. Зимняя, Н. И. Жинкин, А. Р. Лурия, Л. В. Сахарный, А. М. Шахнарович и др.); прагматическое (А. Н. Баранов); коммуникативное (Г. А. Золотова, Н. С. Болотнова и др.).

Особого внимания заслуживает коммуникативный подход к тексту, который реализуется в русле такого раздела внешней лингвистики, как прагмалингвистика. Прагмалингвистика изучает коммуникативную деятельность человека в двух формах: в устной (дискурс) и письменной (текст).

В последнее десятилетие, вследствие смены в начале XXI в. научных парадигм, на первый план выдвигается когнитивная лингвистика, чье появление было стимулировано достижениями системного подхода к языку, психолингвистики, функциональной и антропоцентрической лингвистики.

Вобрав в себя, переработав достижения этих научных направлений, когнитивная лингвистика предложила новый взгляд на природу языка и, соответственно, текста. Когнитивное направление в лингвистике исходит из понимания языка как основного средства выражения знаний о мире / Ю. Н. Караулов, Е. С. Кубрякова, Т. М. Николаева, Б. А. Серебрянников и др./ . В свете когнитивной парадигмы текст понимается как сложный знак, который выражает знания писателя о действительности, воплощенные в его произведении в виде индивидуально-авторской картины мира. Ключевые понятия когнитивной лингвистики: концепт, концептуализированная область. По определению Е. С. Кубряковой, «концепт, сущность ментальная прежде всего, изучается в связи с процессами говорения и понимания как процессами взаимодействия психических субъектов» [1, с. 3-5], а взаимодействие двух субъектов, автора и читателя - основа литературной коммуникации. Следовательно, использование концептуального анализа естественно и для лингвистики текста.

Еще более широкий круг вопросов, затрагивающих сущность текста как феномена человеческой культуры, рассматривается при культурологическом /лингвокультурологическом/ исследовании текста. Такой подход направлен на освещение особенностей менталитета народа, обусловленных его историей и отраженных в языке, прецедентных текстах (по Ю. Н. Караулову), концептосфере (Д. С. Лихачев), культурных концептах (Ю. С. Степанов) и т.д. [2; 3; 4].

Одним из основных аспектов лингвокультурологического исследования является принцип диалога культур.

Согласно сказанному, в современных школьных учебниках изучение русского языка предполагается на текстовой основе. Опора на текст способствует формированию не только языковой, элементарной

лингвистической и коммуникативной компетенции, но и способствует формированию лингвокультурологической компетенции, обеспечивает органическое единство познания системы языка и развития речи. Отбор материала и представление его в школьном учебнике основывается на введении этнокультуроведческого, россиеведческого аспекта преподавания русского языка, включении национально-культурного компонента, дающем представление о том, что русский язык – это не только средство общения и сообщения мыслей, но и способ познания культуры, истории, духа, характера народа. Лингвокультурологический аспект реализуется и при подборе текстов казахстанских авторов, описывающих быт, традиции, культуру, характер казахов и других народов Казахстана. Познание культуры русского народа в ее «встрече» с культурой казахского и других народов, иначе говоря, в диалоге культур, является условием формирования языковой личности [5].

В учебной и методической литературе слово текст употребляется в разных значениях:

1. Дидактический материал, на котором построено упражнение (отдельные слова, словосочетания, предложения, отрывок из текста или отрывки из нескольких текстов, целый текст).

2. Сложное синтаксическое целое.

3. Художественное произведение.

4. Единица языка и речи, обладающая определенными категориальными признаками.

В самом общем смысле под текстом понимают следующее:

Текст – слова, предложения в определенной связи и последовательности, образующие какое-либо высказывание, сочетание, литературное произведение, документ и т.п., напечатанные, написанные или запечатленные в памяти.

Функция текста – обеспечение коммуникации в процессе жизнедеятельности людей.

Признаки текста – информативность, цельность, смысловая и структурная связность, композиционная завершенность, стилистическое единство.

Для текста характерны прежде всего единство темы и основная (главная) мысль /идея/. Они объединяют предложения текста.

Для текста характерно, что все предложения текста связаны между собой по смыслу. Текст характеризуется делимостью (начало – зачин, основная часть, конец). Для текста характерна грамматическая связь предложений.

В учебном процессе как вуза, так и школы используются различные виды работы с текстом: индивидуальная, по группам, коллективная, в парах. Основными организационными формами работы являются: коллективная работа с обучающимися; как один из этапов подготовки к изложению или устному пересказу текста; как одна из форм самостоятельной работы

обучаемых; как одна из форм проверки знаний, умений и навыков на экзаменах. Так, например, на этапе самостоятельного приобретения знаний и умений используются следующие виды работ: понимание лингвистического текста; самостоятельная постановка вопросов, самопроверка, взаимоконтроль; свертывание и развертывание лингвистической информации; выявление внутрисубъектных связей языковых единиц; пересказ лингвистического текста по опорным понятиям, сопоставление его с текстом учебника. На этапе контроля знаний и умений используются следующие виды работ: контрольные работы; диктанты; срезовые работы; карточки-задания; изложения; сочинения; изложения с элементами сочинения; тесты; презентации.

При работе с текстом необходимо знать, как строится текст. Текст состоит из предложений, которые связаны между собой по смыслу, а также лексическими и грамматическими средствами. По смыслу предложения в тексте могут быть связаны по-разному. Они могут быть связаны последовательно, по цепочке: второе с первым, третье со вторым и т.д. Таким образом конец одного предложения становится началом следующего. Эту связь называют цепной, последовательной, например:

Искусство неразрывно связано с природой. Природа живет в лучших народных песнях. В них воспеваются родные леса и реки, луга и озера, горы и степи – все, что дорого каждому человеку.

Смысловая связь предложений в текстах выражается повтором слов, однокоренными словами, описательными оборотами, синонимами, местоимениями.

В тексте, кроме цепной связи предложений, может быть и параллельная. При этой связи все предложения по смыслу и грамматически связаны с первым. При параллельной связи обычно одинаков порядок главных членов: или «подлежащее – сказуемое», или «сказуемое – подлежащее». Параллельная связь предложений в тексте может особо подчеркиваться их одинаковым началом или одинаковым концом, например:

Осень в лесу

После теплых дней лета наступает золотая осень. На опушке леса можно найти подосиновики, розовые сыроежки, скользкие грузди, душистые рыжички. На старых больших пнях жмутся друг к другу опенки. На мелких полянках краснеют гроздья рябины, а в моховых болотах на кочках появляются ягоды клюквы. На дне лесного ручья видна каждая травинка. (По И. Соколову-Микитову).

В одном тексте предложения обычно связаны разными видами связи: одно предложение может быть связано с другим цепной связью, а другое (или другие) – параллельной связью, например:

Язык народа – лучший цвет всей его духовной жизни. В языке одухотворяется весь народ и вся его Родина. Небо Отчизны, ее воздух, поля,

горы, леса и реки претворяются в языке в мысль, картину и звук творческой силой народного духа. Голос родной природы звучит в народных напевах, в устах народных поэтов. (по К. Ушинскому).

В данном примере 1 и 2 предложения связаны цепной связью, 3 и 4 связаны со вторым предложением параллельной связью.

Предложения в тексте связываются при помощи лексических, морфологических и синтаксических средств.

Средства связи предложений в тексте

Лексические	Морфологические	Синтаксические
Лексический повтор	Местоимения	Порядок слов
Однокоренные слова	Местоименные слова	Вводные слова и предложения
Синонимы	Видовременные формы глагола	Синтаксический параллелизм
Антонимы	Союзы	
Перифразы	Союзные слова наречия	
Описательные обороты		

Интерес вызывает такой вид синтаксической связи, как синтаксический параллелизм – такое построение текста, при котором все предложения строятся одинаково, имеют сходный порядок слов. Например:

С незапамятных времен люди привыкли пользоваться для своих нужд водою. По речным путям пробирались смелые искатели в незаселенные лесные края. По рекам и озерам проходили торговые пути. По серебряному Днепру, по широкой красавице Волге, по быстрому Волхову, по пустынным северным рекам плыли груженные товарами корабли (По И. Соколову-Микитову).

Итогом работы с текстом может служить комплексный анализ, который можно производить с различной степенью полноты. В целях развития речи удобно использование текстов малых форм, основными признаками которых являются: небольшой объем; характер содержания (впечатление, быстрый отклик на что-то); результат (зарисовка, этюд, художественная миниатюра). Например:

Пинега

Утром вышел к реке и ахнул: не узнать старушку. Вечером уходил – ни одного камешка не разглядишь на берегу, все в серой тине. А сегодня берег блестит, сверкает, как разноцветная мозаика. Ночью прошел ливень, и вот омылась, принарядилась Пинега (по Ф. А. Абрамову).

1. Краткое вступительное слово учителя о Ф. Абрамове.

2. Чтение миниатюры.

3. Анализ заголовка. Миниатюра имеет заглавие – «Пинега». Это – имя собственное. Пинега – река в Северо-Европейской части России, правый приток Северной Двины (протяженность ее – 779 км).

В заглавии миниатюры отражена ее тема – Пинега (точнее, вид, картина реки в разную погоду и в разное время суток). Основная мысль – Пинега

для автора родная, любимая река; он ласково называет ее старушкой, часто к ней приходит, внимательно присматривается.

Тема и основная мысль миниатюры раскрывается постепенно; поэтому ее можно разделить на следующие структурные части:

1) Утром – *не узнать старушку*.

2) Вечером (накануне) – *все в серой тине*.

3) Сегодня – *берег блестит, сверкает*.

4) Причина изменений – *ливень*.

Части миниатюры связаны по смыслу и структурно. Смысловая связь их в том, что все они раскрывают одну общую тему и основную мысль. Структурно предложения связаны цепным способом; средства межфразовой связи – и лексические, и морфологические. Первое предложение связано с заглавием при помощи слова *река*; второе предложение связано с первым при помощи антонимических наречий *вечером-утром*; третье предложение со вторым – при помощи противительного союза *а*. Четвертое предложение отличается от предыдущего видовременной соотнесенностью глаголов-сказуемых. Вторая часть последнего предложения (*и вот омылась, принарядилась Пинега*) возвращает нас к заглавию миниатюры, и текст получает композиционную завершенность.

Стиль миниатюры – художественный. В ней нарисованы конкретные картины: Пинега вечером (накануне), и она же утром (сегодня); выражено авторское отношение к предмету описания – любовь к родной реке. Этим чувством «продиктовано» употребление в переносном значении ласкового слова *старушка*, а также синонимов *блестит, сверкает*, которые для усиления их смысла поставлены рядом, один за другим, и пояснены сравнительным оборотом *как разноцветная мозаика*.

Эмоциональную выразительность описанию придают и разговорные слова: *ахнуть, принарядилась*.

Итак, признаки целого текста в миниатюре Ф. А. Абрамова «Пинега» – заглавие, идейно-тематическое единство, делимость, связность (смысловая и структурная), композиционная завершенность, стилистическое единство [6, с. 19-26].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Кубрякова, Е. С. Парадигмы научного знания в лингвистике и ее современный статус // Известия РАН. СЛЯ. – 1994. – Т. 53. – № 2. – С. 3-5.

2 Быстрова, Е. А. Диалог культур на уроках русского языка: Пособие по развитию речи учащихся 7-9 классов общеобразовательных учреждений. – СПб. : филиал изд-ва «Просвещение», 2002. – 144 с.

3 **Караулов, Ю. Н.** Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности /Караулов Ю. Н. Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы: доклады советской делегации на VI Конгресс МАПРЯЛ. – М., 1996.

4 **Лихачев, Д. С.** Концептосфера русского языка //Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. – М. : Academia, 1997. – с. 280-287.

5 **Степанов, Ю. С.** Константы: Словарь русской культуры: Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Академический проект, 2001. – 990 с.

6 **Никитина, Е. Н.** Раздумья по поводу комплексного анализа текста // Русский язык в школе. – № 4. – 2001. – с. 19-26.

Материал поступил в редакцию 04.12.15.

A. Sh. Zhumasheva

Мәтінмен жұмыстың инновациялық тәсілдері

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.
Материал 04.12.15 баспаға түсті.

A. Sh. Zhumasheva

Innovative approaches to work with texts

Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar.
Material received on 04.12.15.

Бұл мақалада орыс тілі сабағында текстпен инновациялық тәжірибе жайлы сипатталған. Жеке тұлғалық ақпараттық мәдениеттің қалыптасуының бастамасы ретінде айқындалады.

In the article there was described an innovation experience work with text in lessons of Russian language. The text is treated as the beginning for the information culture of a person.

УДК 81`23

А. Ш. Жумашева¹, Ф. Т. Саметова²

¹д.ф.н., профессор, Павлодарский государственный педагогический институт, г. Павлодар; ²к.ф.н., доцент, университет Кайнар, г. Алматы

ПРОСТРАНСТВО КАК КОГНИТИВНАЯ КАТЕГОРИЯ

Пространство как когнитивная категория представляет переосмысленный образ действительности, сформировавшийся в результате процессов категоризации и концептуализации, отражающий как общие, так и индивидуальные закономерности восприятия, понимания и представления мира.

Ключевые слова: пространство, когнитивная категория, картина мира.

Пространство – одна из основных категорий бытия, форма существования материи, отражающая протяженность и расположение предметов в мировом континууме и их положение относительно друг друга. Вследствие этого пространство, как и время, принадлежит к базовым категориям мышления, чем обусловлен неубывающий интерес к нему со стороны ученых.

Проблемами изучения пространства и времени – кардинальных для человеческого бытия категорий – человеческая мысль занята еще с древних времен. В лингвистике предметом специального рассмотрения были различные аспекты языковой репрезентации пространства: механизмы описания пространства в языке (Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, И. М. Кобозева, В. Н. Телия, Е. С. Яковлева); взаимосвязи категорий пространства и времени в языковой картине мира (А. В. Кравченко, Е. С. Кубрякова, А. М. Мостепаненко, Е. В. Падучева, Е. М. Позднякова, Т. Н. Прохорова); пространственная метафора (Е. Г. Борисова, О. П. Ермакова, Т. Е. Крейдлин, Г. И. Кустова, О. Н. Селиверстова, В. М. Топоров, Р. Е. Жайсакова); языковые средства и способы выражения пространственной локализации (Т. В. Булыгина, В. Г. Гак, В. Л. Ибрагимова, В. А. Плунгян, А. Д. Шмелев, А. Елешева, З. Ж. Аухадиева, Р. Б. Иманалиева, Т. К. Маняпова); семантика пространственных имен (О. Ю. Богуславская, Е. В. Рахилина, А. А. Федяшина); семантика пространственных предлогов и наречий (Т. Н. Байдакова, Ф. Н. Балабан, Е. Ю. Владимирский, М. Б. Всеволодова, И. Б. Кузьмина, Т. Н. Маляр, С. Е. Никитина, О. Н. Селиверстова, Т. П. Засухина).

Современное состояние лингвистической науки, характеризующееся новым подходом к изучению языка – исходя из позиции человека, его

создавшего и им пользующегося, а также обширный исследовательский материал, накопленный в зарубежной и отечественной науке о языке, создают предпосылки для комплексного рассмотрения феномена пространства и его языковой объективации в казахском и русском языковом сознании. Рассматривая вопросы отражения пространственных отношений в языковой картине мира, Ю. Д. Апресян пишет: «Языковые значения можно связывать с фактами действительности не прямо, а через отсылки к определенным деталям наивной модели мира, как она представлена в данном языке. В результате появляется основа для выявления универсальных и национально своеобразных черт в семантике естественных языков, вскрываются некоторые фундаментальные принципы формирования языковых значений, обнаруживается глубокая общность фактов, которые раньше представлялись разрозненными» [1, с. 630].

Познание и освоение пространства каждым этносом уникально. Поскольку именно пространственные восприятия и значения лежат в основе познания мира человеком («Одна из наиболее фундаментальных областей в познании мира – категоризация пространства») [2, с. 22], можно предположить, что образ пространства в сознании этноса, объективируемый средствами языка, находит отражение в этнической языковой картине мира и более того – отражается в национальном менталитете.

В формировании знаний об окружающем мире (и в первую очередь – в процессах категоризации пространства) определяющим является характерный для каждого народа образ жизни – оседлый или кочевой. Так, для оседлых народов среда обитания сводилась к сравнительно небольшому участку земли, где находились их поселения и жизнеобеспечивающие территории. Земледелец был полностью зависим от «пространства своего обитания, обычно ограниченного близким горизонтом, за которым лежал чужой и враждебный мир» [3]. Иным было восприятие пространства кочевником: оно было бесконечно, и это наделяло его чувством простора и свободы. Воспринимаемое человеком пространство всегда имеет антропоцентрическую ориентацию. «Оно организуется вокруг человека, ставящего себя в центр микро- и макрокосмоса» [4, с. 127].

Антропоцентризм современного языкознания применительно к проблеме «пространство и язык» выражается в том, что при интерпретации пространственных отношений учитывается фактор наблюдателя (А. В. Кравченко, Е. С. Яковлева), его субъективное восприятие действительности, детерминированное позицией в пространстве. В связи с этим вводится понятие пространственного ориентира, «локуса», т.е. пространства или предмета, относительно которого определяется местонахождение другого предмета (действия, признака) и характер их взаимоотношений (статический, динамический) (М. В. Всеволодова, Е. Ю. Владимирский), и освоенности этого пространства (Е. С. Яковлева).

По мнению известного когнитолога Е. С. Кубряковой, в сознании архаичного человека пространство – «это обобщенное представление о целостном образовании между небом и землей (целостность), которое наблюдаемо, видимо и осязаемо (имеет чувственную основу), частью которого себя ощущает сам человек и внутри которого он относительно свободно перемещается или же перемещает подчиненные ему объекты; это расстилающаяся во все стороны протяженность, сквозь которую скользит его взгляд (про-стран-ство) и которая доступна ему при панорамном охвате в виде поля зрения при ее обозрении и разглядывании». При этом важно, что воспринимающий эту «расстилающуюся во все стороны протяженность» субъект представляется всеобъемлющим, всевоспринимающим и всепространственным (полилокативным), так как он может «при сознательном разглядывании окружающего в ходе поворотов головы в направлениях «вверх-вниз», «вперед-сзади», «справа-слева», т.е. во все стороны», охватить все простирающееся вокруг него и в котором находится он сам. Поэтому любой воспринимаемый объект имеет определенное место в пространстве, а это место есть, в свою очередь, «часть пространства, занимаемая объектом и ограничиваемая им» и может представлять собой плоскость, поверхность, точку, отпечаток, вместилище и т.п. [5].

Принципиально новым в изучении пространства с позиций когнитивной науки является понимание его как «целостности», которая «вмещает человека, то, что он осознает вокруг себя, то, что он видит простирающимся перед ним» [5]. Находящиеся в этой целостности (плоскости, поверхности, вместилище) предметы воспринимаются субъектом на основе зрительных, осязательных, слуховых и других ощущений. Из двух основных свойств движущейся материи – пространства и времени – пространство легче воспринимается человеком: чтобы постичь его, достаточно открыть глаза, повернуть голову, протянуть руки и т.п. Оно организуется вокруг человека, ставящего себя в центр макро- и микрокосмоса. Это одна из первых реалий бытия, которая воспринимается и дифференцируется человеком... [4, с. 670].

Как отмечал А. А. Потеня, без зрения и осязания человек не имел бы представлений пространства. Из полученных с помощью зрения, осязания, слуха чувственных данных человек бессознательно выводит их пространство. Поэтому он всегда в пространстве, на все происходящее вокруг он смотрит сквозь «очки» пространства, постигая его с помощью своих чувств. Поступающие в сознание перцептивные данные проходят дальнейшую обработку: происходят операции сравнения, обобщения, соотнесения с имеющимися мыслительными категориями. Полученные в итоге процессов категоризации и концептуализации локативные знания структурируются.

При этом суждения свои человек строит «не об объектах как таковых, но о тех чувственных впечатлениях, которые они вызывают» [5]. Так,

отражение пространства в языке отличается от его отражения в геометрии (пространство физическое) тем, что первое базируется на субъективном восприятии (перцепции) личности, поэтому допускает понятия «далеко/близко». К примеру, в геометрии, геодезии, картографии подобное абсолютно недопустимо, ввиду необходимости определять местоположение объекта в точных метрических терминах.

В свете современной концепции пространство не представляется вместилищем, пустотой, но выражает порядок расположения одновременно сосуществующих объектов с относительным характером пространственных параметров в условиях динамики или движения материи: «картина пространства в русском языковом сознании не сводима ни к какому физико-геометрическому прообразу: пространство не является простым вместилищем объектов, а скорее наоборот – конституируется ими, в этом смысле оно вторично по отношению к объектам» [6].

Такой подход к пониманию пространства становится возможным ввиду вычленения позиции субъекта в нем, который воспринимает: а) объекты, находящиеся в пространстве, и б) соотношение этих объектов по отношению к себе и друг к другу. Соответственно происходит и два типа пространственной категоризации: а) непосредственное восприятие (система отсчета в параметрах «верх/низ», «перед/зад», «право/лево») и б) геометризация пространства (логическая классификация предметов на обобщенном уровне различий по измерениям), которые завершаются анализом соотношения между понятиями пространство – вещь (предмет) и пространство – место.

При этом обратим внимание на то, что воспринятое визуально (или при помощи других рецепторов) должно получить свое обозначение в языке, пройдя путь концептуализации: отражение объективной реальности и визуальными, и языковыми средствами интерпретируется еще и нашим сознанием.

Если феномен времени не имеет специального органа восприятия, то пространство воспринимается, в первую очередь, визуально, глазами. Функции остальных органов чувств отрицать нельзя, но они играют вспомогательную роль. В связи с этим А. В. Кравченко пишет: «Собственно зрительный образ, отражаемый глазной сетчаткой, двухмерен <...> Трехмерность пространства как свойство его организации оформляется в когнитивный концепт в результате совокупного опыта, приобретенного человеком в ходе его взаимодействия с окружающим миром» [7, с. 31].

Следовательно, когнитивный подход к восприятию окружающего мира, и в частности к восприятию «самой большой по своим масштабам, самой важной для восприятия мира и всей жизнедеятельности человека, а потому одной из самых существенных по своим последствиям» целостности, каковой

является пространство, базируется на перцептивных данных субъекта, которые затем подвергаются обработке в ходе мыслительных процессов категоризации и концептуализации.

Пространство как когнитивная категория представляет эстетически переосмысленный, трансформированный образ действительности, появившийся в процессе категоризации и концептуализации, отражающий как общие, так и индивидуальные закономерности восприятия, понимания и представления мира.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 **Апресян, Ю. Д.** Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира / Избранные труды. – Т. 2. – М., 1995. – С. 629-650.
- 2 **Кубрякова, Е. С.** Язык пространства и Пространство языка. – СЛЯ. – Т. 56. – М., 1997. – №3. – С. 48-59.
- 3 **Моро-Дефарж, Ф.** Цит. по Николова А. Категория пространства, ее языковая репрезентация и лингвистическое описание. [http://www: Russian.slavica.org](http://www.Russian.slavica.org).
- 4 **Гак, В. Г.** Языковые преобразования. – М., 1998.
- 5 **Кубрякова, Е. С.** О понятиях места, предмета и пространства // Логический анализ языка. Языки пространств. – М., 1997. – С. 84-93.
- 6 **Яковлева, Е. С.** Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени, восприятия). – М. : Гнозис, 1994. – 343 с.
- 7 **Кравченко, А. В.** Когнитивные структуры пространства и времени в естественном языке. – СЛЯ. – Т. 55. – М., 1996. – № 3. – С. 3-23.

Материал поступил в редакцию 04.12.15.

А. Ш. Жұмашева¹, Ф. Т. Саметова²

Көңістік когнитивтік категория ретінде

¹Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.;

²Қайнар университеті, г. Алматы.

Материал 04.12.15 баспаға түсті.

A. Sh. Zhumasheva¹, F. T. Sametova²

Space as a cognitive category

¹Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar;

²Kaynar university, Almaty.

Material received on 04.12.15.

Мақалада кеңістік когнитивтік категория ретінде қарастырылып, әлем бейнесі адамның жалпы және жеке қабылдауына, түсінігіне байланысты екендігі айқындалады.

Space as a cognitive category is the reinterpreted image of reality formed as a result of categorization and conceptualization processes, which reflects both general and individual patterns of perception, understanding and views of the world.

УДК 894.342.+(7.031.2.+7.046.)

Н. К. Жусупов¹, М. Н. Баратова²

¹д.ф.н., профессор; ²к.ф.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

ФОЛЬКЛОРИСТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МАШХУР ЖУСИПА

В данной статье рассматривается фольклористическая деятельность Машхур Жусипа.

Ключевые слова: рукопись, фольклор, собирательская деятельность, бытовые и обрядовые песни.

Известен и метод А. Диваева переписывать из других образцов [1]. Метод переписывать из рукописей применял и Машхур Жусип. Его особенность заключалась в том, что он в обязательном порядке указывал, от кого брал материалы. К примеру, имеются сведения о том, что в самих рукописях Машхур Жусипа [2], копиях рукописей Жолмурата [3] стих «Златоглавый, среброногий» («Алтын бас, күміс аяқ») состоит из 300 строк, стих «Сайгак» («Киік») – из 108 строк, стих «Жаворонок» («Бозторғай») – из 460 строк, «Обучение религии» («Дін үйренетұғын») – из 200 строк. Отмечается, что он взял их из сборника В. В. Радлова. Кроме того, в рукописях акына и Жолмурата находим мысль: «В рукописях Василия Васильевича Радлова, все, что он относил к казахской группе и все, что отдавал на печать, составляет 10 страниц». Из этого следует, что Машхур Жусип изучил книгу В. В. Радлова. Русский фольклорист XIX века Н. Белозерский требовал от собирателей фольклорных образцов передавать тексты без всяких изменений, причем, указывать настоящее имя, псевдоним, возраст и должность того, от кого брал материалы [4]. Что касается Машхур Жусипа, он указывал количество страниц использованного им образца и в сборнике

В. В. Радлова, и в своих рукописях. Фольклористика требует от собирателя пометать, при каких обстоятельствах или же ситуациях была исполнена песня [5]. То есть определять продолжительность существования фольклорного произведения. Хочется отметить, что в этом отношении Машхур Жусип всегда давал пояснения. К примеру, в хранящейся в Центральном фонде рукописей библиотеки Академии наук 1170-ой папке на 88-ой странице дается цикл «жар-жар», состоящий из 380-и строк. Это сведение имеет и в копии рукописей Жолмурата, хранящейся в «семейном архиве». В принципе «жар-жар» поется на свадьбе, этому Машхур Жусип дает свое определение: «*Бұрынғы уақыттағы қазақ халқының қыз ұзатқан уақыттарда, қызды әкесінің үйіне жөнелтейін деп жатқан уақыттарда, қыз ұзатылып, келіншек болып қайын жұртына келген уақытта, жанына жгіттер мен қыз-келіншектер жиылып, екі жақ болып ұзатылатын қызға айтатын жұбату өлеңдері*», – делінген. – **Перевод:** «*В прежние времена, во времена, когда у казахского народа выдавали дочь замуж, когда ее провожали из родительского дома и приводили в дом жениха, собирались джигиты и девушки и пели песни невесте*».

Фольклористская наука, наряду с вышеперечисленными памятками, говорит о необходимости давать пояснения языковым особенностям и в то же время отдельным словам при сборе образцов фольклора и литературы [6].

Выполнение этих требований можно увидеть и в рукописях Машхур Жусипа. Говоря современным языком, Машхур давал текстам научные пояснения разного рода, где это было необходимо. Акын давал пояснения не только непонятным словам, но и подробно объяснял историю возникновения названий тех или иных родов, историю создания легенд и рассказов, связанных с описываемыми событиями, причины имеющих место исторических событий. Чтобы обосновать правдоподобность исторического события, Машхур Жусип давал исторические сведения, касающиеся того периода.

Заслуживает внимания сведение, данное в рукописи Жолмурата. Там говорится: «*В свое время Мейрам ходжа был летописцем, метким на слово, красноречивым человеком. Он хорошо знал и казахский язык, и русский язык, собирал историческое, литературное наследие ораторов, акынов, биев, известных батыров, мудрецов восточных народов, среди них казахского народа. К нему приезжали и жили у него люди, путешествовавшие в Мекку и Мадину, по землям арабских стран, ученые люди Ташкента, Туркестана и Бухары. Наследие таких людей часто и много собирал известный ученый русского народа Василий Ваильевич Радлов, который держал в руках изданные Мейрам ходжой книги и ознакомился у него литературным наследием великих людей. Машхур Жусип познакомился с этим человеком (Мейрам ходжой – Н. Ж.) в 21 лет, в 1881-ом году, и долгие годы жил у*

него. Вдвоем они, Машхур и Мейрам, изучали наследие великих людей». – «Мейрам қажы заманында қария шежіре, сөзге шешен, қазақша-орысша екі тілді жақсы білетін болып, шығыс халқының, оның ішінде қазақ халқының бұрынғы өткен шешендер, ақындар, үлгілі билер, атақты батырлар, данышпан жандардың тарих, әдебиет мұра сөздерін зерттеп көп жинаған адам. Бұл кісіге заманында Мекке-Мәдина, араб жұртының жиі кезген саяхы, ғалым, білімді адамдары, Ташкент, Түркістан, Бұхара жұртының зерек, білімді адамдары тарих, әдебиет мұра сөздерін жинаған білгіш адамдар келіп, қолында тұрған. Сондай адамдардан мұра сөздерді көп пайдаланған ұлы орыс халқының атақты Василий Васильевич Радловтың жинаған, баспаға бастырған кітабын, әдебиет сөздерін қолына ұстаған адам. Мәшһүр-Жүсіп бұл кісіге (Мейрам қажыға – Н. Ж.) 23 жасында 1881 жылдары кездесіп, үйі болып танысып, көп уақыттар жаз-қыс қолында болады. Екеуінің, Мәшһүр мен Мейрамның қарастыратын жұмысы кітап қарау, әдебиет мұра сөздерін зерттеу». То есть этим сведением можно объяснить универсальные признаки Машхур Жусипа и В. В. Радлова, потому что где был В. В. Радлов, там был и Машхур Жусип. Хотя В. В. Радлов в своих трудах не говорит о том, что был дома у Мейрам ходжы, Машхур Жусип считает нужным сказать об этом.

Таким образом, универсальные признаки между бытовыми и обрядовыми песнями в сборнике В. В. Радлова и рукописи Машхур Жусипа объясняются тем, что собиратели образцов побывали в одних и тех же местах и переписывали из одной и той же рукописи. Наши утверждения, особенно, последнее правдоподобно. Если будем утверждать, что Машхур Жусип записал раньше В.В. Радлова, то, во-первых, тексты должны быть записаны без всяких изменений. Во-вторых, следует заметить, что Машхур Жусип всегда делал памятку, у кого и когда переписывал. Попробуем сравнить два варианта. При общности признаков имеются еще и отличительные особенности. Строки в свадебной песне «Беташар» в сборнике Машхур Жусипа:

Салбыраған тұлымшақ,
 ...Шу-шу болар, шу болар,
 Құлағыңды бері сал,
 Ақылыңның тезін сал.
 ... Сары етігін салпылдақ,
 Сазды кешпе келіншек.
 Қара етігін колпылдап,
 ... Атаң ақыл үйретсе,
 Адырайма келіншек.
 Енең ақыл үйретсе,
 Едірейме келіншек.
 ... Түйе берсең, тайлақ бер,

Мұрындығын сайлап бер.
 ... Арғымақ келер аяндап,
 Ақырын сөйле баяулап [7]

***

Свисающиеся косички
 ... Будет шум, будет гам,
 Прислушайся к моим словам,
 И быстро разумеи.
 ... Болтаются ноги твои в сапогах,
 Не ходи по грязи, невеста.
 Болтаются ноги в черных сапогах,
 ... Свекор дает тебе советы –
 Не таращ глаза, невеста.
 Свекровка дает советы –
 Не смотри недобро, невеста.
 ... Даешь верблюда, дай верблюжонка,
 ... Арғымақ прискачет медленно,
 И ты говори степенно.

вообще не встречаются у В. В. Радлова. А следующие строки, имеющие место в сборнике В. В. Радлова:

Алдыңғы түйең итіншек деп,
 Көтке сокпа, келіншек.
 Артқы түйең тартыншақ деп,
 Басқа ұрма, келіншек [8],

***

Идущего впереди верблюда,
 Не бей по крупу.
 Идущего сзади верблюда,
 Не бей по голове.

наоборот, не встречаются в рукописи Машхур Жусипа. В этих двух вариантах имеются небольшие изменения в отдельном слове, словосочетании, строке стиха, даже в строфе.

О вышеупомянутом Мейрам ходже в газете «Дала уалаяты газеті» имеется следующее сведение: «... Мейрам Жанайдарулы (1846-1921) родился в Атбасарском уезде Акмолинской области. Очень рано начал писать стихи, участвовал в айтысах с акынами. Принимал участие в айтысе с Машхур Жусипом в письменной форме. Отрывки некоторых стихов сохранились. Сложное произведение – вариант перевода в стихотворной форме сказки «Тысяча и одна ночь» [9].

В рукописях Машхура под рубрикой «Сказанное Кудери ходжой Кошекулы» («Көшекұлы Күдері жожа сөйлеген») даются материалы

«Абылайдың қалмақты Сарыарқадан көшіргені» («О том, как Абылай переселял джунгар из Сарыарки»), «Қалмақ ауғанда тамақ сұрап жылаған балаларына айтқан сөзі» («Обращение джунгаров к своим детям, требовавшим пищу»), «Қалмақтың Сарыарқаны жоқтап жылағандағы зары» («Плач джунгаров при потери Сарыарки») [10]. Эти варианты донес Кудери ходжа Кошекулы. А на вопрос «Каким образом они дошли до Машхур Жусипа?» можно дать три варианта ответа: первый – Машхур Жусип записал эти варианты из уст народа, то есть в том варианте, который был дан под рубрикой «Көшекұлы Күдері қожа сөйлеген» («Сказанное Кудери ходжой Кошекулы»). Или второй – Машхур Жусип встречается с потомками Кудери ходжы Кошекулы и записывает из их уст. А если задаться вопросом «Почему Машхур Жусип не переписал эти образцы у самого Кудери ходжы Кошекулы?», то необходимо вспомнить, что Машхур Жусип жил после Кудери ходжы. Есть вероятность, что образцы хранились у потомков Кудери ходжы, и эти образцы использовал Машхур Жусип. О том, что во время поездок в Бухару, Ташкент Машхур Жусип встречался с потомками Кудери ходжы Кошеулы, мы упоминали выше.

На наш взгляд, третий вариант ответа близок к правде. Потому что чтение наизусть этого фольклорного образца, составляющего 8 страниц, – не простое дело, и оно не под силу каждому. Если так, то вероятно, что Машхур Жусип переписал эти образцы бытовых и обрядовых песен из рукописи Кудери ходжы.

Благодаря тому что Машхур Жусип был известен среди народа, интеллигентные люди того времени давали ему свои рукописи. В свою очередь Машхур Жусип не забывал упоминать их имена.

Пояснения по поводу вышеупомянутого Мейрам ходжы подчеркивают, что Машхур Жусип переписывал из его рукописей. Тем самым, он указывал его имя. Пояснения по поводу Мейрам ходжы, что он был летописцем, знал несколько языков, занимался исследовательской деятельностью, встречался с учеными, которые жили у него, среди них упомянуто даже имя В. В. Радлова, – все это определяет особенности методики сбора акына. Собирая материалы из уст народа, многие ученые-фольклористы не обращают внимания на то, из чьих уст они записывали эти образцы. Фольклористы В. В. Радлов, Г. Н. Потанин, а также представители русской интеллигенции Л. Ф. Писемский, П. В. Киреевский, Н. Белозерский, М. Максимович, Л. Жемчужников, Н. Добролюбов, П. Кулиш, А. Метлинский, Г. И. Якушкин указывали полное имя того, из чьих уст записывали фольклорные материалы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Смирнова, Н. С. Казахская народная поэзия. /Из образцов собранных и записанных А. А. Диваевым/. – Алма-Ата : Наука, 1964. – 15 б.

2 ҚР Ғылым академиясының Орталық қолжазбалар қоры. 1170-папка, 289-340 б.

3 Бұл дерек «әулеттік архивте» бар.

4 Кирдан, Б. П. Собиратели народной поэзии / Из истории украинской фольклористики XIX века/. – М. : Наука, 1974. – 250 б.

5 Сыромятников, Г. С., Тотурков, Н. Н. К характеристике якутского письменно-художественного наследия дооктябрьского периода/. Взаимодействия литератур народов Сибири и Дальнего Востока. – Н. : Наука, 1883. – 204-205 б.

6 Кирдан, Б. П. Собиратели народной поэзии /Из истории украинской фольклористики XIX века /. – М. : Наука, 1974. – 250 б.

7 Көпеев, М. Ж. Танд. Шығ. II-т. – А. : Ғылым, 1992. – 22-23 б.

8 Ел қазынасы – ескі сөз. / В.В.Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері/. – А. : Ғылым, 1994. – 46 б.

9 «Дала уалаяты газеті» атты кітап /Құраст. Ү. Сүбханбердина/. – А. : Ғылым, 1990. – 566 б.

10 ҚР Ғылым академиясының Орталық қолжазбалар қоры, 1177-папка, 37-45 б.

Материал поступил в редакцию 27.11.15.

Н. Қ. Жүсінов, М. Н. Баратова

Мәшһүр Жүсіптің фольклоршылық қызметі

С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті.
Материал 27.11.15 баспаға түсті.

N. K. Zhussupov, M. N. Baratova

Folkloristic activities of Mashkhur Zhusip

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 27.11.15.

Бұл мақалада Мәшһүр Жүсіптің фольклоршылық қызметі жан-жақты қарастырылады.

This article discusses the folkloristic activities of Mashkhur Zhusip.

Д. Е. Капанова¹, Г. К. Исмагулова²

¹ф.ғ.к., профессор, шет тілдер кафедрасы, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.; ²ф.ғ.к., ЖАК доценті, қауымдастырылған профессор, шет тілдер кафедрасы, Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты, Қостанай қ.

АҚТАУ СӨЙЛЕУ АКТИЛЕРІ

Берілген мақалада ақтау сөйлеу актілері мен оның ерекшеліктері талданады.

Кілтті сөздер: ақтау, сөйлеу актілері, адресат, адресант, сөйлеуші, кіналау.

Ақтау сөйлеу актілері – біріншіден, адресатқа, оның іс-әрекетіне сөйлеушінің жағымсыз көзқарасын білдіруге, екіншіден адам арасындағы қарым-қатынастағы шиеленісті шешуге септігін тигізеді, үшіншіден, сөйлеуші адресатты жақтап, қорғай отырып, оған деген өзінің дұрыс пікірін білдіру арқылы, адресатқа сөйлеушіге деген жағымды пікір туындайды, төртіншіден, сөйлеуші өз мақсатына жету үшін ақтап, кінәсіз деп көрсетеді.

Ақтау сөйлеу актілері арқылы коммуникативті мақсатқа қол жеткізудегі рөлін анықтау үшін, аталған сөйлеу актілерінің иллюкутивті мақсатын анықтаудың маңызы зор. Ақтау сөйлеу актілерінің жақтау, мақұлдау, келісу сияқты иллюкутивтік мақсаты болады.

Негізінен ақтау сөйлеу актілерінің бірнеше түрлері бар екендігі анықталды. Олар I жақта ақтап сөйлеу актісі, III жақта ақтап сөйлеу актісі, өзін-өзі ақтап сөйлеу актісі. I жақта ақтап сөйлеу актісі роман-эпопеяда ақтаудың басқа түрлеріне қарағанда көп кездеседі. Тікелей көзінше ақтаудан келіп адамдардың арасында бір-біріне деген достық, жақсылық, сенімділік сияқты қарым-қатынастар туындайды. Ақтаудың бұл түрінің басқа ақтау түрлерінен ерекшелігі адресат сөзіне айтылған ақтауды өзі естіп, ақтаудың қандай мақсатпен айтылғанын сезеді.

Адресат өзі туралы өзгелердің пікірін тыңдай отырып, белгілі бір ойға келеді, жақсы әрекетке ұмтылады. Ақтаудың бұл түрі арқылы адресант өзінің ақтап отырған адамын жақтап, дұрыс деп танып қолдау мақсатымен жағымды бағасын береді.

Сөйлеушінің қолданылуындағы кінәлау тезисі жоққа шығарылатын ақтаудың үлкен жиілігі анықталды, сондай-ақ ақтау қарым-қатынастағы жанжалды шешетін тиімді тәсіл болып табылады. Егер де ақтауда сөйлеуші өзінің келіспейтіні жайлы көзқарасын білдіріп айыптай сөйлесе,

онда сөйлеушінің ақтауды қолдануы әңгімелесушімен келісімге жетуге ұмтылушылыққа және жанжалдан құтылуға себеп болып, қарым-қатынастың жағымды болуын қамтамасыз етеді.

Сонымен біз ақтау сөйлеу актісін 2 мынандай негізгі үлкен топқа бөлеміз:

I. Ақтау – келіспеушілік/ қарсылық

– Ыбылжымай шай қойсаңшы! Бүгін жеңіс күні. Клубқа жиналысқа шақырған.

– Жауды жалғыз өзің жеңгендей желікпеші. *Өзім де өлейін десем қолым тимей, етегіме сүрініп жүрмін.*

II. Ақтау – жақтау, қорғау, кешірім сұрау/бітістіру, табыстыру

Жомарт: Сөйле, Көбей.

Көбей: Еспембет, сөзің шын. Ұзында өшті, қысқады кеті ағайын емеспін. Найманның елдігіне істеп отырған жаулығым болса, аруақ, құдайға тобықты шет болатыны шын. Матай мен тобықтының бүлігіне бұл елдің қайсысы себеп болды? Мен оны қазбаймын; даудың қарасын көбейтемін деп құлындағы сақау, құнандағы тісеуді осы сөздің үстіне әкеліп үйгенің лайықсыз. Матай қой аузынан шөп алмайтын момын ел болып отырғанда бұл сөзің сияды. Тентектік ылғи тобықтыдан шығады дерсің. Бірақ сол матай мен қалған найман неге жауласады? *Бүгінгі найманмен шиеленістіріп отырған сылтауды алсам, ол ел таразысын аңдамаған албырт жастардың иалалығы. Рас, тентек болса тобықтының тентегі иесіз демеймін.* Ағайын жолмен бітисейік, билікті маған бергенің шын болса, мен айтайын. Жалғыз-ақ түбір сөзді түйінді сөз қылғанымыздың лайығы жоқ.

Ақтау формасына – келіспеушілік/ қарсылық мынандай сөйлеу актілері жатады:

• Ақтау – наразылық.

Жомарт: Найманның баласы, тақат қыл!

Әубәкір сасқан жоқ.

• *Бұзық сенен өтіп маған келген жоқ. Жеп қоям дейтін шығарсың. Құдай ақ!. Жазығым болса, бұзық болармын. Жазықсыз кісін неге босқа қаралайсың, түге?* - деп әшейіндегі айғайлап сөйлейтін даусына салып, көзі қанталап сұрланып кетті.

• Ия, Таған екінші рет жазған ғылыми жұмысына «Алтайды мекендеген ұлттардың тарихын» тақырып етіп алғанына және өкінген. Өкініші сол – мұны «ұлтшылсың» деген жалғыз сөзбен басқа ұрып, қызыл табан қылып қаңғыртып жіберген. Таған болса... «мен ұлтшыл емеспін, ұлтжандымын, екі ұғымның арасы жер мен көктей» деп шырылдап бармаған жері, ашпаған есігі жоқ.

• Ақталу – қарсылық, жаланы көрсету.

Әлі есімде сонда тоғытып пісіріп, топырлатып жөнелтіп жатқан нанның шетінен бір үзіп жеуге жасқанушы едім. Қарным ашып, көзім

қарайып құлайын деп тұрсам да, дәмін де татпастан үйге келіп, енем қурып қойған күйік-күйік қарманы қарбыға асаймын. Менің бұл ақ жүрек адалдығыма ол кезде, әрине, ешкім сенбеді, тіпті қазір де илана қоюы екіталай. Не десе де имандай шыным осы.

• Ақтау – кінәлау, жазғыру көтеріңкі талапқа нұсқау.

Есіңде болар, сен оны кітап оқымайсың деп жазғырдың. Ол тағы да бір нүктеге қарап ойланып, мөлдіреді де отырды. Сосын қысықтау көзін барынша кең ашып:

– Айгүл, егер мен осы кітапханадағы барлық кітапты оқып шықсам, қазіргі қалпымнан әлде қайда қу, айлалы, әрі қатігез болып шығар едім. Меніңше, кітап адамның көкірек көзін ашып қана қоймай, адамды шектен тыс айла-тәсілге де үйретеді. Сондықтан менің кітапша сөйлеп, кітапша күліп, кітапша жылап, кітаптағыдай өмір сүргім келмейді. Мен өзімше, өз білгенімше өмір сүргім келеді. Менің осынау еркіндігіме ешкімнің қол сұғуына қақысы жоқ. Өйткені бұл да өзінше жеке кітап.

• Ақтау – наразылық/көңілі толмаушылық, кейіс

Алпыстан асқан ғұмырында ешкімнің ала жібін аттап, «Әй, сен сондайсың», – деп көрген көрген жоқ. Ең өкініштісі сол – ғайбат сөздер бұған арналатын. Отанды қорғауға кімдер қатыспады, әркім өз әлінше үлес қосты. Аяғынан арылмағанның барлығы – ақымақ, қоян жүрек қорқақ па екен, тәңірім-ау. Бүкіл іш құрылысым мен рухымнан аырылған мен де жүрмін ғой ешкімнің қазанын сындырмай-ақ.

– Мені неге шақырмады екен, ырысын ішіп кетем бе. Президиумға шығармай-ақ қойсын, даңғарадай клубтың бір бұрышында отырсам жетер еді ғой.

Менің кінәм не сонда. Бар жазығым қолыма мылтық орнына күрек ұстағаным ба. Біле-білсе күрек те – қару ғой. Осы ғой жанға бататыны. Әйтпесе батыр атағын бермеді деп жүрген мен жоқ. Дегенмен, бармай қалғаным да ақыл болды-ау.

• Ақтау – сендіру, растама.

– Қалай, құрдас, сені де шақырды ма?

– Жоқ, маған ешнәрсе айтпады.

– Енді, ол жынды ұлдың жазығы не. Тізім бойынша хабарлап жүр ғой.

Және де бұл «трудоармияның» емес, соғыс армиясының тойы ғой.

– Ол өтірігіңе біз сенбедік, табарыш! Қорандағы малға сол інгенді қосып есептедік. Сонда сіз орташадан өтіп «құлақ» дәрежесіне жеттіңіз!

– Бұнығыз әділет емес! Жала! Ол інгенді менің атыма жазғаныңыз – жала жаппқаныңыз! Жұрттың ағайын-туысқа беретін малын түгендей беретін болсаңыз, онда осы отырғанның бәрін зерттеңіз... – деді әлжуаз арық Жұмаш қолын сермеп шырмап.

– Би қайнымның айтқанының бәрі рас...– деп Торқа кемпір шолтаң етіп орнынан түрегелді. – Жақсылығы Алладан қайтсын! Би қайнымның өз басына тағар кінәм жоқ! Қиналған кезде қол ұшын бергені рас.

– Сіз кімсіз? Қайдан жүрсіз?

– Қазакпын. Арғы беттен өтіп келдім. Мен Алтырдың ұрпағымын. Қазір Алатаудың ішіне мүлдем сіңісіп болдық. Иә, елге ел сіңісе береді екен. Ал, ер бөтен елге сіңбейді екен. Сонда мен туған жерден жерігенде өзге жердің өгей тиетінін сезді дейсің бе? Ал, енді соғысың келмеді, қаңғырған оқтың өтіне қара басымды қарауылға бере алмадым делік, басқаның бақыты үшін жаннидаға барғым келмеді делік – осыған мен айыптымын ба? Отыз жылдан бері қашып келемін. Анау көк түтінін көлбей ұшырған ауылыма баруға батылым жетпейді емес, арым жетпейді.

• Ақтау – кінәні біреуге арту, басқаны кінәлау.

Бұл нәрселерді, Құдай ақына, мен көрген де емеспін. Милиция келіп сандықты ашқанда ғана көрдім. Келіншегім жасырып келіпті менен, – деді дауысы бәсеңсіп, қоңырланып.

Ақтау – қарсы шығу.

– Әй, көргенсіз! – деп шаңқ етті, әлден уақытта әкесі. Не оттап отырсың! Сұрасақ кедей болғасын сұраймыз да! Кедей болмасақ бізді кім қолдар еді?

– Жарылқағаны сонда анау бір мөр ме? Шала туған баладай керегеге іліп қойған? Не қайыр көрдік сол мөрден?

– Біреудің мәшинесіне мініп... жаулығың желпілдеп баратсың... Бұны қалай түсіндік?!

Сол-ақ екен, Хансұлу дүрсе қоя берді.

– Өзің емес пе едің «әйел мен еркек тең!» деп «Слабода!» деп айқайлап жүрген?! Мәшинеге мінгеніме соғасың ба? Менің бар кінәм мәшиненге мінгенім бе? – деп ақталды.

Шеге «ымм»деп тосылып біраз отырды.

• Ақтау – айыптау, айыпталу.

– Енді кешіксең, баланың әкесі Ақан екеніне жұрт күмәндана бастайды.

– Сен де қызықсың, Сақыш. Уақыты келмесе, жұлып тастайын ба. Тезірек босанайын деп, қаттырақ қимылдамын, болмай жүр.

• Ақтау – кінәсіздігіне дәлелі болу.

– Мыналарың не? – деді нанның арасынан шокпыт суырып. – ұнның ішіне шүберек салып илеп, пісіргендегі мақсатың не? Нанның салмағы ауырласын дегенің бе, жоқ болмаса колхозшылар қақалып өлсін дегенің бе. Бұл қастандық. Жауапқа тартыласың!

– Мен қайдан білейін. Кеше жұмысқа шыға алмап едім. Мағзияның көзі нашар көреді, байқамай... Оның үстіне менің жұмысқа шықпағаныма Зауреш пен Балқия куә.

– Наубайханадан шығарып, табанын тіліп, қырманға салу керек, – деді есепші Қажы.

– Мен қарсымын, – деді басқарма мүшесі Жакияр ақсақал. – Ай-күні жетіп отырған адамды ауыр жұмысқа салып, қуалауға болмайды. Босанғанша наубайханада қалғаны жөн. Нанның арасынан шокпыт шықты деп несіне шошынамыз. *Асығып жүріп, қараңғыда байқамаған шығар.* Баяғыда атамыз қымыз салқындасын деп, сабаға бақа салып ішкенде де өлген жоқ қой...

• Ақтау – қарғану

– Мен алпыс жылдық өмірімде, – деді Ақан шал қолындағы қымыз құылған кесені шайқап. – *Ешкімнің ала жібін аттамаған екенмін. Міне, түн жамылып отырмын ғой, асырып айтсам құдай төбемнен ұрсын. Бірде-бір ескерту, сөгіс те алмаған екенмін.* Егер тазалық, адалдық үшін берілер сый-құрмет болса, омырауым толып кетер еді...

– Неңізді ұрлап едім?

– Мүләйісуін. Сенің семьяң үлкен. Он шақты боқташақты не беріп асырап жүрсің? Әрине ұн жымқырасың... Көмірдің астына нан, тұз ұрлап салып, күнде үйіне тасиды деген арыз бар. Қане, қаншасын алдың, шыныңды ат. Ұрыспаймын, тек еңбеккүніңнен ұстап қаламын.

– Ой, ағай-ай, кім айтып жүр ондай өсекті? *Алла сақтасын. Бала-шағамның атынан ант ішейін, бір жапырақ нан ұрласам құдай төбемнен ұрсын,* – деп безек қаға қарғандым.

– Әй, сен өзің неменеге қызарактайсың? Кімді ақымақ қылғың келеді? – деп, ап-ащы дауысты Сұранышев Шегеге қарай жалт бұрылды. – Немене, мына алтын, күміс, үйіңнен шыққан, бұл да жала ма?

Ақтау сөйлеу актісінің сөйлеу стратегиясындағы тағы бір басқаша екінші бір формасы – жақтау, қорғау, кешірім сұрау / бітістіру мынандай жағдайларға қатысты:

• Ақтау – түсіндіру.

– Балам, сен класс жетекшіңе бекер ренжисің. Майқанова маған өш, мені жек көреді, қыр соңыма түсіп алды дегеннің бәрі бос сөз, – деді мамам. Жек көрген адам педсоветте саған жаны ашып, қорғап сөйлемеген болар еді. *Ол сені жек көрмек түгілі жақсы көреді, осыны біл. Оған ұнамайтыны сенің тентектік қылықтарың. Жасында жетімдік өмірдің тауқыметін көп тартып, жүйкесі жұқарып өскен адам тарынғыш, ашуланишақ болады. Сендердің әрбір жәнсіз қылықтарың оның миына инеде қадалып тұрады. Майқанованың шыж-быж етіп ұрса жөнелетіні осы себептен. Мінезі әлгіндей адамға сендер секілді жүгенсіз асаулармен арпалысу жеңіл тимейді. Сен ақымақтар осыны түсінулерің, мұғалімді аяуларың керек.*

– Арашаламадың көкемді. Қарақан басыңды ғана қорғадың – дейді.

– Оу, мен тұрмақ көкеңді арашалауға Анапастың күші жетпеді емес пе? – дейді бұл мыңыншы рет ақталып, Хансұлу жауап қатпайды.

• *Мен ешкіммен ауыз жаласқаным жоқ!* – деді Шеге дауысы шығыңқырап. – *Құлақтың қызын алсам да, құлақпен ауыз жаласқаным жоқ!* Сіз өйтіп жала жаппаңыз!

• Ақтау – қызметтік міндеттерге сілтеме.

Ұлының да әке-шешесінің алдында жазығы жоқ еді. Қызметі солай. *Өзі оқыды, өзі жетті, бұларға да, ағайын-туғанына да арқа сүйеп, бір сом ақша сұрап көрген жоқ.* «Құдайдың бергеніне шүкір, әлдекімдердің балалары құсап, тапқан-таянғанын, тіпті әкесінің пенсиясына жармасып, араққа салынып, ақымақ болып кетсе де шыдар едік қой», – деп тәуба жасайтын.

• Ақтау – жалпы қабылданған іс-әрекеттерге сілтеме.

Кеше көңілін сұрап келіп кеткен үлкен қызын елендеп күтеді. *«Қайтсін, оның да бала-шағасы, мал-жаны бар»,* – деп өз-өзін жұбатып

– Менің сорым шығар, арылмай жүрген қырсығым шығар осының бәрі де. Бостандыққа шығайыншы, азат ғұмыр кешейінші, жаманаттан қашайыншы деп, құлақ естіп, көз көрмеген жаққа саяқтанасың, бәрібір сені қуып жетеді, іздеп тауып алады... Қыл аяғы туған анаң өз қағынан жеріп, әр басқан қадам, еткен еңбегіңнен қарамдық іздейді. Кімнің егініне түстім, кімнің бермесін тартып алдым, табан ет, маңдай терім.

• Ақтау – күәлерге сілтеме немесе болған жағдайдағы тиісті іс-әрекеттер.

– Зәкүншілін өзінің ... пәдумаеш.. – деп танауының астынан күңк етті Бұқарбай түнеріп, ашуға тығылып. – Жарайды, Пахраддин жолдас, сен серіктікке кірмегенің үшін кінәлі емессің дейік, ал сенің кәмпескеге дейін үш жүзден аса майда малыңның, жүзден аса ірі қараңның болғаны және жалшы ұстағаның өтірік пе?

– «Жалшы»деп тұрғаның малшы болуға керек, асасы... – деді Пахраддин дауысы саңқылдап. – Ал, малшы деп тұрғаның, сірә, Қозбағар болуға керек. *Түн жамылып отырмыз. Мен ешкімді «малымды бақ» деп зорлағаным жоқ. Өтірік десе мына Уәп пен Торқанның көзі отыр, айтсын!* Кешегі 21-дің аштығында жуан жіңішкеріп, жіңішке үзілді. Бала-шағасын жетектеп осы Уәп пен Торқа қаңғуға айналды. «Өле жегенше бөле жейік» дедік, асасы. Ауылдан бір адамды шашау шығармадық. Жаяуға көлік, жалаңашқа тон, ашқа ас бергіздік. Шүкір Алла, соның арқасында түндігі жабылып, түтіні өшкен үй болған жоқ аулымызда.

– Ал, енді малымды үш-төрт жыл Қозбағар баққан шығар. Бақса сол ішкен-жегенінің өтемі болар, асасы. *Оған мен неге айыптымын? Ағайын, тәңірдің тал түсінде қиянатқа қиятындай менен не жамандық көіп едіңдер? Әділет болуға керек!* – деп, әрең іркілді Пахраддин.

• Ақтау – мәжбүрлейтін жағдайларға сілтеме (нашар денсаулық, бос болмау, ақпараттың болмауы, апат, біліктілігі болмау, әскери жағдайлар ж.т.б.).

– Күнде осы уақытта қайтып жүрмін ғой, ата. Несіне әуре болдыңыз.

– Білем, келінжан... білемін. Саған қиын тиіп жүр. Жұмысың ауыр... Қазақтың ең тыныш отырғаны бір кебісті бір кебіске тығып отырады, ел не демейді, сенбе... Ақан ақылсыз жігіт емес.

– Соғыс кезінде қанатынан айырылмаған сұңқар, тұяғынан айырылмаған тұлпар қалып па еді. Көбінің сырты бүтін болғанымен, іші түтін. Екі аяқ, екі қолы сау демесең, Ақаннан артық азап шекпеген шығарсың. Отыз жылдан бері язбі жөлетке, асқазанына ас батпады.

• Ақтау – дәстүрге сілтеме, менталитет.

«Бала-шаға жетті, шаңырақ көтеріп, қарқарадай үй болды. Осыншама мал ұстап, дүние жинайтындай не бастарына күн туды. О дүниеге арқалап ала кетем деп жүр ме». Бұндай қаңқу сөзді күнде естиміз. *Ал ертең шал екеуміз екі жерде қиқайып қалайықшы, қай ағайын арулап қояр екен. Жан-жақтан балаларымыз жиналғанда, оң жаққа салып, аруағымызды күзетер кіміміз бар.* «Өлсең де көрің кең болсын» деген бұрынғылар, жаман айтпай – жақсы жоқ, қатпайтын жолға түсер болсақ, ұл-қыздарымызға ауыртпалығымызды салмайық, жас кезімізде тойып тамақ жемеп едік, тым болмағанда асымыз аста-төк болсын деген оймен жинаймыз малды. Әрине алдымызға салып алып кетпейміз, артымызда қалады, күншіл ағайынның өзіне бұйырады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Б. Сокпақбаев.** Менің атым Қожа. – Алматы : Атамұра, 2003. – 304 б.
- 2 **Елубай Смағұл.** Ақ боз үй. Роман-трилогия. – Алматы : Атамұра, 2008. – 517 б.
- 3 **О. Бөкей** Қар қызы : Хикаяттар / құраст. Р. Мәженқызы. – Алматы : Раритет, 2008. – 280 б.
- 4 **О. Бөкеев** Атау-кере (Қауіпті будан). Мұзтау (Соңғы ертең): хикаяттар. – Алматы : Ан Арыс, 2010. – 320 б.

Материал 06.11.15 баспаға түсті.

Д. Е. Капанова¹, Г. К. Исмагулова²

Акты речевых оправданий

¹Павлодарский государственный университет имени С. Торагырова, г. Павлодар;

²Костанайский государственный педагогический институт, г. Костанай.

Материал поступил в редакцию 06.11.15.

D. Y. Kapanova¹, G. K. Ismagulova²

Acts of speech justifications

¹S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

²Kostanai State Pedagogical Institute, Kostanai.

Material received on 06.11.15

В этой статье авторы анализируют речевые акты оправдания и его особенности.

In this article, the authors analyze the speech act of justification and its features.

ЭОЖ 372.881.1

Г. А. Куребаева¹, Д. Е. Капанова²

¹ф.ғ.к., доцент м.а., Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей қ.; ²ф.ғ.к., шет тілдер кафедрасының профессоры, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.;

АҒЫЛШЫН ТІЛІН МЕНҒЕРУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ

Ұсынылып отырған мақалада авторлар шет тілін оқытудағы инновациялық технологияларды қолданудың ең маңызды мәселелер болып табылатын компьютерлік оқыту бағдарламаларының құрылымы, олардың мазмұны және Web-кеңістігінің тиімді ұйымдастырылуын қарастырады.

Кілтті сөздер: инновациялық технологиялар, компьютерлік оқыту, Web-кеңістігі, шетел тілін білу

Жоғары оқу орындарында студенттердің өздік жұмысын, критикалық ойлауын, икемділігін дамыту мақсатында оқытудың белсенді әдістемелеріне көп көңіл бөлінеді.

Студенттердің танымдық белсенділігін, олардың шығармашылық қабілетін, қызығушылығын, икемділігін, біліктіліктерін және тағы да басқа интеллектуалды сипаттамаларын арттырудың бірден бір күшті көзі жаңа инновациялық технологиялар болып табылады. Білім берудегі инновациялық технологиялар ең алдымен компьютерлік оқытумен тығыз байланысты ақпараттық және коммуникациялық технологиялар болып саналады. Инновациялық технологияларды қолданудағы ең маңызды мәселелер компьютерлік оқыту бағдарламаларының құрылымы, олардың мазмұны және Web-кеңістігінің тиімді ұйымдастырылуы болып табылады.

Шетел тілін білу, әсіресе ағылшын тілінің, кез келген саланың маманын жұмыс нарығында бәсекеге қабілетті маман болуына зор әсерін тигізеді. Шетел тілінің білім берудегі рөлі ретінде ақпараттың негізгі көзіне қатысты болуға, жалпы және кәсіби дүниетанымының кеңейуіне, шетелдік әріптестермен тығыз қарым-қатынаста болуға, тіл мәдениетінің жоғарылауына кең жол ашады. Себебі тіл білмейтін мамандарға ақпараттың шынайы көзіне қол жеткізуге жол жабық деуге де болады. Тәрбиелік әлеует мәдениаралық байланыстың жақсартып, басқа елдердің рухани құндылықтарына түсінушілікпен қарау негізінде жүзеге асады.

Студенттердің шет тілін меңгеруіне интернеттің атқаратын рөлі аса маңызды. Бүкіләлемдік желі студенттерге шет тілін меңгерудегі аутентті мәтіндермен жұмыс істеп, тіл иеленушімен еркін араласуының нәтижесінде шынайы тілдік ортаны тудыра отырып, олардың мәдениетаралық қарым-қатынасын нығайтады. Интернет желісі қолжетімділік шет тілін еркін меңгеруге ынталандырады.

Интернет ақпарат жеткізуші ретінде студенттердің өздік жұмысын ұйымдастыру кезінде сабақтан тыс уақытында өте қолайлы, себебі аудиториялық уақытта оған уақыт жұмсау тиімсіз. Интернет кеңістігінде жұмыс істеу студенттердің бойында көлемді ақпаратпен жұмыс істеу, оны сұрыптау және анализ жасау біліктіліктерін, сонымен қатар, пайда болған мәселені көру және оны шешу дағдыларын дамытады.

Оқыту үрдісінде “жылдам” ақпарат алмасу және оқыту үрдісін басқарушы диалог комплекстері қызығушылық танытады. Интернет арқылы әр түрлі жеке орындалатын тапсырмалар кейін топтық жұмыста еркін жүзеге асады. Интернет жүйесін шет тілін техникалық оқу орнындарында мақсатты қолдану келесі дидактикалық мәселелерді тиімді шешуге зор ықпалын тигізеді:

- 1) оқылым дағдысын жетілдіру;
- 2) шет тілінде сөздік қорын кеңейту;
- 3) шет тілінде желінің ақпаратын талқылай отырып диалогты және диалогты сөйлеулерін жетілдіру;
- 4) барлығын және әр адамды қызықтыратын мәселерді талқылай отырып, шетелдік әрекетте тұрақты мақсатты дамыту.

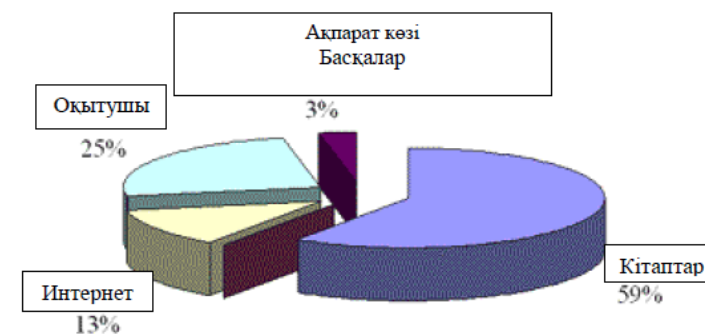
Интернет шет тілін оқыту үрдісінде жазбаша түрде қарым-қатынасқа түсу, сөйлеу дағдыларының коммуникативтілік тәсілін жетілдіруге ерекше мүмкіндік береді. Шет тілін оқытудағы мақсаттардың бірі желіде еркін қарым-қатынас жасау және де электронды хат алмасу дағдыларын дамыту болып табылады.

Оқу мекемелерін компьютермен жабдықтау шет тілін оқытуда қолданылатын тиімді компьютерлік бағдарламаларды пайдалануға жол ашады. Тәжірибеге сүйенсек, дәстүрлі оқуға қарағанда аталмыш

бағдарламалардың тиімділігін көруге болады. Компьютерлік бағдарламалар ауқымды ақпараттық сыйымдылықты қамтамасыз ете отырып, студенттердің өздік жұмысының интегсификациясын, коммуникативті жағдаяттарды ұйымдастырады, студенттердің танымдық белсенділігін және де мотивацияны арттырады.

Жаңа компьютерлік тәсілдер үйретуші, жаттықтырушы және бақылаушы бағдарламаларды жасауға септігін тигізеді. Аталмыш бағдарламалар оқылым мақсатында ұйымдастырылып, жеке жұмыс және үй жұмысын жасау кезінде қолданылады. Өздік жұмыс жасау кезінде компьютерді қолдану: 1) жұмыс істеудің еркін уақыты, 2) шексіз жұмыс уақыты, 3) субъективті факторлардың болмауы, 4) шет тілін меңгерудегі ең жоғары деңгейдегі қолдауды қамтамасыз етеді.

Компьютерлік тексеру тәсілдері өздік жұмысының тиімділігін арттырады, қорытындыларды алудың жылдамдылығын арттырады, бағалаудың 20-25 % объективтілігін қамтамасыз етеді.

Осылайша ақпараттық технологиялар оқыту үрдісінің тиімділігін, оның жекелігін арттырады, білім алушы мен білім берушінің педагогикалық қарым-қатынасының белсендіреді, жеке танымдық әрекетте ақпаратты шығармашылықта қолдануға қолайлы шарттар ұйымдастырады. Компьютерлерді қолдану білім беруді басқаруды жетілдіреді, оқыту үрдісінің тиімділігін арттырады, оқытушының оқыту ақпараттарымен жұмыс істеу кезінде уақытын үнемдей отырып, жаңа оқыту формаларын оқыту үрдісіне енгізуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Полат, Е. С. Интернет на уроках иностранного языка / Е. С. Полат // ИЯШ. – 2001. – № 2, 3. – С. 15-17.

2 **Варенко, Н. Б.** Информационные технологии в преподавании английского языка // Вестник КАСУ – 2005. – № 2.

3 <http://www.vestnik-kafu.info/journal/2/48>.

4 **Слонова, Г. В.** Использование интернета в обучении иностранного // http://www.rusnauka.com/27_NNM_2011/Philologia/5_92576.doc.htm

5 **Dudney, G.** The Internet and the Language Classroom: A Practical Guide for Teachers (Cambridge Handbooks for Language Teachers). Cambridge University Press. – 2000. – с. 162.

Материал 06.11.15 баспаға түсті.

G. A. Kurebayeva¹, D. E. Karanova²

Роль инновационных технологий в изучении английского языка

¹Государственный университет имени Шакарима, г. Семей;

²Павлодарский государственный университет имени С. Торагырова, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 06.11.15.

G. A. Kurebayeva¹, D. E. Karanova²

The role of innovative technologies in the English lessons

¹Shakarim State University, Semei;

²S.Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 06.11.15.

В этой статье авторы статьи поднимают вопрос об использовании инновационных технологий на уроках английского языка.

In this article, the authors raise the question about the use of innovative technologies in the English lessons.

UDC 81'33

G. Karbozova

candidate of Philological Sciences, associated professor, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent

ENGLISH IDIOMS IN CURRENT USE

This article is dealing with English proverbs and sayings, their understanding and usage on the basis of questionnaire, which was hold in Cambridge.

Key words: English idiom, proverb, sayings

Investigation of idioms in related and unrelated languages broadly applying principles and methodology of relative and contrastive linguistics which is one of the new paradigms in native and foreign linguistics.

The lively tradition of the proverb, of the sayings in the English-speaking world (as in other languages) has continued to flourish and evolve (sayings, quotations from the Bible etc.). The Concise Oxford Dictionary of Proverbs provides a general history of proverbs in common use in Britain in the last two hundred years. Some of the proverbs have been in use throughout the English speaking world for many years: others (especially Scottish proverbs) have spread from regional use to attain general currency in the XIX-th and XX-th centuries. Proverbs which originated in the US and in other countries outside the British Isles, such as *if don't like the heat, get out of the kitchen* or *The apple never falls far from the tree*, are included if they are now current in Britain, or if they are particularly prevalent in their region of origin.

The total quantity of fixed phrases, idioms, slangs equaling to more than 6000 units were noted from such essential dictionaries of Penguin, Oxford University Press Cambridge university library, as Dictionary of idioms and their origins, Oxford Dictionary of current idiomatic English, The Penguin dictionary of English idioms and were sorted in 31 categories. While analyzing practical materials, 247 similes were registered. Simile is a logical, far-back and simple way of comparing, having a cognitive activity, which is widely used in English;

Idioms, proverbs and sayings which are based on Bible propaganda words, arisen in connection with an important occasion in the history of the nation, using proper nouns and names of places and rivers, showing the character and approaches of main representatives of Great Britain give an idea of the history and culture of people and reveal their way of thinking.

Idioms: the king of the castle; every Jack has his Jill; a white-collar worker; to carry coals to Newcastle; to be like David and Jonathan; to drive like Jehu;

like Hamlet without prince; like King Canute; a wallflower; a wet blanket; to put someone in Chancery; to talk Billingsgate; to send to Coventry; off to Gretna Green; the West Lotian Question; to talk Blarney; Robin Hood policies; to have Hobson's choice;

Proverbs and sayings: England is the ringing island; the English are a nation of shopkeepers; an Englishman's word is his bond; Give a Yorkshireman a halter and he'll find a horse; Hampshire ground requires every day in the week a shower of rain and on Sunday twain; the north of England for an ox, the south for a sheep, and the middle part for a man; Kent and Keer have parted many a good man and his mare; Oxford for learning, London for wit, Hull for women, and York for a tit; What Manchester says today, the rest of England says tomorrow;

English idioms include such linguistic units as phrases, quotations, cliches, euphemisms;

Idioms of English are rich in simile, metaphors and allusions;

Idioms, proverbs and sayings are language images showing life manners, beliefs, history and culture;

To find the level of understanding and use of idioms, proverbs and sayings by native speakers a questionnaire was done. With an aim to make convenient for the respondent electronic version was sent to a respondent. Students, magistrands, PhD students who study in different areas of Cambridge University took part in the questionnaire. Also members of different social sphere took part in the questionnaire as architect, archaeologist, marketing manager, office manager, doctor, pharmacologist, chartered naval engineer, business manager, tourist agent, teacher, housewife, librarian, editor, information resources specialist, finance director, pupil, illustrator, factory manager, unemployed. Totally there were 65 people in the questionnaire. Age differences of respondents are in the below chart.

Age difference	Respondents quantity
20-30	24
30-50	21
50-80	20

Whole quantity of tasks – 15. Whole quantity of people – 65. Below is the index of understanding of idioms, proverbs and sayings by native speakers.

Correct answer quantity	Respondent quantity
15	39
14	17
13	4
12	4

11	-
10	-
9	1
8	-
7	-
6	-
5	-
4	-
3	-
2	-
1	-
	65

Bellow is the index of respondents giving correct answers to idioms, proverbs and sayings according to their age differences:

Age difference	Respondents quantity
20-30	24
30-50	21
50-80	20

Respondents giving totally correct answers are elder people which show their level of use of idioms, proverbs and sayings.

Now let us analyze idioms, proverbs and sayings which made difficulty to people of 20-30 as well as others and were given wrong answers.

A man of straw means one without means or character. 12 respondents did not understand the meaning of this idiom and gave wrong answers. 7 respondents answer as one who is honest, straight forward. They probably relate hardness of straw to character. 4 respondents could not give answer, 1 respondent did not hear this idiom.

Time and tide wait for no man means "time passes very quickly". 3 respondents understood this proverb "a new current of opinion", 1 respondent in the form "an immensely difficult task". 4 respondents could not answer.

Try to make bricks without straw means "to do work without the required materials or tools".

2 respondent gave "to make one's fortune" as correct answer to this saying. 2 respondents did not give answer.

To be in black means "to be in credit". 3 respondents chose the definition "to veto a plan or course of action", 1 respondent chose "to proceed with caution" a correct answer to this idiom.

A happy accident means “an unplanned pregnancy” to which 1 respondent marked as answer “a good result”, another respondent marked as “a great shopping”, Third one could not answer.

A watched pot never boils means “the time seems even longer” of which 3 respondents understood “a highly prized aim or ambition”.

A good husband makes a good wife means “somebody who treats his wife well is likely to be treated well in return” to which 1 respondent gave correct answer but was not sure, 2 respondents could not give answer. Some respondents showed that they did not hear this proverb.

A snake in the grass means “a hidden, treacherous enemy” – 1 respondent could not give the meaning of this idiom.

An early bird means “someone who rises early” – 1 respondent understood as “someone who sings magically”.

Rome was not built in a day means “difficult or important aims can not be achieved quickly”. 1 respondent marked the answer as “what people do is more important and effective than what they say”.

ALL respondents of questionnaire found correct answer to **to be packed like sardines** – to be squashed together among a lot of people, **to sail against the wind** – to oppose the prevailing view. Also they did not make mistake for **don't put all your eggs in one basket** – don't chance everything on a single venture, **absence makes the heart grow fonder** – passion is always warmer towards absent lovers.

The conclusion made for questionnaire:

Members of society of each age and social group use idioms, proverbs and sayings;

In questionnaire:

50 respondents gave correct answers to idioms, proverbs and sayings;

47 respondents wrote idioms, proverbs and sayings using in discourse;

45 respondents did not use idioms, proverbs and saying before;

2 respondents use very seldom idioms, proverbs and sayings;

1 respondent do not use idioms, proverbs and sayings in discourse.

A proverb is a traditional saying which offers advice or presents a moral in a short and pithy manner. It is sometimes said that the proverb is going out of the fashion, or that it has degenerated into the cliché. Such views overlook the fact that while the idea of the proverb in English literature has changed, its popular currency has remained constant.

Actuality of the investigation lays in revealing the most characteristically peculiar idioms in terms of their formal and semantic feature, general feature of main track forming idioms in investigating the language, determination of the national and cultural peculiarity of idioms in different languages.

LIST OF REFERENCE

1 **John Simpson, Jennifer Speake** The Consise Oxford Dictionary of Proverbs, 1998, 382 p.

Material received on 02.10.15

Г. Карбозова

Күнделікті қолданудағы ағылшын идиомалары

М. Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қ.
Материал 02.10.15 баспаға түсті.

Г. Карбозова

Английские идиомы в каждодневном применении

Южно-казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент.
Материал поступил в редакцию 02.10.15.

Бұл мақалада ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдерді қазіргі таңда тіл иегерлерінің түсініп қабылдауы мен қолдануы Кембриджде жүргізілген сауалнама негізінде баяндалған.

В данной статье рассматривается понимание и применение пословиц и поговорок английского языка на материале анкетирования, проведенного в Кембридже.

Ж. Ж. Кузембекова¹, Д. Е. Капанова²

¹ст. преподаватель, доктор PhD, кафедра общего языкознания и иностранной филологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби; ²к.ф.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

ОЦЕНКА ОБОСНОВАННОСТИ ТЕСТОВЫХ ЗАДАНИЙ ПО СУБТЕСТУ ЧТЕНИЕ (I)

Статья посвящена проблеме формирования тестовых заданий по субтесту чтения. Авторами статьи рассматриваются разработанные и апробированные тестовые задания по субтесту чтения.

Ключевые слова: тестовые задания по чтению, уровень знаний тестируемого, текстовый материал, активный лексический запас, языковой уровень

Одной из определяющих характеристик тестовых заданий по чтению является их обоснованность. Обоснованность, наряду с надежностью, занимает центральное место в установлении адекватности тестовых заданий.

Чаще всего обоснованность тестовых заданий понимают как их пригодность для измерения определенных характеристик индивидов. В нашем случае обоснованность тестовых заданий определяется ответом на следующие принципиальные вопросы:

- измеряет ли тестовое задание то, что необходимо измерить.
- измеряет ли тестовое задание полностью то, что хотят измерить.
- измеряет ли тестовое задание только то, что хотят измерить.

Рассмотрим с названных позиций разработанные и апробированные тестовые задания по субтесту чтение.

1. Измеряет ли тестовое задание то, что необходимо измерить?

В представленном исследовании разработаны 40 тестовых заданий по пяти уровням (1, 1+, 2, 2+, 3) и разработанные тестовые задания должны были измерить языковые навыки тестируемых по чтению.

Если тестируемый ответит правильно на тестовое задание Proficiency Level 1, и дальше на тестовые задания, разработанные по другим уровням по возрастанию, то это показывает высокий уровень знаний тестируемого. Если же результаты тестирования покажут, что тестируемый ответил верно на вопросы высокого уровня владения языком, но при этом не справился с заданиями более низкого уровня, то это будет свидетельствовать о том, что

вероятнее всего тестируемый просто случайно угадал ответ, а не выбрал его обдуманно, используя свои знания казахского языка.

На каждый уровень разработаны по 8 тестовых заданий.

Покажем это на примере одного текста и составленных на его основе тестовых заданиях.

Тапсырма: *Театр саласына қатысты мақаланы оқып, төмендегі сұрақтарға жауап беріңіз.*

М. Әуезов атындағы Қазақ академиялық драма театрында болған соңғы премьеры Т. Мәмесейіттің «Бәкей қыз» қойылымында Бәкей мен Сейіттің махаббатынан өрбитін қазақ-қырғыз халықтарының ақ патшаның қыспағындағы өмір-тұрмысы суреттелген. Автор бұл шығармасын М. Әуезовтің «Қилы заман» повесі негізінде жазып шығыпты. Оның негізгі мақсаты – прозадағы Ұзақтың ойымен берілетін Бәкей тағдыры арқылы жер мәселесін көтеру. Қойылым басталғанда Бәкей мен Сейіт махаббатының бұған дейін өріс алып, олардың атастырылып қойылғанын байқаймыз. Қырғыз құдалармен ілесе жасауылдың келуі драмалық тартыстың негізгі көзіне айналып, екі ел арасындағы ішкі алауыздықтың беті ашылады. Одан әрі екі жақ би-манатарының диалогы жер дауына ұласып, спектакль трагедиямен аяқталады. Бұл жерде Тұрлыбек Мәмесейіт те, қойылым режиссері Әубәкір Рахимов те ұлттық намысты алға қойған. Әйтсе де сахнадағы құр айқай, даурықпа драманың ішкі қақтығыс дүниесінен тумай, керісінше, сыртқы формаға гана негізделгендіктен, әрбір кейіпкерге берілген характер ерекшелігі пьесада да, спектакльде де ашылмай қалған.

Оқиганың 1907-1908 жылдары өтіп жатқанын ескерсек, режиссер одан кейін қазақ халқының тағдырына орыс империясының басымшылық көрсеткенін меңзеген. Алайда соңғы уақытта ұлттық театрымыздың репертуарынан пісіп-жетілмеген пьесалардың көптеп орын алуы театр өнерінің шығармашылық болашағына алаңдаушылық тудырып отырғаны рас. Сапалы көркем дүниеге қол жеткізудің саналы жолдары қалай болмақ? «Бәкей қыз» да осы сұраққа жауап іздейді.

(28) Мақалаға сәйкес, аталмыш пьесаның қойылымы туралы автордың бағасы қандай?

- A. драманың ішкі мазмұнының әсерлі бейнеленгендігі
- B. пьесаның кітап мазмұнынан ашақтап кеткендігі
- C. кейіпкер бейнелерінің толыққанды көрсетілгендігі
- D. қойылымның тұла бойының ақталмағандығы

(29) Осы мақала бойынша, автордың театр тағдырына деген көзқарасы қандай?

- A. екіжақты және жалтарма
- B. аңсау және армандау

С. сыни және алаңдаулы

D. сүйсіну және мақтаулы

Использованный текст предназначен для тестируемого, языковой уровень которого соответствует уровню 2+, так как на этом уровне тестируемый способен понять большую часть текстового материала, особенно если тема этого текста затрагивает его профессиональные интересы.

На этом уровне у тестируемых имеется достаточно большой активный лексический запас. Тестируемый при выборе правильного ответа может использовать контекст и знание реалий, чтобы понять незнакомый ему материал. Именно поэтому вопрос сформулирован так, чтобы выяснить, понял ли тестируемый не только смысл текста, но и намерение автора.

Если тестируемый, набравший самый низкий балл из всех 25 тестируемых, вдруг отвечает на вопрос этого уровня или любого другого более высокого уровня, при этом не справившись с заданиями более низких уровней, то разработчику становится очевидным, что тестируемый в данном случае дал правильный ответ случайно, просто угадав его, что не свидетельствует о том, что данный тестируемый владеет казахским языком, например, на уровне 2+. Статистика убеждает, что другие тестируемые ответили на этот вопрос правильно, при этом дав верный ответ и на вопросы более низкого уровня. Это доказывает, что настоящее тестовое задание составлено верно.

Обоснованностью также считается правильность и корректность тестового задания.

Тест построен таким образом, что это тестовое задание направлено на измерение понимания полноты текста и главной идеи автора. При прохождении этого тестового задания было получено 6 правильных ответов, что в процентном соотношении составило 15 %, в то время как 19 тестируемых дали неправильные ответы, процент которых составил 47,50 %. Такое количественное соотношение верных и неверных ответов показывает, что тестовое задание сформулировано корректно и обоснованно.

2. Измеряет ли тестовое задание полностью то, что хотят измерить?

40 тестовых заданий распределяется по пяти уровням по 8 заданий в каждом. Как показал анализ апробированных тестовых заданий, среди них встречаются как правильно составленные тестовые задания, так и неправильно составленные. Результаты анализа тестов показали, что не все тестовые задания можно считать корректно составленными. Следовательно, разработчик должен пересмотреть все эти тестовые задания в соответствии с данными дистракторов и корреляционной статистики.

3. Измеряет ли тестовое задание только то, что хотят измерить?

Каждое тестовое задание должно быть направлено на понимание главной идеи или извлечение какого-нибудь значения. В представленном

исследовании каждое тестовое задание направлено на понимание главного смысла текста, то есть, каждое тестовое задание разработано так, чтобы тестируемый должен был понять смысл и глубину текста.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 **Балыхина, Т. М.** Основы теории тестов и практика тестирования (в аспекте русского языка как иностранного): учебное пособие / Т. М. Балыхина. – 2-е изд., стереотип. – М. : Русский язык. Курсы, 2006. – 240 с.

2 **Майоров, А. Н.** Теория и практика создания тестов для системы образования. – М. : Народное образование, 2000. – 352 с.

3 **Смирнова, Л. П.** Уровни понимания иноязычных речевых сообщений на слух и способы контроля их сформированности (языковые и неязыковые вузы): Дисс. канд. пед. наук. – М., 1982. – 254 с.

4 **Чельшкова, М. Б.** Теория и практика конструирования педагогических тестов: Учебное пособие. – М. : Логос, 2002. – 423 с.

Материал поступил в редакцию 14.12.15.

Ж. Ж. Күзембекова¹, Д. Е. Капанова²

Оқылым бойынша тесттік тапсырмалардың негізділігін бағалау (I)

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.,

²С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

Материал 14.12.15 баспаға түсті.

Zh. Zh. Kuzembekova¹, D. E. Kapanova²

Assessment of validity of test tasks according to subtest in reading (I)

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty,

²S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 14.12.15

Мақалада оқылым бойынша тесттік тапсырмалардың негізділігін бағалау мәселелері қарастырылады.

The article is devoted to a problem of forming of test tasks according to subtest in reading. The authors of the article conclude the developed and approved test tasks according to subtest in reading.

Ж. Ж. Кузембекова¹, Д. Е. Капанова²

¹ст. преподаватель, доктор PhD, кафедра общего языкознания и иностранной филологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби;
²к.ф.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

ОЦЕНКА ОБОСНОВАННОСТИ ТЕСТОВЫХ ЗАДАНИЙ ПО СУБТЕСТУ ЧТЕНИЕ (II)

Статья посвящена проблеме формирования тестовых заданий по субтесту чтению. Авторами статьи рассматриваются разработанные и апробированные тестовые задания по субтесту чтение.

Ключевые слова: тестовые задания по чтению, уровень знаний тестируемого, текстовой материал, активный лексический запас, языковой уровень.

Рассмотрим с этой точки зрения некоторые тестовые задания.

Первое тестовое задание направлено на понимание смысла текста и извлечение главной идеи автора. В тексте представлена информация, которую тестируемый должен понять и дать правильный ответ на вопрос. Текст рассчитан на уровень 1. Несмотря на то, что данный текст очень легкий и уровень владения казахским языком низкий, с поставленной задачей справилось всего 6 тестируемых. Но это не говорит о том, что тестируемые не поняли этот текст. Можно предположить, что тестируемые не справились с этим тестом, потому что дистракторы подобраны корректно.

Тапсырма: *Өнер сайысы туралы мәтінді оқып, төмендегі сұрақтарға жауап беріңіз.*

«Астана-Тілеп» әндер байқауы аяқталды

«Астана-Тілеп» халықаралық эстрадалық әндер байқауы өз жұмысын аяқтады. Екі күнге созылған өнер додасында әлемнің 14 елінен келген орындаушы өзара бақ сынасты. Сайыстың екінші күнінде орындаушылар қазақ әнін өз тілдерінде орындап шықты. Байқау қорытындысы бойынша, өз елінің әнін үздік орындағаны үшін итальяндық Массимо Бертачи жеңімпаз атанды. Ал қазақ әнін ерекше әрлеген филиппиндық Майк Джи арнайы сыйлыққа ие болды. Ал «Астана-Тілеп» халықаралық эстрадалық әндер байқауының гран-при жүлдесін грузиялық Нодико өз қанжығасына байлады.

(1) Байқаудың соңғы күні қатысушылар қандай ән айтты?

А. ана тілінде қазақ әндерін

В. қазақ тілінде өз әндерін

С. танымал әндерді әр тілде

Д. қазақ әнін ағылшын тілінде

Целью второго тестового задания является выявление не только понимания сути текста, но и понимания его отдельных деталей. Вопрос касается и общего смысла текста, и затрагивает отдельные конкретные фрагменты текста, на которых тестируемые должны акцентировать свое внимание. Например, в данном случае акцент направлен на выявление причин, по которым Михаил избрал себе такое хобби. Правильный ответ из 25 тестируемых дали всего 9 человек. И на третье задание правильно ответили тоже 9 испытуемых. Из полученных статистических данных можно сделать вывод, что остальные тестируемые не смогли справиться с этим заданием в силу того, что в задании были использованы слабые дистракторы, в частности, это касается дистракторов В и Д.

Тапсырма: *Михаил Хагайдың хоббиі туралы мәтінмен танысып, төмендегі сұрақтарға жауап беріңіз.*

Атырау қаласының тұрғыны Михаил Хагай өрт сөндірушілердің каскасы мен шлемін жинаумен әуестенеді. Қазір оның ениісінде 20-дан аса бас киім бар. Коллекционердің өзі осы салада жиырма жылдан бері табан аудармай қызмет етеді екен. Бала кезімде түрлі монеталар мен маркаларды жинадым. Осы салада еңбек еткеннен бері өрт сөндірушіге арналған бас киімдерді жинауға көштім, – дейді коллекционер.

Михаил Хагайдың жеке қорында осыдан 80 жыл бұрын жасалған көне бас киімдер де кездеседі. Көбі кеңес үкіметі тұсында қолданылған. Одан өзге АҚШ, Германия, Франция, Ұлыбритания, Ресей және Испания елдерінен шыққан өнімдер де бар. Бір қызығы, каскаларға иесі бір тиын да жұмсамаған. Кейбірін әріптестері сыйға тартса, енді бірін шетелге жасаған сапарында алған.

Михаил Хагай: «Мен әуесқой коллекционермін. Олардан пайда табу ойымда жоқ. Халыққа көрсету үшін жинадым. Біраз каска мен шлем таптым. Болашақта әлем елдерінде қолданып жүрген өрт сөндіру машиналарын жинасам деген ойым бар».

(2) Михаилдің өрт сөндірушілердің шлемдерін жинауының себебі не?

А. қосымша табыс көзін табу

В. жалпақ жұртқа таныстыру

С. өртсөндірушілерді құрмет тұту

Д. халықаралық көрмеге қатысу

(3) Михаил бұл коллекцияларды қалай жинады?

А. халықаралық каталог бойынша

В. монеталарын алмастыру арқылы

С. сыйлықтар қабылдау арқылы

Д. өртсөндірушілердің одағы арқылы

Для того чтобы проиллюстрировать правильность полученной оценки обоснованности двух тестовых заданий, приведем в качестве контр-примера те тестовые задания, которые не вошли в пакет тестовых заданий.

В качестве примера отвергнутого тестового задания можно привести следующие.

Тапсырма: *Аталған мәтін мазмұнымен танысып, төмендегі сұрақтарға жауап беріңіз.*

Бұл туралы бүгін Алматыда өткен баспасөз мәслихатында «Жекеменшік білім беру ұйымдары» қауымдастығының атқарушы директоры Роза Садықова мәлім етті, деп хабарлайды ҚазАқпарат

Р. Садықова заң жобасы сәуірдің 10-11 аралығында жекеменшік білім беру мамандарының Алматыда өтетін республикалық семинарында талқыланып, одан кейін Үкімет пен Парламенттің назарына ұсынылатынын айтты.

«Еліміздегі жекеменшік білім беру жүйесінің орны осы заң қабылданған жағдайда ғана айқындалды. Білім нарығына бұл заң өте қажет», деді ол.

ҚазАқпарат агенттігі нені хабарлайды?

А. Жаңа заң жобасы жасалғандығын

В. Жаңа заң жобасы талқыланатынын

С. Р. Садықова мәлімдеме бергендігін

Д. Жаңа заң жобасын Үкімет қарастыратынын

Р. Садықова білім беру жүйесіне қатысты не айтты?

А. Республикалық семинар өтетінін

В. Білім беру жүйесінің орны айқындалатынын

С. Жаңа заң жобасы жасалғандығын

Д. Жаңа заңның білім нарығына қажеттігін

Основанием для отрицательной оценки данного и других тестовых заданий было следующее:

- возможность угадывания правильного ответа по ключевому слову;
- разнотипность дистракторов;
- разная длина дистракторов;
- тестовое задание было фрагментом текста и др.;
- неправильности задания;
- неправильности вопросов;
- несоответствие текстов критериям и др.

Вышеизложенные типичные ошибки при создании тестовых заданий, препятствует получить достоверные данные в процессе тестирования. Чтобы получить достоверную информацию о тестируемых, следует избегать таких ошибок.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 **Балыхина, Т. М.** Основы теории тестов и практика тестирования (в аспекте русского языка как иностранного): учебное пособие / Т. М. Балыхина. – 2-е изд., стереотип. – М. : Русский язык. Курсы, 2006. – 240 с.

2 **Майоров, А. Н.** Теория и практика создания тестов для системы образования. – М. : Народное образование, 2000. – 352 с.

3 **Смирнова, Л. П.** Уровни понимания иноязычных речевых сообщений на слух и способы контроля их сформированности (языковые и неязыковые вузы): Дисс. канд. пед. наук. – М., 1982. – 254 с.

4 **Чельшкова, М. Б.** Теория и практика конструирования педагогических тестов: Учебное пособие. – М. : Логос, 2002. – 423 с.

Материал поступил в редакцию 14.12.15.

Ж. Ж. Күзембекова¹, Д. Е. Капанова²

Оқылым бойынша тесттік тапсырмалардың негізділігін бағалау (II)

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.,

С. Торайғыров ат. Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

Zh. Zh. Kuzembekova¹, D. E. Kapanova²

Assessment of validity of test tasks according to subtest in reading (II)

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty,

²S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 14.12.15

Мақалада оқылым бойынша тесттік тапсырмалардың негізділігін бағалау мәселелері қарастырылады.

The article is devoted to a problem of forming of test tasks according to subtest in reading. The authors of the article conclude the developed and approved test tasks according to subtest in reading.

M. Kulakhmetova¹, A. Sarsenbayeva²

¹Candidate of Philological Sciences, docent, S. Toraighyrov Pavlodar State, Pavlodar; ² master of philology, senior lecturer, Kazakh Humanities and Law University

PROBLEMS OF UPDATING THE CONTENT OF PROFESSIONALLY-ORIENTED FOREIGN LANGUAGE TEACHING

In this article it is denoted that in the new paradigm a foreign language becomes a means of achieving professional competence in modern science. The education system in our country is systematically reformed - the requirements to teaching process change, education programmes improve, the foreign universities' experience is adopted, and domestic and foreign universities get closer within the Bologna Process. Also the state educational standards of higher education are developed and improved in the competency format, the definition and classification of competencies, are clarified as well as their content.

All of the above processes in education are a reaction to the phenomenon of globalization in the economy and the labor market.

Key words: language competences, professionally oriented foreign language, features of language learning of non language specialties, academic mobility for engineering students, linguistic features, cultural linguistic, language abilities.

The education system in our country is changing the paradigm into updating the content in all areas of secondary, postprimary and vocational education. Updating tendency affects the content of the disciplines of higher education – the requirements for teaching results are being changed, training programs are being improved, an external evaluation of students' academic achievements is being introduced, the experience of foreign universities is being adopted, the convergence of domestic and foreign universities takes place within the Bologna process. Currently, the measures are being taken for the development and improvement of the state educational standards of higher education in the competency format, the definition and classification of competencies as well as their content are being clarified, special disciplines in English language are being introduced.

All of the above processes in education are a response to the phenomenon of globalization of the economy and the labor market. Among the representatives of

various industries there is a serious concern that young professionals - graduates of technical specialties and technical colleges do not possess not only a sufficient level of social competencies which are necessary for effective communication, but also the ability to work in a team, successfully solve the challenges ahead. The gap between existing state educational standards of higher professional education of technical specialties in a foreign language and social order is obvious. That is why, in our opinion, in Kazakhstan there is a tendency of corporate foreign language teaching, and it is trained in relatively small companies that work with foreign colleagues. The range of strategies used to overcome the language barrier in a professional environment is quite wide. Among them there is the use of a foreign language as a lingua franca, the solution of language problems through the use of specialists with knowledge of a foreign language as translators and experts in intercultural communication with foreign partners, as well as staff training in order to develop the necessary abilities and skills, fill gaps in language training after high school.

Thus, in theory and practice of teaching foreign language in non-linguistic high school the process of studying the characteristics of professional communication of technical specialists affected, as well as the process of globalization, in practice all corners of the globe.

In particular, Chinese scientists focus their attention on identifying those speech activities which skills are developed not enough at non-linguistic specialists and need to be improved in the context of professional activity [1]. As a result of the analysis of needs conducted by them it became clear that successful implementation of English-language communication in the technical field the specialists need to improve their skills and abilities, especially in listening comprehension, speaking and writing. Thus, the correction and optimization of the course ETC (English for Technical Communication) was carried out. Also in German higher education institutions «Kompetenzanforderungen...» the other technical skills assume English language competence, the ability to master a foreign language, the ability to work in an international context and others [2, 14].

Much attention to the ability to communicate at different levels (including cross-cultural) as a necessary quality of a professional engineer is paid not only in research but also in the existing regulations. For example, the Board of Engineers of Great Britain developed «The Standard for Professional Engineering Competence». Among the competences which we are interested in, related to the topic of this study, the «effective use of communication and interpersonal skills in communication» is distinguished [3, p. 8]. In practice, the presence of these skills should be reflected in the «ability to hold a discussion; to make a presentation; to generalize what was read; to write different kinds of documents» [3, p. 8]. In addition, this standard describes the rules of behavior which must be observed by the licensed Board of engineers. Among others - «treat all people

fairly, without prejudice, but with respect. ... If possible, avoid real or potential conflict of interests» [3, p.10].

As a developing and stable country in the Central Asian region, Kazakhstan has a wide range of economic and cultural relations with the developed countries of the European Union as Germany, France, and Italy. Traditionally, close cooperation in the field of industrial and technical relations with German business companies is held due to the historical background. Practically target acquisition and use of technical equipment of German companies in many sectors of Kazakhstan economy provides quality training of technical engineers, professional and technical staff. To implement the task of preparing competent experts the Ministry of Education and Science of the Republic introduced new disciplines as “Professionally-oriented foreign language” for undergraduates and “Professional foreign language” for graduates. These innovations are designed to supply the domestic labor market with young technicians, practically speaking foreign languages. The realization of this idea also implies the exchange of foreign countries teaching staff’s potential to share experiences and train young professionals in technical universities. So, for cooperation are invited and there are already close contacts with representatives of German corporations Siemens, GIZ (GTZ), Goethe Institute, DAAD and technical universities teachers in Germany.

Requirements for skilled technical specialties are growing; they are paid much attention by various competent organizations. So, in the last decade under the UNESCO auspices requirements for the engineer of the XXI century are developed. They were formulated by specialists of the authoritative international organizations FEANI (The European Federation of National Engineering Associations) and ABET (Accreditation Board for Engineering and Technology), as well as national professional-public organizations, in which requirement there are a lot of non-technical aspects.

Currently, the requirements for future specialists in different countries do not differ among themselves. Representatives from industry, business and education in one voice declare that a professional at this stage – it’s not just a narrow specialist in his field, but the personality who is initiative, able to work in a team and ready for the continuous development. Thus, in the report, the representative of Sweden Industry Federation says that «the industry needs a large number of well-educated scientists and engineers. However, the number is not the most important; much more important is available specialists’ competencies that need to be considered from different perspectives. On the one hand, excellent scientific knowledge is necessary, but not sufficient. We can not do without social competencies and other abilities. The ability to cooperate, creativity, responsibility are the requirements that are vital at this stage. Continuous personal development is also necessary for professionals» [4, p. 214-215]. Among the above-mentioned social competences teamwork, communication skills, language and culture proficiency are allocated.

So, all of this proves conclusively the need to train specialists not only with the knowledge of a foreign language (German, English) as a system, but also willing to carry out the professional cross-cultural communication. However, there are several challenges to this task. The main problem that both teachers and students face in the process of foreign language teaching in a technical college is the discrepancy of high requirements, laid down in the basic normative document «The concept of foreign language education development in the Republic of Kazakhstan», allotted to time possibilities.

Thus, according to the «Concept ...» adopted in 2006, the level of foreign language competence implies its use practically both in a professional (production and research) activity and for the self-education purposes. However, the implementation of this program is in doubt. Obviously, the main reason could be inconsistencies of the «Concept ...» with outdated standards and therefore Standard teaching programs of foreign language teaching in higher education, school students’ focus to passing UNT and ignoring foreign language teaching and others.

It can be concluded that there was a need to revise the regulations because they do not take into account the practical purpose of foreign languages teaching. If we consider the professionally-oriented English language training, the Standard does not reflect the role of English as the lingua franca. In our opinion, that role of English language is necessary to consider and explore the culture not only of the English-speaking countries but also the countries where that is highly developed industrial and scientific fields in which students specialize, as they are likely to have to communicate with the experts from these countries. Normative document should not be limited with the preference of only one language (such as English) as a potential for technical specialties. It is important to bear in mind the languages of the countries with a high scientific and technical potential, such as German, French and others.

In addition, currently foreign languages teaching, as well as the entire educational system, are being reformed in connection with the entry of Kazakhstan into the common European educational space. We can not agree with the opinion of the Russian scientist S.G. Ter-Minasova, who believes that «the traditional teaching of foreign languages in our country was reduced to reading texts» [5, p. 32]. It should be noted that a foreign language has always played an integral component of non-linguist student training, however, during the learning process, mainly, only one function was implemented – informative, even in a limited way, because «of the four language skills (reading, writing, speaking, listening comprehension) only one was developed, passive, focused on “recognition” – reading» [5, p. 32].

To sum up, it must be emphasized that in today’s social-political, economic and social-cultural context of Kazakhstan development there is every reason to consider foreign (German, English and other) language competence as a prerequisite for professional work of a significant number of graduates of

technical universities, who are potential participants in intercultural professional communication, which greatly improves the requirements for training precisely this kind of activity. Thus, despite the problems of foreign language training of technical specialists, there is every reason for its modernization and improvement through the approximation of the labor market and higher education.

LIST OF REFERENCES

- 1 **Duan, Ping, Gu, Weiping.** Teaching Trial and Analysis of English for Technical Communication. Asian EFL journal. – Vol. 6, Issue 1, Article 5. – 2004.
- 2 **Brall, Stefan.** Überfachliche Kompetenzanforderungen in den Ingenieurwissenschaften. – RWTH Aachen University, 2009.
- 3 Engineering Technician Standard. – Engineering Council UK, London, 2005. – 14 p.
- 4 **Modeer, Camilla.** Federation of Swedish Industries, Stockholm. Competence demands for today and tomorrow: quality progress through interaction with industry. – DSTI/STP/TIP(99)2/FINAL, 1999.
- 5 **Тер-Минасова, С. Г.** Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Изд-во МГУ, 2004. – 352 с. – ISBN 5-211-04869-5.

Material received on 03.09.15

М. С. Құлахметова¹, А. С. Сәрсенбаева²

Кәсіби-бағытталған шетел тілін оқыту бағдарламасын жаңарту мәселелері

¹С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

²Қазақ гуманитарлық заң университеті.
Материал 09.09.15 баспаға түсті.

М. С. Құлахметова¹, А. С. Сәрсенбаева²

Проблемы обновления содержания обучения профессионально-ориентированному иностранному языку

¹Павлодарский государственный университет имени С. Торайғырова, г. Павлодар.

² Казахский гуманитарно-юридический университет.
Материал поступил в редакцию 09.09.15.

Берілген мақалада шетел тілі жаңа парадигма үрдісінде мақсат ретінде емес яғни кәсіби нәтижелері мен компетенцияларын меңгеру ретінде қазіргі уақытта қарастырылады. Мемлекеттік

білім беру жүйесінде үнемі әр түрлі реформалар жасіі өткізіледі, соған орай білім беру нәтижесінің талаптары да қатаң қойылады, оқу бағдарламалары да арттырылады, шетел мемлекеттерінің жоғары білім салаларындағы белсенді тәжірибелік сапалары қабылдануда, Болон процесі бойынша мемлекеттік және шетел университеттері үйлесуде. Осыған орай, жоғары кәсіби білім беру жүйесіндегі мемлекеттік стандарттарын меңгеруде және олардың компетенцияларының ұғымдары мен классификациялары және де оның мазмұны белгіленеді. Осы үдерісте көптілділік пен шетел тілін меңгеру ерекше ролді атқарады.

Барлық осы үдерістер экономика мен еңбек нарығына жаһандандырудың кертартпасы деп санауға болады.

В данной статье отмечается, что в сфере новой парадигмы иностранный язык становится в современном понимании средством достижения профессиональной компетентности. Система образования в нашей стране систематически реформируется – меняются требования к процессу обучения, совершенствуются образовательные программы, перенимается опыт зарубежных высших учебных заведений, происходит сближение отечественных и иностранных университетов в рамках Болонского процесса. Также проводятся мероприятия по разработке и усовершенствованию государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования в компетентностном формате, уточняются определения и классификация компетенций, а также их содержание. Во всем этом процессе немаловажную роль играет полиязычное образование и овладение иностранным языком.

Все вышеперечисленные процессы в образовании являются реакцией на явления глобализации в сфере экономики и рынка труда.

Г. А. Куребаева¹, Д. Е. Капанова²

¹к.ф.н., и.о. доцента кафедры иностранной филологии, ГУ имени Шакарима, г. Семей; ²к.ф.н., профессор кафедры иностранных языков, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

О МЕХАНИЗМАХ ФОРМИРОВАНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ РЕЧИ

В статье рассматривается вопрос о методологической основе формирования иноязычной речи.

Ключевые слова: психоллингвистика, механизмы речи, иностранные языки, языковая способность.

Основная задача преподавания иностранных языков в настоящее время – это обучение языку как реальному и полноценному средству общения. Решение этой прикладной, практической задачи возможно лишь на фундаментальной теоретической базе. Научить людей общаться устно и письменно, научить произвольно создавать, а не только понимать иностранную речь – это трудная задача, осложненная еще и тем, что общение – не просто вербальный процесс. Его эффективность, помимо знания языка, зависит от множества факторов: условий и культуры общения, правил этикета, знания невербальных форм выражения, наличия глубоких фоновых знаний и многого другого.

Психоллингвистическое исследование механизмов речи и разработка методов ее формирования при обучении иностранным языкам взрослых людей очень актуально сегодня. Под механизмами понимается внутреннее устройство речи как сложного многостороннего явления, а под методами – внешние способы воздействия на эти механизмы с целью эффективного формирования иноязычной речи у взрослых людей [1]. Согласно Румянцевой И. М. механизмы речевыработки являются общими как для развития речи в онтогенезе, так и для развития иноязычной речи в разрезе акмеологии, общими являются и закономерности методов воздействия на это развитие с целью его ускорения и улучшения.

Автор представляет новую многоаспектную концепцию речи в единстве всех ее сторон языковой, психической, физиологической, деятельностной, а также базирующейся на этой концепции теоретическое описание действующей системы обучения иноязычной речи, которая так же многоаспектна и интегративна, как и само речевое явление, и каждой своей методической гранью направлена на соответствующие стороны речевого процесса, которые необходимо формировать. Эта система обучения

психоллингвистическая, поскольку ориентирована на развитие языковой и речевой способности, процессов речевосприятия и речепорождения через раскрытие механизмов их функционирования [2].

Данная концепция не только позволяет изучить речь в синтезе с лингвопсихологией, а также раскрыть ее теоретические и прикладные возможности, т.е. построение научной базы для создания инновационных тонких обучающих психоллингвистических технологий и создание конкретной интегративной интенсивной системы обучения иноязычной речи [3].

Сегодня проблема формирования языковой способности актуальна даже в языковой аудитории, поэтому необходимо применение групповой психотерапии и психокоррекции в виде психологических тренингов как нового орудия исследования речевого процесса, нового направления и методологической основы формирования иноязычной речи.

Кроме языковой способности существует понятие речевой способности как важнейшей составляющей речевого процесса. Изучение внешних и внутренних механизмов развития языковой и речевой способности, процессов речевосприятия и речепорождения, показало прямую связь между основными аспектами речи: когнитивным, психодинамическим и коммуникативным [2].

Согласно концепции Румянцевой И. М. обучение взрослого человека иноязычной речи возможно через развитие и коррекцию всех его психических функций, языковой способности и свойств личности по модели естественного развития речи в онтогенезе. Формирование иноязычной речи взрослого человека через развитие его психических функций в основных своих чертах совпадает с формированием речи в онтогенезе, что дает возможность говорить об общих закономерностях и механизмах речевыработки.

Основные специфические характеристики психических процессов описаны теорией Л. М. Веккера о единстве всех психических процессов [4].

Общий концептуальный аппарат, возникавший в значительной мере в качестве отклика на дефицит теоретического единства, формировался в пограничных областях, связывающих между собой психологию, нейрофизиологию, общую биологию, социологию, физику и технику.

Единая теория психических процессов охватывает многообразие фактического материала экспериментальной психологии, выделяет и расчленяет специфические характеристики психических процессов, подлежащие объяснению средствами общей теории. А это по необходимости ведет к конкретизации и, с другой стороны, к дальнейшему обобщению того понятийного аппарата, в основе которого – синтез смежных областей науки. Единый научный аппарат современной психологии складывается в результате взаимодействия пограничного, внепсихологического и собственно внутрипсихологического научного развития.

Результативное обучение иноязычной речи взрослых людей через систему воздействия на их психические функции доказывает верность концепции Л. С. Выготского и его последователей о том, что развитие психических функций, а вместе с ними и в их числе – речи, связано как с врожденными задатками, так и с внешними факторами, т.е. взаимодействием человека с социальной средой и обучением, но не заканчивается с завершением возрастных морфологических изменений, а может продолжаться всю жизнь. [2]

Речевой сигнал не поступает в мозг человека изолированно, лишь в виде языковых знаков и кодов, а всегда аккомпанируется массой экстралингвистических стимулов. Фонетические, грамматические, синтаксические, лексические явления сопровождаются целой гаммой чувственных и двигательных ощущений, в результате чего вырабатываемые нейронные связи, отвечающие за речевую способность, представляют собой не только «систему потенциальных языковых правил», но ее сплав с внутренними чувственно-двигательными кодами. В восприятии, распознавании, понимании и порождении речи действуют одни и те же законы: для правильного речевого развития и формирования языковые сигналы должны сопровождаться сенсорными, двигательными и эмоциональными стимулами. Отрыв языкового от психического при подаче речевого сигнала, что чаще всего и происходит в обучении иностранным языкам, приводит к ломке механизмов автоматизма при речевосприятии и речепорождении.

Необходимо отметить, что языковая система родного языка, уже укоренившаяся в языковом сознании человека, может не только мешать функционированию системы иноязычной, но и наоборот, при соблюдении онтогенетических правил формирования последней, способствовать ей в этом, поскольку на основе системы родного языка мозг порождает значительное количество языковых сравнений, ассоциаций и аналогий, ускоряющих овладение языком иностранным.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 **Румянцева, И. М.** Психология обучения иноязычной речи. Психотерапевтический подход. Автореферат на соискание ученой степени доктора психологических наук. – М. 2004.
- 2 **Выготский, Л. С.** Мышление и речь. 5-е изд., испр. – М. : Лабиринт, 1999. – 352 с.
- 3 **Виноградов, В. А.** Стратификация нормы, интерференция и обучение языку // Лингвистические основы преподавания языка. – М., 1983. – С. 44-65.
- 4 **Веккер, Л. М.** Психика и реальность: Единая теория психических процессов. – М. : Смысл: PerSe, 2000. – 685 с.

Материал поступил в редакцию 11.09.15.

Г. А. Куребаева¹, Д. Е. Капанова²

Шет тілінде сөйлеудің қалыптасу механизмдері туралы

¹Шәкәрім атындағы мемлекеттік университет, Семей қ.;

²С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

Материал 11.09.15 баспаға түсті.

G. A. Kurebayeva¹, D. Y. Kapanova²

About mechanisms of formation of foreign speech

¹Shakarim State University, Semei;

²S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 11.09.15.

Берілген мақалада шет тілдерін оқытудағы сөйлеу механизмдерінің психолінгвистикалық зерттелуі және оның қалыптасу әдістерін дайындау туралы мәселелер қарастырылады.

In this article there is presented a psycholinguistic study of the mechanisms of learning foreign languages and elaborated the methods of its formation.

Б. Ш. Қожекеева, Б. С. Бегманова

фил.ғ.к., Қазақ Ұлттық Педагогикалық қыздар университеті, Алматы қ.

КЕСЕК ТҰЛҒАЛЫ АҚЫН – ШАРҒЫН ӘЛҒАЗЫҰЛЫ

Жетісу өңірінде дүниеге келген, өмірдің ащы дәмін бір адамдай татқан ел қамын ойлаған жанашыр, қоғам қайраткері, кесек тұлғалы ақынның бірі – Шарғын Әлғазыұлы (1903-1988). Шарғын Әлғазыұлының Қытай елін паналауына себеп болған 30-жылдардағы ашаршылық тауқыметі еді. Кіндік қаны тамған туған жер топырағын қанша қимаса да амалсыз тау асып, бас сауғалаған заман көшіне ілесті. Шарғынның Кеңес мектебінен алған ақындық мектебі Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатовтар жолы.

Шарғын ақын поэзиясы жан-жақтылығымен ерекшеленеді. Туған жер, табиғат, гирбаты мол ақыл-нақылға толы өлеңдері, толғау, дастан, өсиет, жоқтау, қоштасу өлеңдері, мысал, әзіл-оспақ, айтыс-қағытулары ақынның өресінің биіктігінен хабар беретін мол мұра, асыл дүниелер.

Кілтті сөздер: қоғам қайраткері, поэзия, туған жер, ашаршылық кезеңі, жат жұрт, ел ертеңі.

Жетісу өңірінде дүниеге келген, өмірдің ащы дәмін бір адамдай татқан ел қамын ойлаған жанашыр, қоғам қайраткері, кесек тұлғалы ақынның бірі – Шарғын Әлғазыұлы (1903-1988). Ол 1903 жылы қазіргі Алматы облысы, Ұйғыр ауданының Тиірмен (бұрынғы Жетісу облысы, Жаркент уезінің «Қожбанбет» болысында) деген жерінде дүниеге келіп, алғашқы сауатын да осында ашқан. Айдархан деген ауыл молдасынан арабша тіл сындырған. Содан соң әйгілі домбырашы, әнші Мақсұт Додабайұлынан Кеңес мектебінде білім алады. Содан да болар өлеңге, өнерге жаны құмар болып өседі. Бұл дәуір – қазақ халқының маңдайына небір асыл жауһарларын төге салған ғажап ғасыр. Бірақ, амал не маңдайға сыймаған небір дүлділ, атамекенімен жылай-жылай кош айтысып, басқа ел, бөтен өлке, жат жұрт құшағына жұтылып кете барды. Осыған дейінгі ақындарымыздың ел ауа көшуіне себеп 1916 жылғы үркіншілік болса, Шарғын Әлғазыұлының Қытай елін паналауына себеп болған 30-жылдардағы ашаршылық тауқыметі еді. Кіндік қаны тамған туған жер топырағын қанша қимаса да амалсыз тау асып, бас сауғалаған заман көшіне ілесті. Қолдан жасалған қызыл қырғын аштықтан зардап шекпеген адам кемде-кем еді: «1932 жылғы февраль айында жүргізілген Бүкілодақтық

мал санағы бойынша, 1923-29 жылдардағы 40мл. бас малдан – Қазақстанда санақ барысында 5.397 мың бас қана малдың қалғаны, яғни мал санының 85,5 процентке қысқарғаны мәлім болды» [1, Б. 17].

XX ғасырдың отызыншы жылдары келген зауалды шақпен теңесер кездің бола қоюы мүмкін емес. Сталиншілдер мен голошекиншілердің «асыра сілтеген», қолдан жасалған зобалаңынан қазақ халқының сүйегі жол бойында шашылып, көмусіз қалды. Қазақ ССР Халық Комиссарлары Советінің Төрағасы Ораз Исаевтың Сталинге жазған хатынан үзінді келтірсек: «...1931 жылы ерекше етек алған жаппай қонысынан ауу, басқа өлкелермен республикаларға кету қазір де тоқталмай отыр. Көптеген қазақ аудандарында 1929 жылмен салыстырғанда халықтың жартысы да қалмаған» [2, Б. 24]. Міне, елінен көрген осындай теперіштерден Шарғын Әлғазыұлы Шығыс Түркістан жеріне қоныс аударды. Оның осы кездің күйінен сыр шертетін өлеңі:

Болмайды өз еліндей кісі жері,

Басыңа үйседағы дүниені.

Қаншалық ойланбайын десендағы,

Көңілге келтіреді бірдеңені – деп айтылатын еді [3, Б. 172].

Бұл елде де қазақ халқы зорлық-зомбылықтың, қанаудың құрсауында өмір сүріп жатқан еді. Шарғын ақын келе сала оқу-ағарту, халықты сауаттандыру ісіне қызу кірісіп те кетеді. Алғашында мұғалім, кейін келе мектеп директоры, аудандық оқу бөлімінің, мәдениет бөлімінің меңгерушісі, халық өкіметінің хатшысы, Іле қазақ автономиялы аймақтық комитетінің жауапты хатшысының орынбасары қызметтерін атқарады. Сол жолда халықтың қиын халіне қанатымен су сеуіп дегендей қол ұшын беріп жүрген Таңжарық ақын Құлжа қаласының үлкен ағартушыларының бірі Дәулеткелдімен танысады. Таңжарықпен бірігіп, тізе қоса жүріп азаттық алу жолындағы қиыншылықтармен бірге күресті. Шыңжаң Жазушылар одағының толық мүшесі болып сайланады. Өлеңдері Шыңжаң өлкелік «Шыңжаң малшылары», «Іле», «Іле жастары», «Іле пионері» газеттерінде, «Шыңжаң әдебиет-искусствосы», «Шұғыла» журналдарында жарияланып тұрды. Өлең жинақтарында да ақынның өлеңдері жарық көрді. Ақынның ақындық өнеріне, басқарушылық қабілетіне бас июші жерлесі, ұзақ жылдар ағартушылық саласында еңбек еткен, елді басқарудағы басқа да көптеген істің басында жүрген абзал азамат Т. Сақалов естелігіне құлақ түрсек: «Шәкенді 1941 жылы Іле аймағына қарасты Текес ауданының орталығы Қызылкүреде ашылған орталау мектептің бесінші класында оқып жүргенде, тұңғыш рет көрдім. Бір күні мектепке ұяң (тексеруші) келеді деп мұғалімдер де оқушылар да мазасыздана бастады. Мектеп, мұғалім, оқушы, әр класс реттеліп, күндегіден жинақталып қалды. Біздің класс та тексерушіні асыға, жүрексіне күттік. Өзгеге өтірік, өзіме шын, бір кезде Тілеуберді Тәшірұлы

деген мұғалім жағрапия сабағын бастай бергенде, залда аздап қозғалыс болып, класқа басында кара барқыт тақиясы бар, шокша сақалды, әдемі, сұйықтау мұртты, толық денелі, дөңгелек жүзді, үстінде тік жағалы қазақша бешпеті бар, аяғында былғары етік, сымның балағын қоныштың сыртына салған, меніңше түр-тұлғасы Абайдан аумайтын кара торы кісі баяу басып кіріп келе жатты... Менің атым Шарғын, әкемнің аты Алғазы. Сендердің мектептеріне келіп, оқуларың қалай екен, соны біліп қайтайын деп келдім. Отырындар!», – деді [4]. Т. Сақалов Кенес өкіметіне келгеннен кейін де Шарғын ақынмен ара қатынасын үзбей, араласып тұрады.

Шарғынның Кеңес мектебінен алған ақындық мектебі Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатовтар жолы еді. Сол жолмен жазған, халықты азаттық жолындағы күреске үндеген өлең жолдары:

Қамы үшін бір басыңның қайғы жеме,
Еліңнің басыңды тік керегіне.
Кіші менен үлкенді құрметтегін,
Жетесің сонда азамат дегеніңе.
От басы, ошақ қасы жан боласың,
Мәз болсаң ішкенің мен жегеніңе.
Қанат қақ қыран құстай биік шыңға,
Көз таста дүниенің көлеміне.
Адам деген атыңа кір қоспағын,
Наданның тірісі не, өлгені не?! [4], – деп келеді.

Шығыс Түркістандағы (қазір Шыңжаң деп аталады. «Жаңа жер» деген сөз) қазақтардың Қытай отаршылдарының таптауы мен талауына түскендігі соншалық, надандықтың, сауатсыздықтың қалың құрсауына түсіп бара жатқан болатын. Дінін де, ділін де жоғалтып бара жатқан ел қамын ойлау көзі қарақты осындай ақындардың еншісінде еді. Себебі, қандай да бір ақын елінің ертеңін, болашағын ойлаумен өмір сүрер болар. Халықты басып-жаншып ұстауда небір құйтырқылықтарға баратын Қытай билеушілері енді ел ішіндегі бас көтерер адамдарды ұстап, түрмеге жауып, азаптап, айуандықтың небір түрлеріне барып қинай бастады. Кеңес елінде ел ішіндегі бас көтерер азаматтарды халық жауы деп ұстап әкетіп жатқан қалың науқан Қытай жеріне қырқыншы жылдарда Шың-Щицай лаңымен келіп жетті Шарғын ақын Құлжа түрмесіне тар қапасақ қамалды. Таңжарық ақын Үрімші түрмесіне жабылды. «Қамауда» деп аталатын ақын өлеңі сол кезден хабар берер айғақ тәрізді:

Қытайдың қалдық міне қамауында,
Тұрады екі сақшы қарауылда.
Бізді енді босататын емес сірә,
Қалған соң бір ілініп қармағына.
Тіл ұқпас түстік міне дүлей жауға,
Шатады неше түрлі басты дауға.

Қаныпезер, қанқұйлы, озбыр екен
Дайын тұр келе сала жалмауға да.

Зымиян алдарқатып күлген болып,
Ұста екен амал қылып алдауға да.
Шама жоқ қолдан келер, іш қайнайды,
Күшіне зорагердің амал бар ма? [5, Б. 60].

1944 жылы Іле төңкерісі басталып, Іле, Тарбағатай, Алтай аймақтары гоминдаң әскерінен тазартылғаннан кейін ғана азаттық таңы атып, елде тыныштық орнағандай болады. 1949 жылы Қытай халқы толық азаттыққа қол жеткізеді. Әдебиеттің, мәдениеттің белең алып дамуы да сол жылдардың жемісі. Көптеген әдеби іс-шаралар мен көркемөнерпаздар сайыстары жандана бастайды. Осындай игі істердің бел ортасында Шарғын ақын да бар еді. 1957жылы Шыңжаң Жазушылар одағы құрылуына орай осы аймаққа арнайы сапармен барған Ғ. Мүсіреповпен кездесіп, әңгімелеседі. Ақынның елге оралуы 1959 жылға тура келеді. Басқа мемлекетке бел асып келген адамдарға ол кезде үлкен сенім көрсетіле қоймайтын заманда Шарғын ақын қарапайым өмір сүруге мәжбүр болды. Колхоздың кара жұмысына жегіліп, бақташы болып қарадүрсін күндері өтіп жатты. Көңілге медет тұтары туған елге, жерге оралуы. Бірақ өмірінің соңғы минуттарына дейін өлеңінен ажырамады. Көңілінің жұбанышы да, алға апарар үкілі үміті де – осы өлең. Өлеңімен жастарға, болашаққа бағыт-бағдар сілтеді, ғибрат берді, өсиет қалдырды, елімен қоштасты:

Қаншалық өмір сүріп шаттансаңда,
Аяғы соғады екен мұңға барып.
Қоштасып ел-жұртыммен бір қалайын,
Сексен беске келгенімде бір қарманып [6, Б. 80].

1988 жылдың қазан айының 12-сінде дарынды ақын Ш. Алғазыұлы дүниеден озды. Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі Д. Ахметбайұлының естелігінен үзінді келтірсек: «Шарғын ақындығын былай қойғанда ақылдылығымен, кең пейілділігімен, алғырлығымен ел-жұртына қадірменді болған қария еді. Сондықтан ол кісінің намазына Іле бойынан тартып ауданның әр ауылынан кара қорым жұрт жиналды. Өлі күнге өкінемін. Ең болмаса солардың алдында ақын атаның өлерінен бір апта бұрын жазған «Ел жұртпен қоштасуы» да оқылмады. Ол тұрғыда ешбір ниет те болған жоқ. «Қытайда үлкен ақын болыпты» деген гу-гу әңгіме ғана құлақта әлі күнге дейін тұр. Бірақ «мұнда келгенде де ақындық биігін аласартпаған ақиықтың бірі осы Шарғын» деп дауыс көтерген ешкім болған жоқ. Неге?

Бұл сұрақтың тамыры терең. Қытайға барып елуінші, алпысыншы жылдары елім, жұртым деп қайта келгендерге қиғаш қарау, сенімсіздік көрсету күні кешеге дейін бәсендеген жоқ қой. Бұл әсіресе ол жақта тәуір қызмет істеп, мәртебесі көтерілген кейбір азаматтарға оңай соққан жоқ.

Солардың қайсыбіреуі моральдік жақтан соққыға ұшырады. Төменшіктеп, жасқаншақтап, тартынып қалды. Мен Шарғын ақынның басында да осындай күй болмады деп айта алмаймын» [7] – деп көкірегі қарс айырыла жазған еді. 2008 жылдың қараша айында ақынның өмірден озғанына 20 жыл толуына байланысты ақынын еске алып, ас берілді. «Абызы қара өлеңнің Шарғын ақын» атты жыр мүшайрасы өтті. Ақынның ұлы Тілеухан Алғазиев пен аудандық оқу бөлімінің бастығы Қуат Жанбаев, Шалкөде орта мектебінің директоры Нұрлан Құлмұханбетов, Шарғын атындағы әдеби бірлестіктің жетекшісі Әмина Әлімжановалардың басқаруымен өтті. 90 жылдық жыр мүшайрасы да өткен болатын. Аудандық оқу бөлімінің бастығы Қуат Жанбаев осы күнді жыл сайын ақын атындағы жыр мүшайрасын өткізуге арнауға уәде берді. Ш. Алғазыұлының өлеңдері өзінің өмір сүрген өлкесінде ақынның көзі тірісінде жария бетін көрген жоқ. Ол түсінікті де еді. Ақын өмірден өткеннен соң ғана 1992 жылы Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі Дәулет Ахметбайұлы Желдікбаевтың құрастыруымен Көш-керуен (1992) Атамекен (2005) өлеңдер жинағы шықты. Ақын шығармалары мен өмірбаяндық деректері туралы әр жылдардағы баспасөз беттерінде 1988 жылы ақын өліміне байланысты Хантәңірі газетінің ақын Ш. Алғазыұлының шығармашылығына арналған арнаулы басылымында жазушы Құрманбек Толыбаевтың «Артында сөзі қалған» деген мақаласы, Т. Сақаловтың «Армандап өткен ақын» атты мақаласы мен ақынның «Ала жүр елім, есіңе» атты елімен қоштасуы жарияланып, Шарғын ақынның Нәсілханмен, жеңгесі Күлшарханмен, Таңжарықпен айтыстары, «Өзіне айтып кеткен жоқтауы» тағы да бірқатар өлеңдері жарияланды Д. Ахметбайұлының [7], Ж. Айдарханұлының [8], [136], Ә. Тарақовтың [9], К. Сағымбеков [10] еңбектері баспасөз беттерінде жарияланды. Ақынның тұқым-жұраты бұл күнде Алматы қаласы мен қала маңайындағы елді мекендерде. Баласы Тілеухан Алғазиев мектепте математика пәнінің мұғалімі, ұлағатты ұстаз, Алматы қаласы, Өжет аулында тұрады. Тілеухан ағамен сөйлескенімізде Шарғын ақынның әлі де көптеген шығармаларының басылмай үйде сақталып тұрғанынан хабардар болдық. Қолжазбалары арабша төте жазумен жазылғандықтан оны осы күнгі әлпбиімізге көшіріп, жариялау ойында бар екен. Шарғын ақын поэзиясы жан-жақтылығымен ерекшеленеді. Туған жер, табиғат, ғибраты мол ақыл-нақылға толы өлеңдері, толғау, дастан, өсиет, жоқтау, қоштасу өлеңдері, мысал, әзіл-оспақ, айтыс-қағытулары ақынның өресінің биіктігінен хабар беретін мол мұра, асыл дүниелер. Мысалы: «Қазақстан даласы», «Алатаудың баурайы», «Жетісу», «Ел мен жерім-мақтағым», «Шалкөде-жырдың жайлауы», «Айқайтас», «Тұзкөл», «Атамекен», «Текестің салалары», «Құпия сырларым көп білінбеген», «Өмір жолы», «Сақтаныңдар менмендіктен», «Жас ұрпаққа», «Жақсыдан сөз қалады», «Ғибрат», «Қыз ажалы (аңыз)», «Көк ат пен Шарғын ақын», «Мысал», т.б.

Таңжарықпен, Нәсілханмен, жеңгесі Күлшарханмен айтысы таныс. Ақынның албаннан шыққан Итбала батыр туралы дастаны мен Ақсұлу дастаны жарияланбай қалған. Ақын шығармаларын толық зерттеп, зерделеу, ғылыми айналымға қосу кезек күттірмейтін істің бірі. Бірқатар қолжазбалары Ғылым академиясында, Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында сақтаулы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Зауал: Мақалалар, естеліктер. Құраст. Б. Қойшыбаев. – Алматы : Жазушы, 1991. – 272 б.
- 2 Қазақ қалай аштыққа ұшырады: (Қасіретті жылдар хаттары). Құраст. С. Әбдірайымов, И. Н. Бухонова, Е. М. Грибанова, Н. Р. Жағыпаров, В. П. Осипов. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 208 б.
- 3 Мәсімхан, Д. Сарап. Әдеби зерттеу мақалаларының жинағы. – Астана : Елорда, 2001. – 240 б.
- 4 Сақалов, Т. Армандап өткен ақын // Хантәңірі. – 1990. – 16 тамыз.
- 5 Алғазыұлы, Ш. Атамекен. – Алматы : Өлке, 2005. – 128 б.
- 6 Алғазыұлы, Ш. Көш-керуен. Өлеңдер, поэмалар және айтыстар. – Алматы, 1992. – 228 б.
- 7 Ахметбайұлы, Д. Өлеңнің туын тіккен Шарғын ақын // Советтік шекара. – 1990. – 16 тамыз.
- 8 Айдарханұлы, Ж. Шарғын ақын // Алатау нұры. – №1 (260).
- 9 Тарақов, Ә. Шабыты шалқар Шарғын ақын // Жас алаш. – 1991. – 29 қазан.
- 10 Сағымбеков, К. Тағдыры талқыда өткен // Жетісу. – 2008, сенбі, 8 қараша.

Материал 10.12.15 баспаға түсті.

Б. Ш. Кожеева, Б. С. Бегманова

Выдающийся поэт – Шарғын Альгазыұлы

Казахский государственный
Женский педагогический университет, г. Алматы.
Материал поступил в редакцию 10.12.15.

B. Sh. Kozhekeeva, B. S. Begmanova

The outstanding poet – Shargyn Algazyuly

Kazakh State Women Pedagogical University, Almaty.
Material received on 10.12.15.

В этой статье рассматривается жизнь и творчество казахского поэта, с Жетысуского края – Шаргына Альгазыулы. Его творчество как анкета, где ярко отражена вся жизнь поэта, по нему можно точно определить его пройденный, тернистый, жизненный путь. Главный лейтмотив поэзии поэта – свобода родного народа, бунтарский дух, стремящиеся к свободе. Жизненное кредо и поэтическая сила акына всесторонне раскрыты при художественном анализе его стихов. Поневоле оказаться в Китайской Народной Республике заставил великий голод на казахской земле в 30-е годы. Основной поэтической школой которой следовал Шаргын были пути таких поэтов как Мағжан Жумабаев, Ахмет Байтұрсынұв, Мырзақын Дулатов.

Творчество поэта отличается многосторонностью. В частности это произведения которые наполнены любовью к Родине и природе, а так же его стихи, наставления, импровизации, юмористичные стихи, прощальные стихи, эпосы являющиеся великим наследием для народа и говорящие о его высоком таланте.

This article explores the life and work of Kazakh poet, from Zhetysu region - Shargyn Algazyuly. His work is like a profile which vividly reflects the entire life of the poet, it makes it possible to accurately define his past and thorny life. The main leitmotif of the poetry of the poet are: freedom of nation and the rebellious spirit tending to freedom. Life credo and poetic force of poet is fully disclosed in the artistic analysis of his poems. The main reason of his relocation to People's Republic of China was the great famine in the Kazakh land in the 30s. The poetical school which he followed, were the ways of poets like Mağjan Jumabayev, Ahmet Baitursynov, Myrzhakyp Dulatov.

Creativity of the poet differs by its versatility. In particular, all of his works are filled with love for the motherland and nature, as well as his poetry, instruction, improvisation, humorous poems, farewell poems, epics are a great legacy for the people and they show his high talent.

ӨОЖ 378.016:821.512.122

Э. С. Құрманғожаева

ф.ғ.к., Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті АҚ, Алматы қ.

СИМВОЛИЗМ АСПЕКТІСІНДЕГІ ҚАЗАҚ-ОРЫС ӘДЕБИ БАЙЛАНЫСЫН БАЙЫПТАСАҚ

Бұл мақалада ХІХ ғасырдың 80-90 жылдардағы орыс әдебиетінің көркемдік-эстетикалық деңгейін көтерген модернистік агымның бірі болып саналатын – символизмнің өзіндік ерекшеліктері сөз етіледі. Осы кезеңде Қазақ әдебиеті мен мәдениеті басқа өркеніетті халықтармен рухани тығыз қарым-қатынас жасап, байланыс орнатты.

Сондай-ақ, басылымда символизм агымның аспектісіндегі орыс пен қазақ ақындарының әдеби байланысы, оның тигізген игі әсер-ықпалы да дәйекті түрде зерделеніп, көрсетілген. Жалпы, сол тұста төл көркем сөз өнеріміздің өркен жайып, осында Орыс әдебиетінің алар орны ерекше, сондықтан бұл жайыт та назардан тыс қалған жоқ.

Кілт сөздер: әдеби байланыс, модернистік агым, көркем сөз, лирика, поэзия, эстетика, абстракт, символизм, сөз өнері.

Өткен ғасырлар тоғысындағы орыс лирикасына алдыңғы буын өкілдерінің дәстүрлі поэзиясы өте күшті ықпал еткені байқалады. «Жаңа поэзияның» эстетизм, стилизациялау, абстрактілік, патетика тәрізді негізгі нышан-белгілері оны («жаңа поэзияны») уақыт сынынан өткен, сұлу да бай сөзге назар аударуға итермеледі.

Сонымен қатар батыс әдебиетінің ықпалымен орыс поэзиясына жұғысты болған символизм агымы өзінің символдар жүйесін қалыптастырды. Ақындардың келесі буыны аталмыш жүйенің философиясын қабылдамады, қабылдағысы келмеді де. Олар үшін – бұл жауыр болған «әдемі, сырты жылтыр сөздер» ғана. Тарихи тұрғыдан алғанда мәселе күрделірек болды. Ғасыр соңындағы ақындар дәстүрлі сөз мүмкіндіктерін игерді және сонымен қатар, оның мағыналық құрылымын түбірімен өзгертті. Нақты айтқанда, әр қилы тәсілдер – тек жаңа символика мен бөгде лексиканы енгізумен ғана емес, сондай-ақ жаңа ырғақтар мен әдеттен тыс синтаксистік тіркестер, дыбыстық құрылымдар, ескі поэтикалық образдарды әсірелеу, т.т. арқылы өзгертілді. Символизм үшін дыбыстық емес, мағыналық құрылым маңыздырақ. Дегенмен фонетикалық құрылым өлеңді музыкаға, өнерге айналдыра алмады. Өлеңнің дыбыстық құрылымы, сөз өнері – поэзиядағы барлық нәрседей сөз мағынасына күшті ықпал жасайтын, дәстүрлі поэтикалық образдарды өзгертетін мағыналық фактор болып қалды да.

А. Блок «О современном состоянии русского символизма» атты мақаласында орыс символизмінің тарихын, оның тығырыққа тірелуін, абсолютті құндылықтардың орнын ендігі уақытта субъективтік, салыстырмалы, тек эстетикалық құндылықтардың басуымен түсіндірді [1, 255].

Блок шығармашылығы абсолюттілік іздеу ұмтылысынан тысқары болмайды, бірақ онда адам жалпы мәнді құндылықтармен немесе олардан айырылу трагизмімен бірлікте көрсетіледі. Блоктың көркемдік ізденістері ерекше теориялық қызығушылық тудырады, себебі оның поэзиясында дәстүрлілік пен жаңалық күтпеген құбылыс байланысқа түскен. Сондай-ақ, Блоктың лирикалық әлемі – басқа ешкімдікіне ұқсамайтын өзгеше әлем.

Блоктың шығармашылығына шашыраңқылық тән емес. Ол саналы түрде трилогиялық құрылым арқылы қарама-қайшылықтарды толығынан камтуға ұмтылады. Құрылым ішіндегі әрқилылық Блокқа лирикалық «менді» бейнелеу барысында жеке тұлғаның психологиясын емес, өз замандастарының сана-сезімін көрсету үшін қажет болды. Осыдан Блоктың ұстанымы туындайды. Бұл – лирикалық қаһарман тағдырының бірегейлігі және оның символикалық бейнелерінің көптігі.

«Стихи о Прекрасной Даме» шығармасына циклизация, лирикалық қаһарман, идея тұтастығымен айқындалған контекст тән болып келеді. Ең бастысы, бір өлеңнен екінші өлеңге ауысқан сайын контекст дами түсіп, онда (контексте) алғаш рет Блоктың өзіндік символдары жасалды, және де бұл символдар кейін ақын шығармашылығының өн бойында өзгеріске ұшырады. Бұл символдар бұрыннан таныс поэтикалық образдардан (жұлдыз, ымырт, тұман, жел, дауыл) жасалады. Аталмыш сөздер романтикалық стильге жатады. Блок бұл сөздерді бір лирикалық жеке тұлғаны, бір тағдырды көрсететін жеке контекст элементтеріне айналдыра алды.

Блоктың әдісі үшін негізгі нәрсе – тұрақты символдардың жасалуы. «Стихи о прекрасной Даме» шығармасында қалыптасқан Блок символикасы кейінгі поэзиясында да жалғасын тапты. Ол (символика) Блоктың поэтикалық әлеміне біртіндеп енген жаңа символдармен байланысқа түседі. Блоктың кейінгі өлеңдерінде де «ымырт, таң» сөздері кездеседі – кейде жаңа тіркестерде, кейде келмеске кеткен идеалды әлемнің белгілері ретінде кездеседі. Блоктың ертедегі өлеңдерінде өзгеріске түскен сөзден лексикалық, тіпті стилистикалық жағынан өзгертетін сөздермен бірдей; олар контекстіден жаңа мағынаға ие болса да, романтикалық поэзияның сөздігінен алынған. Кейінірек Блоктың тұрақты символдарының қатарына мәңгілік образдармен бірге уақыт табы бар басқа сөздер де енді. Блок поэзиясында бір рет пайда болған символдар кейін де ешқайда жоғалып кетпейді. Бұл ерекшелік Блоктың поэтикалық ойының негіздерімен байланысты. Бірақ «Стихи о Прекрасной Даме» туындысында декаденттік «жаңа поэзияның» белгілері

– урбанизм көрініс тапқан. Блок бейнелеген біртұтас сана – көпқырлы және қарама-қайшылықты, сондықтан да оның субъективтік, декаденттік мәні бар.

И открывает белой рукою
 Потайную дверь предо мною
 Молодая, с золотой косою,
 С ясной, открытой душою.
 Месяц и звезды в косах...
 «Входи, мой царевич приветный»...
 И бедный дубовый посох
 Заблестит слезой многоцветной... [1, 124]

Ақын өлеңінде әйел бейнесі «алтын шашты ханшайымға», ай десе аузы, күн десе көзі, маңдайында жұлдыз жарқыраған ертегілік ханшайымға айналады.

Ханшайымды қоршаған тыныштық, «арман» Блок лирикасында әр түрлі қырынан көрінеді. Блокта «ұйқы» – көп мағыналы символ. «Соловьиный сад» өлеңіндегі «ұйқыға мас болған адамды», «Песня судьбы» өлеңіндегі «ақ үйден шығып, нағыз адамды іздеген адамды және ғашығын ұйқыдан оятып, өмірге көз ашу» тақырыбын ескерсек те жеткілікті. Мұнда – Әлем жаны, ертегілік ханшайым, сүйген жар, Отан қиылысады.

Осы іспеттес шығармаларды қазақ ақындарынан да кездестіреміз. Мысалы, Мағжанның «Шолпы» өлеңінде:

Сылдыр, сылдыр, сылдыр...
 Қанымды қайнатты құрғыр.
 Шық- шық жүрекке тиеді,
 Құлпара талқан боп сынғыр!
 Сылдыр, сылдыр, сылдыр...
 Өзекті өртеді құрғыр.
 Әдейі іргеден жүреді,
 Сұлу қыз санадан солғыр! [2, 84]

Шолпы сылдыры жүрек қылын шертіп, өлеңге әуен енгізеді. Шашына шолпы таққан сұлу қыздың суреті көз алдымызға келеді. Осыған қатысты ой-пікірді М. Жұмабаев шығармашылығы туралы жазған ғалым Ш. Елеукеновтің ғылыми еңбектерінен кездестіреміз: «Символизм ойды бейне арқылы өріп жеткізудің жаңа тәсілдерін алға тартты. Атап айтқанда, поэзия мен музыканың ауылын жақындастырды. Жүректің жан даусы енді дыбыс, сөз ырғағы арқылы да жеткізілетін болады» [3, 202].

«Страшный мир» шығармасында Блок әрбір ақын үшін күрделі болып табылатын мәселе – адамгершілік құндылықтардың бастаулары стилистикалық дәстүрмен бедерленбеген тұрпайы сөздің поэтикалық жетістігі мәселесін шешеді. Мұнда сөздің этикалық-эстетикалық әсері қорқынышты әлем мен осы қорқынышты әлемнің құрбаны әрі оның

жамандығын, эзәзілін мойынымен көтерген ақын үшін құнды адам тұлғасы арасындағы күрделі қарым-қатынастан туындайды.

«Унижение» өлеңінде жеке тұлға трагедиясы әділетсіздіктен жапа шеккендер трагедиясымен түйіседі. Өлеңде заттылық (нақтылық) басым. Және де өз заттылығын сақтап қалуымен бірге жаңа мағынаға да ие болады, мұнда да Блок әлемінің белгі-символдары көрініс табады...

Блок поэзиясындағы нақтылықтың тамаша үлгісі – «На островах» өлеңі. В. М. Жирмунский Блок поэзиясындағы бейнеленген жағдаяттың қайталанатынын атап көрсетеді. Жағдаяттың символикалық мәні ақынның өз сөздерінде ашылады [4, 28].

«На островах» өлеңі жағдаятты заңдастырады. Бұның өз дәлелі бар – ақын идеалдық ұстанымдарынан үміт үзеді. Бұл тұста нақтылық – жан жалғыздығының белгісі. Бірақ бұл өлең – тұйықтықты білдірмейді. Ол Блок контекстінде, алдымен В. М. Жирмунский атап көрсеткен ақын өлеңдері контекстінде, олардың (өлеңдердің) заттық антитезасы ретінде өмір сүреді. Сондай-ақ, жалпы Блок трилогиясының контекстінде өмір сүреді, сол арқылы “қар, ымырт, жел” символдары беріледі. Мұндағы «қар» – «Снежная маска» шығармасындағы «қарға» ұқсамайды. Бірақ Блоктың контекстер поэтикасының заңдылықтары бойынша «жел» мен «қар» «Снежная маска», «Файна» және т.б. шығармаларының символикасын да өз бойына сіңіреді.

«На островах» – бұл құмарлықты тарту ету туралы жазылған өлең. Блок бұрынғы символдарын қайта қарап, оларды нақтыландыра, заттандыра түседі. Сондықтан аталмыш өлеңдегі символиканың екі түрлі мәні бар, яғни құмарлық сезімі мен табиғат көрінісі астасып берілген:

...Да есть печальная услада
В том, что любовь пройдет, как снег.
О, разве, разве клясться надо
В старинной верности навек ?...
Я чту обряд: легко заправить
Медвежью полость на лету,
И тонкий стан обняв, лукавить,
И мчатся в снегу и темноту [1, 167].

Блок өмірінің соңына дейін әлемді символикалық тұрғыдан бейнелеу әдісіне адал болады. Бірақ ақын үшін поэтикалық түрлендіру материалы не екенін білудің маңызы зор. Олай болмағанда «Стихи о прекрасной даме» мен «Родина» циклының арасында елеулі айырмашылық болмас еді. Бұл тұста ақын өз мақсатында кітаби символиканы қолданама әде әрдайым жаңарып отыратын тәжірибеге сүйене ме – осының басын ашып алу шешуші роль атқарады. Мұнда Блок өз елінің тарихи болмысында және замандастарының санасында болып жатқан процестерді түсіну қажет болғанда поэтикалық образдардың қайнар көзін ашты.

Жоғарыда келтіргеніміздей, А. Блок поэзиясы қазақ ақындары М. Жұмабаев пен Б. Күлеев творчестволарына айрықша әсер етіп, шығармашылық шеберлігінің шыңдалуына барынша ықпалын тигізді. Бұған Мағжан өлеңдерін оқи отырып, көз жеткізуге болады. Ақынның «Жаралы жан» өлеңінде лирикалық кейіпкердің зары былай берілген:

Сауықшыл есіл елім-ай,
Сарыарқа сайран жерім-ай!
Күмістей таза суы бар,
Айдын шалқар көлім-ай!

Қиналдың ау, шыбын жан,
Тоқталсайшы, ыстық қан!
Зарлайсың ғой жерім боп,
Бесікте қалған балапан! [2, 45]

Бұл жерде ақын «қан, жан, тамұқтың уы» сөздері символ ретінде алынып, «өмір мен өлімнің тайталасынан философиялық түйін түюге ұмтылады».

Әлбетте, Блок поэтикасы – стилизация гүлденген дәуірдегі стильдер поэтикасы. Бұл кезеңде стилизация дайын құндылықтар үлгісімен бедерленді. Стиль дүниетанымды тікелей бейнелейді, идея мен форма бірлігі сияқты эстетикалық құрылымды тікелей жүзеге асырады. Стилизация бұрыннан бар эстетикалық форма арқылы іске асады. Эстетизм және стилизация – бір-бірімен байланысты ұғымдар. Стилизация бір кезде қоғамдық және рухани өмірді айқындаған құндылықтарды өз тарихи ортасынан жұлып алған таза эстетикалық материал ретінде пайдаланылды.

Блок поэзиясы күні бүгінге дейін өз құндылығын жоғалтқан жоқ. Ақын поэзиясы – өткенінің баға жетпес мұрасы, тарихи өткен дәуірдің айнасы, адамзат үшін маңызды құндылықтарды ту етіп көтерген поэзия болып табылады.

Түйіндей айтқанда, Блок пен Мағжан шығармашылығының символизм аспектісінде үйлесім табуын, біріншіден сол тұстағы саяси-әлеуметтік жағдаятпен байланыстырсақ, екіншіден қазақ ақынының орыс символистерінің ықпалында болғанынан деп білеміз. Бұл пікіріміз басқа да зерттеушілердің пікірімен орайласатыны анық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Блок, А.** Собрание сочинении. В 8-ми томах. Т.5. – М., 1998. – С. 225.
- 2 **Жұмабаев, М.** Сүй, жан сәулем. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы : Жазушы, 1999. – 254 б.
- 3 **Елеуқенов, Ш.** Мағжан (Өмірі мен шығармагерлігі). Оқу құралы. – Алматы : Санат, 1995. – 384 б.

4 Сүтжан, С. Рухани алмасу арналары. Монография. – Павлодар : «Кереку» баспасы, 2003. – 18 б.

Материал 12.11.15 баспаға түсті.

Э. С. Курмангожаева

Развитие взаимосвязи казахско-русской литературы в аспекте символизма

АО «Международный университет информационных технологий», г. Алматы.
Материал поступил в редакцию 12.11.15.

E. S. Kurmangozhaeva

The development of Kazakh-Russian literature connections in terms of symbolism

International IT University, Almaty.
Material received on 12.11.15.

В статье рассматриваются особенности модернистского течения символизма, который повлиял на развитие художественно-эстетических особенностей русской поэзии 80-90-х годов 19 века. В это время казахская литература устанавливала тесные духовные связи с культурой процветающих в то время народов. Вместе с тем, в аспектах символистского течения русских и казахских поэтов показана литературная взаимосвязь и взаимовлияние. Отмечается роль и место русской литературы в то время и ее влияние на развитие художественного слова в казахской литературе.

The article deals with the problem of the investigations of Russian poetry in the 80-90s of XIX century and the peculiarities of symbolism are described. It has made a huge contribution to growth of the Kazakh literature and encouraged substantial broadening of its horizons. It is necessary to pay attention to the genre originality of their works, connected with symbolism and to examine their artistic and aesthetic peculiarities.

One ought to admit that symbolism didn't find proper overall examination in the Russian and Kazakh literature, and also in literatures of a number of other countries. Only starting with glasnost, this world literary school has started to be consequently studied as a tendency and philosophic cognition that has set forward the Russian literature.

ӨОЖ 792(574)

А. Маемиров

докторант, Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ.

КЛАССИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ САХНАЛАУДАҒЫ РЕЖИССЕРЛІК ІЗДЕНІСТЕР

Мақалада Республикамыздың бірнеше театрында сахналанған әлемдік және орыс классикалық қойылымдарындағы режиссерлік шешімдер мен актерлік шеберлік жан-жақты талданады.

Кілтті сөздер: театр, шығармашылық, классика, спектакль, режиссер, актер.

Қазақ театры өз шығармашылық жолының алғашқы жылдарынан бастап-ақ репертуарына қазақ шығармаларымен қоса әлемдік классиканың шоқтығы биік туындыларын жоғары деңгейде қойып келеді. Тәуелсіздік жылдарында бұл дәстүр өз жалғасын тауып, сонымен қатар кеңес дәуірінде сахна төріне көп шыға қоймаған, қазақ көрермені үшін жаңалық болып келген драмалық шығармалар театр репертуарынан өз орнын алды. 1991 – 2014 жылдар аралығында қазақ театр ұжымдары әлемдік драматургияның өшпес мұраларынан талай дүниелерді сахнаға шығарды. Олардың ішінде бұрын-соңды қойылып жүрген У. Шекспир, Ж.-Б. Мольер, А. П. Чехов, Н. В. Гогольдің пьесаларымен қатар, ұлттық сахна төріне алғаш шыққан П. Мериме, Г. Ибсен, Ф. Кафка, Г. Гауптман, Ж. Ануи, Ю. О'Нил, Т. Уильямс, Э. Олби шығармалары барлық жағдайда ойдағыдай шыға бермесе де қазақ көрерменін әлемдік классикалармен таныстырды.

М. Әуезов атындағы драма театр аударма шығармаларды сахналауда үлкен мектептен өтті. Осы аударма шығармалардың ішінде К. Гоцийдің «Турандот ханшайым» пьесасы режиссер Т. Жаманқұловтың режиссерлігімен репертуарда біраз уақыт сақталды. «Турандот ханшайымның» орыс сахнасына 1922 жылдың 27 ақпанында шыққан премьерасы бүкіл Еуропа театры өнеріндегі үлкен оқиғаға айналды. Мәскеу Көркем театрының Үшінші студиясында Е. Б. Вахтангов қойған бұл спектакль режиссер есімін мәңгілік етіп, театр өнері тарихына жазып кетті. Қазақ сахнасында тұңғыш рет қойылған «Турандот ханшайым» қойылымы да театр мамандары мен қалың жұртшылықты бірден елең еткізді. Себебі режиссер қойылымға дайындық кезінде шығарманың табиғатын ұғынып, актерлерлік өнердің жаңаша бір қырынан көрсетуге саналы түрде барған еді. Т. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясында Т. Жаманқұлов шеберханасынан бітірген 1994 жылы түлектер ат салысқан қойылымның сәтті қадамы алғашқы премьерадан кейін-ақ белгілі болды.

Қоюшы-режиссер актерлерге барыншы еркіндік беріп, кеше ғана академия қабырғасынан шыққан студент-актерлердің актерлік тапқырлықтарына сенімділік танытқан. Режиссер сенімі ақталғандай, себебі шешендік өнер мен нағыз қазақы мінез-құлықты бойына сіңдіре білген жас актерлер өз мақсаттарына жету жолында бөгеліп қалған жоқ. Әсіресе, «...Турандот пен Калафтың қызықты оқиғалары қоюланған сайын, олардың кейіпкерге берген мазмұнды трактовкасы, шығарма идеясына лайық көркем мизансценалар арқылы өзінің шарықтау нүктесіне жетеді. Спектакльде кекесін мен күлкінің, келеке мен қалжыңның өзара астасуына режиссердің мағыналы интерпретациясы негіз болды» [2, 484 б.], – деп театртанушы Б. Нұрпейіс сахнадағы әрекеттерді орынды байқаған. Т. Жаманқұлов спектакльдің өзіне ғана тән даму қарқынын, ырғағын тапқан. Сахнадағы барлық қозғалыс, мизансценалар, жарық пен музыка режиссерлік шешімге бағындырылған. «Режиссер Т.Жаманқұлов ...қазіргі қазақ тұрмысы мен жай-күйіне, еліміз басынан кешіріп отырған саяси, қоғамдық-әлеуметтік, экономикалық-материалдық, рухани-моральдық ауыртпалықтарына қатысты ащы, өткір шындықтарды актерлер аузымен кейде жай хабар-ошар, енді бірде әзіл-оспақ, сайқымазақ, сойқы ащы сатира түрінде қойылым арнасына араластырып жіберген. Осы арада өзгеше бөліп айтатын нәрсе – Тұңғышбай заман талабымен сабақтас келетін интермедия, экспромт, импровизацияға баса мән беремін деп жүріп, пьеса-ертегіде айтылатын сюжеттік желіні бір сәтке де естен шығарып алмауға ерекше назар салған» [23] – деген театртанушы Қ. Уәлиевтің пікірі де оңды.

Одан бөлек, режиссер кейіпкер мінездерінің актерлердің табиғи бітім-болмысына жақын таңдап алғандықтан қойылымның ұтымды тұстарын арттырып тұр. Басты рөлдегі Д. Жүсіптің рөл алдындағы ізденісі мен дайындығын анық аңғаруға болады. Бұл актриса әдемі пластикалық қозғалыстың иесі болғандықтан ерке қылығымен, соған сай өжеттілігі қосарланып келісті үйлесім тапқан. Ол Турандоттың тәкаппарлығын, өз сұлулығымен өзі тамсанатын, ақылымен мақтанатын бойжеткен аруды нанымды шығарды. Тек Калафты көрген сәттен бастап жас ханшайымның бойын махаббат сезімі билегенін актриса бет-әлпетінің өзгеруімен, болар-болмас қимылдарымен көрсете бастады. Ал оның бір жағынан қарсыласы, екінші жағынан сүйіктісіне айналған Калаф жас бола тұра өз дегеніне қолын жеткізе алатын, қайсарлықтың үлгісін көрсетті. Калаф роліндегі Е. Біләлов алғыр да өжет, қиыншылықтан қорқпайтын, махаббаты үшін өлімге де бас тігетін жігітті бейнеледі. Спектакль мазмұнын ашуға көмектесіп тұрған рөлдердің тағы бір парасы А. Омар (Альгоум), Б. Әлпейісов (Тарталья), Д. Ақмолдаев (Бригелла), А. Боранбаев (Панталоне), Ж. Маханов (Труфальдино), Ш. Асқарова (Адельма), сынды актерлерге де тән. Режиссер мен орындаушылар ойы тұтастық тауып, импровизацияны орынды

қолданған. Актерлар сөз бен қимыл-қозғалыстың бірлігін сақтап, кейіпкердің психологиялық көңіл-күйін дәл тауып, бір-бірін толықтырып, еліктіріп әкетіп отырды. Олар туралы Б. Құндақбайұлы: «Бұлардың орындауындағы әзіл, юмор, пародия элементтері сахналық көріністерге көркемдік көрік беріп, көрерменді күлкімен көмкеріп отырды. Жалпы, мұндағы кейіпкерлердің барлығы да сахналық баламаларын толық тапқан. Халық өнерінің бай мұрасына дарын мүмкіншіліктеріне сүйеніп, сахнада шығармалық суырып салма еркіндігіне барудың, күлдіргі әрекеттерге көшудің қисынын табу, сөзді ойната білу, би мен өлеңге де шеберлікпен бару осы орындаушылардың өнеріне тән» [13, 48 б.], – деп жазады. Сондықтан да болар, ұтымды таңдалған актерлік ансамбль мен жұмыр жазылған драматургияның, терең ойластырылған режиссураның арқасында театр сахнасында ұзақ уақыт бойы жүрген қойылымдардың қатарынан табыла білді.

Сонымен қатар қара шаңырақ театры репертуарында ұзақ жылдарға тұрақтаған әлемдік классикалық қойылымдардың бірі неміс драматургі Герхардт Гаупманның «Ымырттағы махаббат» драмасын айтуға болады. Пьеса Германияға фашизмнің келе бастаған тұсында жазылғандықтан, шығарманың желісі қарапайым тұрмыстық сюжетке құрылғанымен, елде болып жатқан саяси өзгерістер астарлы ойлармен керемет жеткізілген. «Семейная история читается как смена эпох. Семья Клаузенов – своеобразная модель современной Гауптману Германии, в которой филистерская среда уже в 1920-е годы обнаруживала явную склонность к грубой силе, а в начале 1930-х позволила ей прийти к власти» [26, 95 б.] – деп ресейлік театр зерттеушісі И. Холмогорова айтқандай қарт Маттиас Клаузен ескі Германияны бейнелесе, оның балалары жаңа фашистік саясатты ұстанған, ескі тәртіпке қарсы шыққандар жағын көрсетті. Пьеса 1932 жылы жазылса да, құндылығы мен тақырыптық өзектілігіне байланысты Р. Андриасяның режиссерлігімен қазақ сахнасынан бүгінге дейін түспей келе жатыр. Бас кейіпкер Маттиас Клаузеннің жан дүниесі жас Инкенге деген махаббатқа толы. Бұл сезімнің жетегінде жүрген Клаузен оқиға барысында балаларының бұрын-соңды білмеген мінез-құлқын байқайды.

Спектакльдегі табыс – актерлік өнердің биігінен көрінген Клаузен роліндегі КСРО халық артисі Асанәлі Әшімов. Актер Клаузен бойындағы байсалдылық, парасаттылық, сонымен бірге, оның тұрпатына тән қарапайымдылық, мейірбандық, әділет, табиғатынан адамға деген сүйіспеншілік сияқты асыл қасиеттерді дұрыс аша білген. Спектакльдің екінші жартысында А.Әшімов ойынында трагизм басым. Мұнда ол сүйген жарына қосыла алмауының бірден-бір себебі – өзі мәпелеп өсірген ұл-қыздарына деген өкініш-ренішін биік трагедияға көтерген. Қойылымның ұтымды шыққан тұстарының бірі ретінде ашуы әбден шегіне жетіп жындалған Клаузеннің сахнасын айтуға болады. «Асанәлі жасаған бейне психологиялық

Һәм философиялық мән-мазмұндылығымен, сахналық ауқымының кеңдігімен дараланған. Ол жасаған Маттиас Клаузен зұлымдық пен әділетсіздікке, жамандыққа қарсы күрескер болып көрінеді. Мұнда кейіпкердің ішкі әлемі мен сыртқы пластикалық үлгісі сай шыққан. Сахналық әрекеттің негізі сөз десек, Асанәлі мұны толық меңгерген. Дауыс, үн, ырғақ бәрі де сахнадан айтылатын сөздің астарын ашуға, кейіпкердің өзіне ғана тән мінезін ашып сипаттауға бағындырылған» [9, 303 б.], – деп Б. Құндақбайұлы орынды атап өткен. Ал қойылымның жалпы болмысына келер болсақ, нақты бір жаңа көзқарас көрсетілмегендіктен, махаббат тақырыбы да көмескіленіп көрінбей қалған. Инкен рөліндегі актриса Н. Қарабалина кейіпкер әлеміні толық ене алмағандықтан, еркін қимылдай алмай, қысылып жүрді. Бұл турасында Ә. Шаншарова қойылым туралы жазған мақаласында: «Н. Қарабалинаның әлі де ізденетін, рөлді ширата түсетін тұстары өте көп. Олардың бастысы кейіпкерлердің айтар сөзін толық меңгеру, сахнадағы қимыл-әрекеттің сөзден туындайтынына ерекше мән беру мәселесі» [27], – деп ашып айтып өтеді. Мұндай тақырыптар режиссерлік шешім тұрғысында жинақылық пен нақтылықты талап ететіні белгілі. Ал, режиссер Р. С. Андриасян автор көрсетіп кеткендей шығарманың терең, саяси астарына бармай, қойылымды қарапайым отбасылық конфликтке, егде жастағы адамның жас қызға деген бақытсыз махаббатын ғана суреттеген.

Қазақ театры сонау 1928 жылы Жұмат Шаниннің сахнаға шығарған «Гамлетінен» бастап, Шекспир шығармашылығынан бүгінгі күнге дейін қол үзбей келуде. Тәуелсіздік жылдары ағылшынның ұлы драматургінің пьесаларын еліміздің барлық режиссерлары жаңа интерпретацияда қоюға тырысып, заманауи тыныста өмір сүруге мүмкіндік берді. Жиырма жылдан астам уақыт ішінде қазақ көрермендерінің алдында Гамлеттің, Лир патшаның, Ромео мен Джульеттаның, Отеллоның бейнелері жаңа қырынан ашыла түсті. Енді олар бұрыннан таныс классикалық кейіпкерлер емес, қасымызда жүрген замандас бейнесінде көрінді.

Шекспир трагедияларының көшбасын құрайтын «Ромео мен Джульетта» пьесасы тәуелсіздік жылдары қазақ сахнасында бірнеше рет қойылған дүниелердің бірі болды. Пьеса тақырыбының өзектілігіне назар аударатын болсақ, болашақта да сахналануын тоқтатпайтын ұлы шығармалардың бірі болып қала бермек. Нәтижесінде бір-біріне өлердей ғашық екі жас Ромео мен Джульеттаның сезімі ежелден жау екі әулет Монтеки мен Капулеттилердің қарсылығына ұшырап, қалайда үйленбек талпыныстары ақыры қайғы-қасіретпен аяқталатынын білмейтін көрермен кем де кем.

«Ромео мен Джульетта» трагедиясы Ғ. Мүсірепов атындағы балалар мен жасөспірімдер театрында чех режиссері Йозеф Кацоуректің, Батыс Қазақстан облыстық қазақ драма театрының сахнасында режиссер Қуандық Қасымовтың, М. Әуезов атындағы театрда өзбек режиссері Олимжан

Салимовтың бір-біріне мүлдем ұқсамайтын шешімдерімен өз көрерменін тапты.

2001 жылы ТЮЗ-дің сахнасына «Махаббат айдыны, немесе итальяндық фрескалар» деген атпен шығарған қойылымда арнайы шақыртылған режиссер Й. Кацоурек шығарма сюжетін қысқартып, мәтіннің сөздерінен бас тартып қауырт қымылға, пластикаға құрылған, не бары елу минуттық дүние жасады. Ал, 2007 жылғы Орал театрының сахнасында режиссер Қ. Қасымовтың қойған «Ромео мен Джульеттасында» екі ғашықтың бір-бірімен қосыла алмауының басты себебі – дін мәселесінің болуы спектакльдің көтерген идеясының ауқымын кеңейтіп, жаңа мазмұнға ие болды. Бұл жөнінде театртанушы А. Еркебай: «Шымылдық ашылғанда сахнаның екі жағында бір-біріне қас Монтеки мен Капулеттидің отбасылары. Жай тұрған жоқ, режиссерлік шешім бойынша Капулетти жанұясы креске табынып шоқынып тұрса, Монтекилер мұсылман киімін киіп намаз оқып тұр. Осы бірінші мизансцена арқылы режиссер бірден екі жанұяның бір-біріне деген қастығының төркіні – дін екенін анық көрсетеді. Және бүкіл қойылымды осы идеяға бағындыруға тырысқан. Режиссердің бұл ойынан пьесаның трагедиялық бояуын қалыңдатып, әлеуметтік тартысты күшейтіп көрсету мақсаты танылды» [28, 411 б.] және «...Қойылымдағы Қ. Қасымовтың шығармашылық ізденісі сәтті нәтижеге жеткен. Режиссер автор идеясын, өзінің ойын актер ойыны арқылы жүзеге асырған. Және ең бастысы Қайта өрлеу дәірінің ұлы драматургі Уильям Шекспирдің жазып кеткен өлмес шығармасын бүгінгі күннің мәселелерімен үндестіріп отырып қоюында. Режиссердің тақырып аясын қоюлатып, шығарманың трагедиялық желісін тереңдеткен. Осыдан біз Қасымовтың бұрынғы дәстүрлерге сүйенбей, тың ізденіс, өзіндік тапқырлық танытқан режиссер ретінде қабылдаймыз» [28, 415 б.] – деп режиссердің шешімін құптағанын көреміз.

М. Әуезов атындағы академиялық драма театрының сахнасында О. Салимовтың режиссерлігімен жарыққа шыққан «Ромео – Джульетта» театрдағы жас актерлерінің жалынды ойынымен көркем қойылым деңгейіне жетті. «Бұл пьесаны ұлттық театр өнерінің талантты режиссерлерінің бірі Қайрат Сүгірбеков марқұм қоймақ еді. Басын бастағанымен, мақсатына жете алмай, дүниеден өтіп кетті. «Жазмыштан озмыш жоқ» дейді қазақ. Сөйтіп, Қайрат Сүгірбеков бастаған бұл қойылымды Өзбекстанның Жастар театрының көркемдік жетекшісі, танымал режиссер Олимжан Салимов мырза жалғастырып, сахналап отыр. Қойылымда тың трактовкалар бар, оның үстіне, жас артистер жағы көбірек қамтылған» – дейді Е. Обаев спектакльдің қойылу тарихы туралы [29]. Қойылымның негізгі идеясы болған «жаулық пен өшпенділік атадан балаға мирас болмауы тиіс» ұраны ұрпақтың жадына барынша сіңірілгендей әсер берді. Көрермен қойылымды тамашалау барысында ұлы махаббат деген қасиетті ұғымның қанды оқиғаға айналуының

тірі куәсі бола алады. Қойылым адам бойындағы менменшілдік, пендешілік сынды қасиеттерді жан-жақты қырынан ашуға тырысады. Дегенмен спектакльдің идеялық көркемдік жағынан кемшіліктері бар дейтін пікірлер де бар. Бірақ, біз бұл пікірмен келіспейміз, өйткені әлемдік тәжірибе бойынша классикалық туындылардың әр түрлі ракурста сахналанып жатқандығы белгілі. Бұл спектакльдің біздің театрдағы формасы классикалық үлгіден аса алмай отырғандықтан, сол көзқараспен қарағанда қазіргі театрдағы мүмкіндіктерді барынша оңтайлы пайдалана білген, идеялық көркемдік деңгейі жоғары қойылымның бірі деп бағалауға болады.

Спектакльде әсіресе актерлық ансамбльдің ойынына баса назар аударуға болады. Себебі, театр корифейлері мен жас әртістер ойынының өзара үндестік таба білуі қойылымның басты жетістіктерінің бірі. Ғазиза Әбдінабиева, Айдос Бектемір, Бактияр Қожа, Бекжан Тұрыс, Еркебұлан Дайыровтың ойындарымен қатар, басты кейіпкерлерді сомдаушы С. Бақаева мен М. Мұхтарұлының жарасымды жұптасып, сахнада салтанат құруы қойылымның көркемдік деңгейінің көтерілуіне басты себепші болып тұрды.

С. Бақаева Джульетта бойынан сұлу сымбаттылықты, жұмсақ мінезділікті, қыз бойына тән нәзіктілікті баса көрсетуге ұмтылған. Ал, М. Мұхтарұлы Ромеоның өмірге құштарлығын, сүйген ғашығы үшін түрлі әрекеттерге барудағы жас бозбалаға тән албырттығын да нанымды жеткізген.

Спектакльде трагедия ерекшелігін, оның көркемдік-идеялық мазмұнын, автор ойын, замана келбетін, кейіпкерлер мінезін актерлар мен режиссер дұрыс түсінген. Режиссерлік жұмысы жұмыр, мизансценалық шешімдері орынды бұл қойылымның репертуарлық тізімде әлі біраз уақыт тұратындығына сеніммен қараймыз.

Польшалық шекспиртанушысы Ян Котт: «Гамлета» нельзя сыграть просто. Наверное, поэтому он так манит режиссера и актера. В «Гамлете» находили свои черты многие поколения. Может быть, именно в том и гениальность «Гамлета», что можно смотреться в него, как в зеркало. Идеальный «Гамлет» был бы одновременно и самым шекспировским, и самым современным» [30, 67 б.] – демекші, Шекспирдің ең әйгілі трагедияларының бірі «Гамлетке» еліміздің бірден екі жетекші театрлары – Алматыдағы М. Әуезов атындағы академиялық драма театр мен Астанадағы Қ. Қуанышбаев атындағы академиялық музыкалы драма театры назарларын аударды.

Осынау күрделі бейнені жасап шығару әрбір әйгілі театр шеберінің өзінен ерен еңбекті талап етері ақиқат. Гамлет ролін мардымды шығару үлкен сын, зор мақтан. Қоюшы-режиссерлар Юрий Ханинга-Бекназар мен Болат Ұзақов бұл шығармаға жаңа заман талабынан келуге деген ұмтылушылықтары бірден байқалады.

Әсіресе, М. Әуезов театрының сахнасында Ю. Ханинга-Бекназардың интерпретациясындағы «Гамлет» трагедиясының уақытпен үндестігін табуы, спектакльдің сахналық үлгісін де дәуір лебінің, сол кезеңнің тұрмыс-тіршілігінің бояуын шартты түрде бере отырып, Гамлет өмірі арқылы бүкіл адамзат тағдырын дәл бүгінгі күн биігінен қарастыруды міндет еткен. Ендеше режиссер мен спектакльдің суретшісі Е. Тұяков Гамлет ғұмыр кешкен ғасырдың осы күнмен алшақтығын, жылдар өткен сайынғы адам санасының өзгеруін жіті қадағалап, ескере өзгеше бір қырынан келуді диттеген. Сахнаның бүкіл техникалық мүмкіндігін пайдаланған суретшінің арқасында қойылымның пластикалық шешімі ұтымды шыққан.

Әдетте әлемдік деңгейдегі режиссерлер мен актерлер Гамлетті бірінші кезекте ойшыл қылып суреттесе, А. Сатыбалдының Гамлеті бүгінгі таңда оны зұлымдықпен, жалғандықпен арпалысқа түсе алар күрескер етіп бейнелеген. Актердің керемет физикалық мүмкіндігін осы қойылымнан байқауға болады. Бір тыным таппай, әр сөзін әрекетпен жалғастыруы, бүгінгі экшн фильдеріндегідей түрлі трюктармен толықтыруы да замана ағымына сай келген.

Ресейдің атақты шекспиртанушысы А. В. Бортошевич: «Гамлет» обладает необъяснимым свойством, подобно чуткому сейсмографу, улавливать и отзываться на малейшие колебания исторической почвы, движения социального времени. Эта пьеса, говоря словами Шекспира, призвана «держат как бы зеркало перед природой, являть... всякому веку и сословию – его подобие и отпечаток». У всякого времени, всякого поколения, как известно, свой Гамлет» [31, 485 б.] – деп айтқандай режиссер Ханинга-Бекназар қойылым ырғағы мен сахналық тұтастықты сақтап, келісті актерлық ансамбль құрып, қазіргі көрерменге жақын өз Гамлетін сахнаға шығарды.

Ал, Астанадағы академиялық театрдың сахнасындағы Гамлет арқылы режиссер Б. Ұзақов азып-тозған орта, қоғамдағы жайсыздықты тереңінен философиялық тұрғыда ашқысы келген. «Режиссердің ой-тұжырымы бойынша Гамлеттің ой арпалысы, Эльсинордағы оқиғалар бір-бірімен байланыс тауып, бүгінгі біз өмір сүріп отырған қоғамды көрсетеді. Сатқындық пен шарасыздық атмосферасы бүкіл қойылымды жаулапалған. Болат Ұзақовтың «Гамлет» қойылымында ағылшын драматургі суреттеп кеткен өмір философиясын, болмыстың көлеңкелі тұстарын көрсетуі арқылы адамзаттың трагедиясын жеткізген» [32, 323 б.] – деп А. Еркебай айтқандай «Гамлет» басты кейіпкердің кек қайтаруы жайындағы трагедия емес, бұл әлемдік өнердегі аса ұлы философиялық трагедияның бірегейі. Осындай күрделілікті барлай отырып, театр ұжымы таразылап, саралап, елеп-екшеп барып асқан жауапкершілікпен қарап, бөлекше шешім табуға күш салған.

Астаналық Гамлет – Н. Өтеулов шиыршық атқан шындық пен адалдық, әділеттік үшін жанын қиюға даяр биік тұлға, жігерлі азамат. «Ол өз

уақытына тән алысу-жұлысу, жұдырықтасу, қанжар, қылыш сияқты суық қаруларды айқас үстінде қалай пайдалану жағынан да замандастарынан бір иық озық тұрған жасұлан, бірақ ұр да жық емес. Ол сезімтал, ойшыл. Жүзінің ашықтығымен сөзді анық жеткізетін дауысының құлаққа жағымды әуездігімен, түрмеге ұқсас ғимараттың бұрыш-жақтауларымен нағыз цирк әртістерінше бір жоғары шығып, бір төмен түсіп, қиналмай емін-еркін қозғалатын ептілігімен де ол көрерменді өзіне бірден баурап алады» [33] – деп өнертанушы Өтен Ахмет актердің жұмысына өз бағасын берді.

Гамлет заманының азып-тозғандығын шартты түрде көрсеткісі келген режиссер мен суретші сахнаны қараңғы түнекке ораған. Режиссерлік ой-тұжырым мен тапқыр шешімдер, жас актерлардың жарасымды ансамбль тапқан әдемі ойын өрнегі, өзіндік ұстаным, пайымдары – бүкіл адамзатқа ортақ келелі мәселелер төңірегіндегі ойға бағындырылған.

Еліміздің жас режиссерлерінің бірі – Дина Жұмабеваның әлемдік классикадағы қадамы Көкшетау театрындағы «Король Лирмен» жалғасты. Шымылдық ашылысымен бірден көзге түсіп, назарды аударған мизансцена бар. 3 билік, қарапайым 3 үстел арқылы көрініс табады. Режиссерлік шешім бойынша ол үстелдер ағайынды қыздардың қарым-қатынасына қарай бөлініп, ажыратылып отырады. Патша десе бірден ойға оралатын сән-салтанаттан ада, тіпті ханның тәжі де жағымсыз темірлерден құралған. Тек қыздардың киім үлгісінде ғана патшалық сәннің кейбір бөліктері сақталған. Атап өтетініміз, режиссер Шекспир мәтінін едәуір қысқартып, пьесаға қатысатын жиырма кейіпкердің жетеуін ғана қалдырған.

Режиссерлік шешім сәтті актерлік ойынмен толықты. Актер К. Жұмабеков кейіпкерінің мінез сырын ашуда сахналық бейнелеу құралдарынан сөздің айтылу толқындарына, ырғақ интонациясына, керекті қимыл-қозғалысқа мән беріп, асқан дәлдікпен пайдалана білген. К. Жұмабеков оқиға барысында Лир мінезінің ерекшелігін, көңіл-күйін бірден жайып салмайды, ол оның бойындағы өзгерістерді, сезім қалтарыстарын, ішкі жан дүниесіндегі дүмпүлерді байыппен бірте-бірте айқындайды. Қорытындысы ретінде «Әл-Тарази Таразға шақырады» атты халықаралық театр фестивалында Лир патша рөліндегі Кеңес Жұмабеков сахнадағы өнімді еңбегі үшін марапатталғанын атап өтуге болады.

Спектакльдің сыртқы пластикалық шешімі жөнінде премьерадан кейін газет бетіне жарияланған мақалада біз толық қосылатын мынадай пікір бар: «Декорации завораживают. По сути, их нет. Сцена как бы вывернута наизнанку. Зрители видят ее темное нутро, черный квадрат, который обычно скрывают за расписными задниками. Нависающие над площадкой ряды осветительных приборов – бескомпромиссный технократический фон. Его дополняет лежащее на полу полотно, напоминающее шкуру, содранную с какого-то гигантского хищника.

По шкуре во все стороны ездят три струганных стола на колесиках. Впереди стоит жестяная емкость с водой. В руках артистов – ножи, рыбины и битый эмалированный таз (найденный на помойке).

На мужчинах бесформенные балахоны, не фиксирующие принадлежность к определенной культуре. Все обуто в солдатские ботинки с металлическими набивками и шипами. Две старшие безжалостные дочери одеты в черное и красное платья. И только младшая Корделия – воплощение чистоты и света – носит белое.

Происходящее на сцене завораживает. Режиссер открывает, как устроен мир, из которого вырезали компонент радости. В атмосферу небытия погружает трек на итальянском языке «Я улетаю» из музыкального оформления цирка «Дю Солей»: «Ты будешь помнить каждый момент прекрасного безумия... Мы будем воспевать с ностальгией всё наше противостояние. Я взлетаю. Я улечу» [34]. Жалпы алғанда, қойылым режиссері мен бүтіндей театр ұжымының спектакльді қоюдағы мәдениеті, бүгінгі күн сипатын беруі, пластикалық шешімін ұтымды таба білуі шығармашылық ізденістер аясының кеңдігін танытады.

Жас режиссер Д. Жұмабеваның трагедияны өзінше түсініп, сахнаға қоюға тың жолмен, өзіндік ой-тұжырыммен келгендігі қуантарлық жайт.

«Асауға тұсау» Әуезовтің тамаша аудармасымен қойылған Шекспирдің бұл комедиясы қазақ театры сахнасынан берік орын алды. 1943 жылы О. Пыжова мен Б. Бибиқовтың қойылымымен сахнаға шыққан спектакль халықтық ойын-сауық дәстүрінде шешілген болатын. Қойылым осылайша өзінің көркемдік ерекшелігі жағынан қазақ ғана емес, әлемдік театр жемісі дәрежесіне көтерілді. 70 жылдан астам сахнада жүріп келе жатқан комедияда қазақ актерлерінің барлық буындары түгел өнер көрсетіп, актерлік шеберліктерін ұштады. Бұған алғаш қатысқан сахна шебері Қ. Қуанышбаевтың сөзімен айтқанда, «аударма деуге аузың бармайды» [35].

Заманауи үлгіде қойылған спектакль комедиялық ситуацияларға құрылған. Өр мінезді Петручио қикар Катаринаны баурап, әзіл арқылы тентектігін женеді. Катарина тұрмысқа шыққан соң сіңілісі Бьянкаға сөз салушылар көбейіп, әкесі Баптиста екінші қызын да ұзатады.

Астана Жастар театрында сахналанған спектакльдің қоюшы режиссері режиссері Н. Жақыпбай: «Мен бұл қойылыммен проблема шешейін деп ойлаған жоқпын. Материал ұнады. Бұл Шекспирдің ұлы шығармаларының бірі. Оның шығармалары ешуақытта қартаймайды. Күлкілі, жеңіл спектакль дүниеге келді деп ойлаймын. Жас театр. Бірақ, соған қарамай, басқа қолтаңбамен, толғаныспен ойнады деп ойлаймын» [36], – деп пьесаның құндылығы мен оны тандап алудағы себебін айтқан болатын.

Қойылымның басты ерекшелігі – қоюшы-режиссерден бөлек, Бекболат Құрманғожаев пен Дәурен Серғазиннің де ас салысқандығы. Үш бірдей

режиссердің жұмысын айқын көруге болады. Нәтижесінде Жастар театры сахнасына астарлы әзіл мен көтеріңкі көңіл күйдің атмосферасы пайда болды. Спектакльдің сәтті шығуына – жас актерлердің түбегейлі табыстарымен бірге көпшілік сахналарындағы жәрмеңкелік ойындар мен билердің көркемдік шешіміне тікелей байланысты. Режиссерлік шешімдерден бөлек, әуен мен би үндестігі, декорация жанр ерекшелігіне сай ойластырылған. Қоюшы-суретші Ерлан Тұяқов жұмысынан байқағанымыз – сахнада кеңістік пен қажырлы еңбек бар.

Спектакльде Петручионың алар орны зор. Шәкен Айманов салған сара жолды Ыдырыс Ноғайбаев жалғаса, Жастар театрындағы туындыда актер Әділ Ахметов алып жүрді. Фактура мен қимыл-әрекет тұрғысында режиссер таңдауда шалыс баспады. Бұл таңдаудағы ақтаудағы еңбекті актердің сөз саптасы мен сахнадағы жүріс-тұрысынан байқауға болады. Актер жұмысының ұтылған, ұтқан тұстары жөнінде жас театртанушы Н. Жұмабай: «Сөзі анық, әрекеті нық. Кейіпкерін барынша жанды етіп шығаруға тырысқан. Солай бола тұрса да, Әділ ойынына сәл зиялылық жетіспейтіндей көрінді. Петручионың да тоғышар топтың ортасында киіп алар бетпердесі бар. Бірақ ол бетперденің озық ойлы, алғыр азамат Петручио парасатын, өре биігін, оңаша қалғанда ой қорытар таным көкжиегін көлегейлеуге хақысы жоқ. Осыны актер толыққанды түсінгені абзал. Асауға тұсау саламын деп біртоға дөрекілікке кетіп қалу бас кейіпкер табиғатына апарар жолда жаңылыстырады. Сондықтан да асауды тұсар азамат кейпінде жүрген актер мінезінде адуындылықтан бөлек, серіктесінің мысын басар ақыл-парасат, ішкі тереңдік, тіпті, серіліктің ұшқыны да сезіліп жатса, ризашылық сезіміз еселене түсер еді» [37], – деп сабақтайды. Театртанушы ойымен келісетін тұстарымыз да бар. Дегенмен, бірінші қателікті Катаринадан іздеу керек сияқты. Себебі, Катарина тым асау болып кеткендіктен, Петручио одан асып түсіп бағындыру мақсатында қаталдығы мен дөрекілігін арттырған деп ой түйгіміз келеді. Қойылымда эпизодтық рөл болса да мазмұнды ойын көрсете білген Грумио (Жандәулет Батай), Люченцио (Дәурен Серғазин), Гортензио (Нұрлыбек Төлеген), Гремио (Бейбіт Құсанбаев), Баптиста (Азамат Есқұлов) бейнелері өзіндік бояуымен есте қалды.

Театр тек бір адамның қолынан келмейтін, ұжымдық өнер екенін ескерсек, Жастар театрының жас актерлерінің жұмысын тамашалап, сахналық өнерлеріне тәнті болып келеміз. Театрдағы еңбек өтілдерінің аздығына қарамастан «Асауға тұсау» сынды классикалық туындыларға үлкен батылдықпен, әрі оны оны абыроймен алып шығуға деген ұмтылысы труппа еңбегінің үлкен жемісі. Еліміздегі жастарға деген қолдау ары қарай жалғасын таба берсе, театр өнеріміз де жаңаша бір лепке ие болып, театр өнерінен де дамыған елдермен тереземіз теңесе бермек.

«Шекспир – XVI ғасырда өмір сүрген адам. Бірақ арада бірнеше ғасыр өтсе де оның пьесалары әлі әлем театрларының сахнасынан түспей келеді. Өйткені, қаншама ғасырлар өтсе де, заман өзгерсе де, адам табиғаты өзгермейді. Қай заманда өмір сүрсе де адам бойындағы жақсы көру, қызғану, сүйсіну сияқты сезімдер сол күйінде қалады. Әсіресе, билікке, таққа таласу – адамзаттың өмірлік мәселесі болып қала береді» [38, 11 б.] – деп профессор С.Д.Қабдиева Шекспир драматургиясының өміршендігіне баға беруі арқылы қазақ сахнасындағы да режиссерлардың қызығушылығының да төркінін түсіндіргендей болды.

Әлемдік аренадағы драматургтердің ішінде А. П. Чехов ең көп қойылатын драматургтердің бірі. Өз заманының жаңашыл драматургі Чехов пьесаларының қай-қайсысы болмасын өзінің дәуір тынысын, уақыт рухын шынайы бейнелеуімен құнды. Чехов шығармаларында басты қаһармандар жоқ, ондағы кейіпкерлер көпшілік, қалың жұртшылық.

«Каждая страна и каждый художник теперь имеет право на своего Чехова, на свой путь к нему, и из суммы этих общих, разрозненных в пространстве усилий складывается феномен мирового чеховского театра» – деп ресейлік театртанушы Т. Шах-Азизова айтқандай Чеховтың шығармашылығына қазақ театры ашылғаннан бері бірнеше рет оралып отырды [39, 100 б.]. Әсіресе, М. Әуезов театрының сахнасында режиссер Ә. Мәмбетовтың 1982 жылы қойған «Ваня ағай» мен 1998 жылы Б. Атабаев сахналаған «Шағала» қойылымдары жұртшылықты елең еткізді. Егер біріншісі театр мамандары көркемдік деңгейі жоғары қойылымдардың қатарына қосып, ұлттық театр тарихына алтын әріптермен енгізсе, екіншісіндегі режиссерлік шешімдерді қабылдамады. 2013 жылы «Апалы-сіңілі үшеу» де осы театрдың сахнасында алғаш рет көрерменге жол тартты. Қоюшы-режиссер Р. Андриасян өз спектаклінде психологиялық сарынға басымдық берген. Классиканы өз деңгейінде оқи білу мен оны сахнада тірілту үлкен режиссура мен үлкен актерлік талантты қажет ететіні белгілі. Бұл қойылымнан ұтымды режиссерлік жұмыспен қатар, кәсіби актерлер ансамблі де қатар көруге болады.

Режиссурадағы нақтылық пен айқындық орындаушылардың өз рөлдерін дұрыс ұғып, жан-жақты меңгеруге жетелеген. Д. Темірсұлтанова (Ольга), Н. Қарабалина (Маша), З. Кәрменова (Ирина) сынды таланты мен сұлулығы қатар үйлесім тапқан актрисалардың шынайы ойындары арқылы небір күрделі әлемдік классикаларды қазақ тілінде тірілтуге қабілетті екендігімізге көзіміз жетті. Өмірдің мәнісін жоғалтқан, не өздерін, не өзгені түсінуге шамалары таусылған, өмір сүруге деген талпыныстарынан гөрі өкініштері көп апалы-сіңілілердің бар арманы «Мәскеуге!» деген ұранның астында өтуде. Ал, қыздардың қолы жетпей тұрған Мәскеулері – орындалмайтын армандардың, алдамшы үміттерінің символы болып қала береді.

Жалпы спектакль барысы туралы: «...Бұл пьесаның қазақ театрындағы қойылымы классиканы игеру жолындағы үлкен ізденіс деп айтуға болады. Драмада негізінен өмір мұраттарының орындалмас құр арман, бекер әурешілік екені бейнеленеді. Чехов драматургиясының осындай идеялық ерекшеліктерін дұрыс түсінген режиссер көрерменге айтар сыры мол спектакль тудырған», [40] – деп театрсыншысы А. Еркебай орынды бағалап өтеді.

Ал қойылымды көркемдеген суретші В. И. Кужельдің жұмысын ерекше атап кетуіміз керек. Ол пьесаның әрекет орнын анықтап, киім-кешек эскиздерінің дәуір келбетіне сай келуін қадағалаумен бірге, спектакльдің бейнелік пішін-үлгісін шығарманың көркемдік ерекшелігіне қарай тапқан.

«Қазақ театрларындағы классикалық пьесалардың интерпретациясы» атты бөлімде, соңғы жиырма бес жыл ішінде ұлттық сахна төрінде қойылған классикалық шығармалардың қазақ театрының бүгінгі дамуына үлкен үлес қосудағы ізденістері мен ерекшеліктері сараланды. Тәуелсіздік жылдары қазақ сахнасында жүріп жатқан әлемдік классикалық драматургия әр театрдың шығармашылық мүмкіндігін көрсетумен бірге, режиссура мен актерлік өнердің дамуына, тың белестерге шығуына ықпал жасады.

Тәуелсіздігіміз қолымызға тиген жылдары әлемдік классикалық драматургияға да қызығушылық арта түсіп, бұрын-сонды қазақ сахнасына қойылмаған Ж. Ануидың, Г. Ибсеннің, Г. Гауптманның, Т. Уильямстың, Э. Олбидің драматургиясымен қатар, орыстың ұлы жазушылары А. П. Чеховтың, Н. В. Гогольдің пьесалары да жұртшылық назарына ұсынылды. Бұл дүниелерді Б. Атабаев, Қ. Қасымов, Н. Жақыпбай, Т. Теменов, Б. Ұзақов, т.б. режиссерлармен қатар, өзге ұлт театрларының белді Р. С. Андриасян, Ю. Ханинга-Бекназар, т.б. және шетелден арнайы шақыртумен келген Й. Кацоурек, О. Салимов, Р. Виктук, Л. Петрушевская т.б. сынды режиссерлердің сахнаға шығаруы – ұлттық режиссураның дамуына, тың белестен көрінуіне ықпал жасады. Сонымен бірге, бұндай ізгі бастамалар шетелдермен мәдени байланыстарды нығайтуға, қазақ театрының шеңберін кеңейтіп әлемдік театр процесінен өз орнын табуға көмектеседі деп сенеміз.

Қорыта айтқанда, тәуелсіздік жылдарында қазақ театрлары әлемдік классикалық шығармаларды тың ізденістермен жаңартып, қызықты режиссерлік интерпретацияларды ұсынды деп айта аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Нүрпейіс, Б.** Қазақ театр режиссурасының қалыптасуы мен даму кезеңдері (1915–2005): Монография. – Алматы : «Каратау КБ» ЖШС, «Дәстүр», 2014. – 520 б.

2 **Құндақбайұлы, Б.** Театр туралы толғаныстар. – Алматы : Өнер, 2006. – 320 б.

3 **Құндақбайұлы, Б.** Заман және театр өнері. – Алматы : Өнер, 2001. – 517 б.

4 **Уәлиев, Қ.** «Турандот ханшайым» – қазақ сахнасында // Қазақ әдебиеті. – 13.05.1994.

5 **Холмогорова, И.** Герхардт Гауптман: Драма заката. – М. : Российский университет театрального искусства – ГИТИС, 2012. – 224 с.

6 **Шаншарова, Ә.** Ымырттағы махаббат // Қазақ әдебиеті. – 2011.

7 Қазақ сахна өнері. Тәуелсіздік кезеңі. – Алматы : «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009. – 488 б.

8 **Смағұлова, Қ.** «Әкемтеатр» алдағы жылды Шекспирмен бастайды // Жас қазақ. – 28.12.2007.

9 Котт Ян. Шекспир – наш современник / Пер. с польского В. Климовского. – СПб. : Балтийские сезоны, 2011. – 352 с.

10 **Бартошевич, А. В.** Для кого написан «Гамлет»: Шекспир в театре. XIX, XX, XXI... – М. : Российский университет театрального искусства – ГИТИС, 2014. – 638 с.

11 Астана: от геополитического статуса к культурному разнообразию. Очерки. – Алматы, 2014. – 428 с.

12 Өтен А. Қазақ Гамлеті қалай шықты? Астана ақшамы

13 <http://www.nv.kz/2014/06/12/73996/>

14 Мұхтар Әуезов энциклопедиясы – Алматы, 2011.

15 Елордада Уильям Шекспирдің «Асауға тұсау» пьесасы сахналанды // 19.12.2013, <http://astana.gov.kz/>

16 Заманауи үлгі, жаңаша леп // Егемен Қазақстан. – 12.02.2014.

17 **Қабдиева, С.** Кембридж, Оксфорд университеттерін бітірмесе де, өте білімді адам болған // Аңыз адам: Уильям Шекспир. – № 8 (116) – Сәуір – 2015.

18 Шах-Азизова Т. Ритмы чеховского театра // PRO SCENIUM. Вопросы театра. – М. : КомКнига, 2006. – 416 с.

19 **Әбілғазиева, С.** Апалы-сіңілі үшеу // Қазақ әдебиеті. – №18-19 (3339)

Материал 16.11.15 баспаға түсті.

А. Маемиров

Режиссерские поиски в постановках классических произведений

Казахская национальная академия искусств имени

Т. Жургунова, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 16.11.15.

А. Маемиров

The directing searches in raising classical work

В статье широко проанализированы режиссерские решения и актерское мастерство в мировых и русских классических спектаклей, поставленных в нескольких театрах Республики.

In this article there are widely analyzed the directorial decisions and acting in the world and Russian classical performances, staged in several theaters of the Republic.

UDC 811.111:37.091.33

K. K. Mussagozhina

master, L. N. Gumilyov Eurasian National university, Astana

INCIDENTAL VOCABULARY ACQUISITION FROM LISTENING

The present article describes the process of incidental vocabulary acquisition from listening of foreign speech.

Key words: incidental vocabulary acquisition, listening, vocabulary learning, reading, authentic texts.

Vocabulary learning is one of the main difficulties and problems of students in foreign language acquisition. Especially, in order to speak a foreign language fluently, students have to learn by heart the thousands of new words. In this case, some students lose their motivation to learn languages, and for the purpose of acquiring new vocabulary, we must find some solutions. As stated Milton [1, 228], it appears impossible that vocabulary can be learned and acquired only through explicit teaching and studying, but actually there is a widely spread belief among teachers and scholars that much vocabulary is acquired incidentally. In that case, students need to listen to foreign speech much, in order to remember new words and enjoy learning foreign languages.

In listening comprehension, our sense receptors start to differentiate a sound system from the unknown one. Unfamiliar words and phrases begin to be perceived and while repetition them more than once, words and phrases remain firmly in memory. Systematically, the differentiation of a new sound system perception start to form its image in memory. More we listen, better we speak and if we do not have much experience in listening, our speech will sound alien. Besides, if

we listen to native speakers' speech, we easily acquire the right pronunciation, vocabulary and speak fluently. While listening we automatically and incidental fix words, phrases in our minds. Thus, unfamiliar words and phrases are reflected in our sense receptors and we begin to fix them in our memory.

Vocabulary acquisition is one of the main tasks in foreign language learning, because we understand and comprehend people's speech, if we know the right meaning of definite words and phrases and how their meaning can be changed in context according to specific situations. In order to comprehend written and spoken texts, learners must acquire vocabulary. Turning to the words of S. Meiramova [2, 19], the importance of vocabulary in improving language proficiency does not receive deserved attention. At the present moment vocabulary acquisition plays an important role in language learning, because in order to acquire a language people should learn thousands of necessary words, word combinations and phrases, and as a result they will be successful in communication. In addition, teachers consider vocabulary learning as the main tasks in teaching process. Consequently, foreign language learning demands vocabulary acquisition in order to master a foreign language and as a result, it is the main issue of teachers and methodologists.

Howatt and Dakin [3] identified listening as the ability to identify and understand what others are saying. Teaching listening comprehension of foreign is one of the main issues in methodology, because it is considered as a complicated process. Listening aids in communication with foreigners, in acquisition of pronunciation and vocabulary. In order to realize educational and developing objectives, it is necessary to listen to authentic texts in foreign languages, and will give many opportunities to achieve the above objectives. As a result, when we listen to authentic texts, we acquire a language quicker.

It is obvious that in vocabulary acquisition and listening learners face many problems and according to Mearu, as cited in S. Nation [4], language learners admit that they face considerable difficulties with vocabulary even they upgrade from an initial stage of acquiring a second language to much more advanced level. Underwood found out seven potential difficulties in listening comprehension, they are:

- lack of control over the speed at which speakers speak,
- not being able to get things repeated,
- the listener's limited vocabulary,
- failure to recognize the signals,
- problems of interpretation,
- inability to concentrate,
- established learning habits [5].

In order to cope with vocabulary acquisition and listening problems, learners should listen to foreign speech much without focusing on vocabulary learning and after that, there will occur incidental vocabulary acquisition from listening.

Many scholars argue that incidental vocabulary acquisition occurs when learners do not pay attention to vocabulary acquisition, but to the content and others say that they focus on vocabulary, but do not try to fix words and phrases in their memory. Laufer [6] pointed out that incidental vocabulary learning should be defined in contrast to intentional learning. Intentional vocabulary acquisition refers to an activity aiming at committing lexical information to memory. Incidental vocabulary acquisition means that learners acquire the vocabulary incidentally when they are carrying through other learning tasks, e.g. reading articles, listening to English songs. Obviously, many researchers gave definitions to incidental vocabulary acquisition from different aspects, and there is no authoritative definition yet.

Scholars are interested in incidental vocabulary learning, but previous studies were predominantly based on incidental vocabulary acquisition from reading. According to R. Joseph Ponniah [7], every time readers read unfamiliar words they acquire at least partial meanings, and repeated exposure to such words will result in a considerable amount of vocabulary development. It is obvious that incidental acquisition of vocabulary occur, when learners read or listen without focusing on vocabulary, but meaning of a text. As defined by Vagovich and Newhoff [8, 316], children acquire partial word knowledge in a single exposure when they encounter a word through natural reading. In order to study the phenomena of incidental acquisition of vocabulary from listening, there should be made many explorations, and they should be investigated from different aspects of learning foreign languages. Thus, incidental acquisition of vocabulary is being investigated nowadays and many scholars try to study the process of incidental learning in a foreign language teaching.

There were only several studies, due to incidental acquisition of vocabulary from listening compared to reading. In 2003, Vidal [9, 219] investigated incidental vocabulary acquisition from listening and in 2011 made a comparison between listening and reading on this issue. The primary finding shows that both reading and listening lead to vocabulary knowledge gains, incidental vocabulary acquisition from reading being considerably higher than from listening. There were given three notable differences, they were the significance of vocabulary learning from reading and listening, in terms of the context and the last concerned the frequency effect. The results show that learners gain vocabulary knowledge better from reading than from listening. Consequently, this field of study is now developing, and there is only several studies related to incidental vocabulary acquisition from listening.

Thus, we think that incidental vocabulary acquisition from listening will be successful, effective if learners of foreign languages listen to authentic texts they like to listen, and they have to be important and close to them not only focusing on vocabulary, but the meaning. Experience shows that if they listen to such kinds of topics, they will master vocabulary quicker and for a long time of period. Learners

should listen to foreign speech in their free time, songs and after the continuance of this process; they will understand foreigners better, improve pronunciation and acquire new vocabulary. Finally, some words will be acquired quickly and for a long time in incidental vocabulary acquisition from listening, it depends on many factors, but also it is necessary to combine intentional and incidental acquisition of vocabulary.

LIST OF REFERENCES

- 1 **Milton, J.** "Vocabulary uptake from informal learning tasks". – Language Learning Journal. – 2008. 36(2). – 227-237 p.
- 2 **Meiramova, S. A.** New strategies in EAP and ESP teaching in Kazakhstan: Task-based approach application. – Journal of the English for Specific Purposes Special Interest Group: Professional and Academic English, 2012.
- 3 **Howatt, A., & Dakin, J.** Language laboratory materials. – 1994. – Retrieved 2014 from <http://www.ericdigests.org/pre-9219/prior.htm>
- 4 **Nation, S.** How large vocabulary is needed for reading and listening? – 2006. Retrieved from citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/summary?doi=10.1.1.184.4620
- 5 **Underwood, M.** Teaching listening. – Longman Handbooks for Language Teachers, 1994.
- 6 **Laufer, B.** Reading, Word-focused Activities and Incidental Vocabulary Acquisition in a Second Language. – Prospect, 2001. – 16(3).
- 7 **R. Joseph Ponniah.** The Reading Matrix. Incidental Acquisition of Vocabulary by Reading. National Institute of Technology, 2011.
- 8 **Vagovich, S. A., & Newhoff, M.** The single exposure: Partial word knowledge growth through reading. American Journal of Speech-Language Pathology, 2004. – 13(4). – 316- 328 p.
- 9 **Vidal, K. A.** comparison of the effects of reading and listening on incidental vocabulary acquisition. – Lang. Learn. 2011, – p. 219-258.

Material received on 16.11.15.

К. К. Мусагожина

Тындап түсіну әрекеттері арқылы сөз қорын еріксіз меңгеру

Л. Н. Гумилев атындағы
Еуразиялық ұлттық университеті, қ. Астана.
Материал 16.11.15 баспаға түсті.

К. К. Мусагожина

Непроизвольное овладение словарным лексиконом через аудирование

Евразийский Национальный университет
имени Л. Н. Гумилева, г. Астана.
Материал поступил в редакцию 16.11.15.

Бұл мақала шетел тілде тыңдап түсіну әрекеттері арқылы сөз қорын еріксіз меңгеру үдерісін суреттейді.

Настоящая статья описывает процесс непроизвольного овладения словарным лексиконом через аудирование иностранной речи.

ӘОЖ 811.512.122.

Г. Ә. Мұсаева

ф.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің, Алматы қ.

ТІЛДІК МАТЕРИАЛДЫ МЕҢГЕРУ АЛГОРИТМІ

Мақалада екі негізді жай сөйлемді меңгерудің алгоритмі ұсынылады. Сөйлем құрылымын меңгеру үдерісінің алгоритмі арқылы тіл меңгеруші қазақ тілі грамматикалық жүйесінің жұмыс істеу ұстанымдарымен тереңірек танысып, сөйлемдердің пропозициядағы виртуалды бейнесін, коммуникативтік қажеттілігіне орай өз еркінше түрлендіріп жұмсай алуға үйренеді. Грамматикалық материалды арнайы алгоритм арқылы ұсынудың мақсаты – сөйлем құрылымын модельдеу және оны меңгеруді алгоритмдеу арқылы үйреніп жатқан тілде сөйлеуді қабылдау мен тудыру дағдысын қалыптастыруды жеңілдету. Сөйлем құрастырушы компоненттердің бір-бірімен байланысу тәртібін, функциялық қызметін нақты түсінген тіл меңгеруші алған білімін коммуникативтік қарым-қатынаста еркін түрлендіріп жұмсай алуға үйренеді. Бұл жағдайда сөйлем құрастырушы әрбір элемент сөйлемнің мағыналы бөлігі, яғни синтаксема ретінде меңгеріледі.

Кілтті сөздер: құрылымдық лингвистика, алгоритм, жай сөйлем құрылымы, виртуалды стемма, меңгеру.

Қазақ тілін меңгеруді жеңілдету мақсатында тіл білімі саласында бірқатар ғылыми еңбектер жарық көрді. Біздің ұсынып отырған жұмысымыз бірнеше жыл тәжірибеден өтіп, ғылыми түрде теориясы негізделген әдістемелік тәсіл болып табылады [1; 2; 3; 4]. Инофонның тіл меңгеруі үшін қажетті грамматикалық білімді сөйлемнің құрылымын бірқалыпқа түсірілген

виртуалды модельдері бойынша сөйлем құрастырушы әрбір түйіндерді жеке-жеке кадамдарға бөліп, арнайы алгоритмдердің көмегімен беруді ұсынамыз. Сөйлемнің әрбір жаңа элементі сөйлемнің жалпы құрылымы негізінде алгоритмдеу әдісі бойынша меңгеріледі. Бұл мақаламызда екі негізді жай сөйлемді меңгерудің алгоритмі көрсетілген. Біздің грамматикалық материалдарды беру алгоритміміз бойынша құрылған кадам – сөйлемнің предикатымен жұмыс істеу.

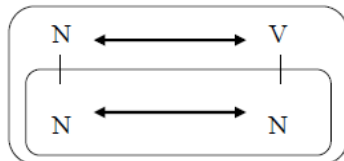
Қазақ тіліндегі сөйлемдерде есім сөздер ешқандай көмекші етістіксіз (зат есім, сын есім, сан есім, есімдіктер) баяндауыш қызметінде жұмсала береді. *Мен оқытушымын. Сен әдемісің. Сіз біріншісіз* деген сөйлемдер басқа, мысалы, орыс тілінде «есть» көмекші етістігі, ағылшын тілінде «to be» көмекші етістігі арқылы жасалынады. Орысша *я преподаватель, ты красивая, вы первая* немесе дәл аудармасы *я есть преподаватель. т. с.с.*, ағылшын тілінде *I am a teacher, you are beautiful, you first* болып қолданылады. Қазақ тілінің есім сөзден болған баяндауыштарының негізгі өзгешелігі – олардың (III жақтан басқа) жақтық көрсеткішінің болуында: *мен студентпін, сен студентсің, сіз студентсіз, ол студент*. Қазақ тілінде I, II жақта айтылғанда жіктеу есімдіктерсіз-ақ әңгіме кім туралы екенін біліп отыруға болады. Ал III жақтағы есім баяндауышта орыс тіліндегідей немесе ағылшын тіліндегідей жақтық көрсеткіш болмайды және бастауышсыз қолданылмайды. *Я – студент. (I am a student), Ты – студент. (You are a student), Вы – студент. (You are a student), Он/она – студент/ка. (He/ she is a student)* [5; 6; 7;].

Сонымен қатар есім сөздер көлемдік (жатыс, шығыс) септіктерді, тәуелдік жалғауын қабылдап жіктеліп, сөйлемнің баяндауышы қызметін атқара алады. Мысалы *Мен Кореяданмын. Мен осындамын. Мен жиырма бірдемін. Райхан – менің досым.*

Қазақ тілінің екі негізді жай сөйлемдерінің бастапқы кезеңдегі алгоритмі төмендегідей болмақ:

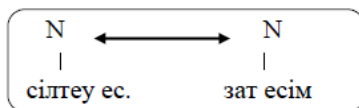
- 1) есім сөзден болған баяндауыш;
- 2) шығыс және жатыс септік тұлғалы баяндауыш;
- 3) *бар, жоқ* сөздерінен болған баяндауыштар;
- 4) етістіктен болған баяндауыштар.

Баяндауышы есім сөзден болған сөйлемдерді меңгеру алгоритмі. Бұл кадамда, ең алдымен, сөйлемнің ядролық түйіні: бастауыш пен баяндауыштан тұратын екі негізді жай сөйлемнің виртуалды стеммасы беріледі. Мұнда N – сөйлемнің бастауышы, V – сөйлемнің баяндауышы. Сөйлемнің екі мүшесін байланыстырып тұрған екі жақты бағыты бар түзу сызық бастауыш пен баяндауыштың арасындағы өзара жақтық және сандық қиысуын көрсетеді. Сөйлемнің баяндауышы есім сөзден болғанын көрсету үшін V = N деп алып, сөйлемнің виртуалды стеммасы өзгертіледі.

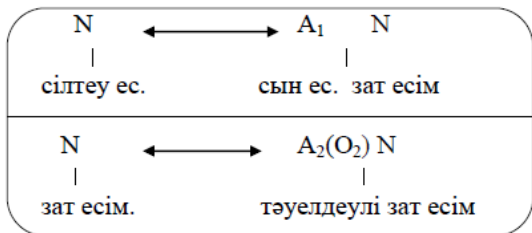

1. Қазақ тілін үйрену барысында екі негізді жай сөйлемнің ішінде баяндауышы есім сөзден болатын құрылымдарды меңгерудің төмендегідей ретін ұсынамыз. Сөйлемінің бастауышы мен баяндауышы бір-бірімен жіктік жалғаулар арқылы жақтық қиысуы немесе мағыналық байланысуы мүмкін [8;9]. Тәжірибе көрсеткендей, баяндауышы есімнен болған сөйлемдердің ең алдымен мағыналық қиысу түрі меңгерілуі тиімді.

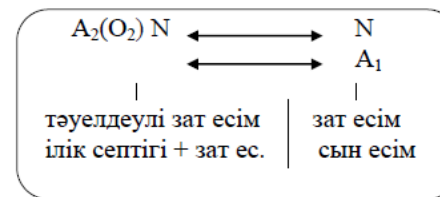
1-қадам. Сөйлемнің N – субъектісі сілтеу есімдігінен, V – предикаты зат есімнен болған сөйлемдер: *Бұл – кітап. Бұл – студент. Бұл – Асан.* Виртуалды стемма:

2-қадам. Сөйлемнің N – субъектісі сілтеу есімдігінен, зат есімнен, V – предикаты сын есім + зат есімнен немесе тәуелдеулі зат есімнен болған сөйлемдер: *Бұл – жақсы сөздік. Бұл – менің досым. Асан – менің мұғалімім.* Сөйлемдердің виртуалды стеммасы беріледі.

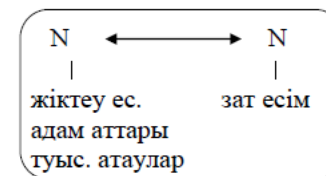

3-қадам. Сөйлемнің N – субъектісі тәуелдеулі зат есімнен, ілік септігі + зат есімнен, V – предикаты зат есім, сын есімнен болған сөйлемдер: *Менің отбасым үлкен. Менің атым – Арман. Менің ағамның аты – Рақым. Ағамның отбасы кішкентай.* Сөйлемнің виртуалды стеммасы беріледі.

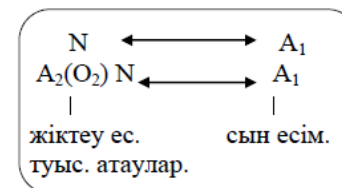
4 – қадам. Келесі кезекте жай сөйлемдердің екі негізгі мүшесі жіктік жалғау арқылы қиыса байланысқан түрлерінен баяндауышы мамандық атауларын білдіретін зат есімдер мен адамның сын-сипатын білдіретін сын есімнен болған сөйлемдер енгізіледі.

Сөйлемнің N – жіктеу есімдіктері немесе адам аттары мен тәуелдеулі туыс атаулары, V предикаты мамандық атауларын білдіретін зат есімдерден болған сөйлемдер: *Мен студентпін. Асан – дәрігер. Менің әкем – инженер.* Бұл кезеңде сөйлемнің бастауышы мен баяндауышы белгілі жіктік жалғаулары арқылы бір-бірімен жақтық, сандық формада қиысатыны баса көрсетіледі. Бұл қадамда тіл меңгерушілерге жіктік жалғауларының кестесі және сөйлемнің виртуалды стеммасы беріледі.

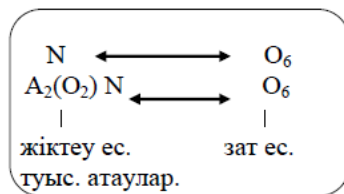
Жіктік жалғау кестесін беріңіз. Жіктік жалғауларына жаттығулар жасатып, дағдылануға көмектесу қажет.

5-қадам. Сөйлемнің N – жіктеу есімдіктері немесе адам аттары мен тәуелдеулі туыс атаулары, V – предикаты адамның сын-сипатын білдіретін сын есімдерден болған сөйлемдер меңгеріледі: *Сен әдемісің. Менің шешем қайырымды.* Сөйлемнің виртуалды стеммасы беріледі.

Сын есімдердің жіктелуіне жаттығулар беріп, сөйлемдердің мағыналық ерекшеліктерін түсіндіріңіз. Адамның мінезін, түр-сипатын білдіретін сапалық және қатыстық сын есімдерді антонимдік жұппен беру есте сақтауда тімдірек болмақ: *Ол пысық. Мен жалқаумын.* Сондай-ақ сын есімнің күшейтпелі шырайын бірге меңгерген дұрыс. *Менің балаларым өте ақылды.*

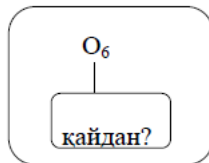
6-қадам. Сөйлемнің N – субъектісі жіктеу есімдіктері немесе адам аттары мен тәуелдеулі туыс атаулары, V – предикаты шығыс септігіндегі ел, жер, қала атауларын білдіретін жалқы есімдерден болған сөйлемдер: *Мен Америкаданмын. Нам Ун Сеул қаласынан. Менің жеңгем Батыс Қазақстаннан.* Сөйлемнің виртуалды стеммасы беріледі.

6-қадам 1.

Шығыс септігінің меңгерілу алгоритмі. Алдымен шығыс септігінің (O₆) стеммасы беріледі. Бұл жағдайда шығыс септігінің тек *қайдан?* сұрағына жауап беретін, іс-әрекет иесінің шыққан орнын, қайдан, қай жерден келгенін білдіретін мағынасы ғана меңгеріледі.

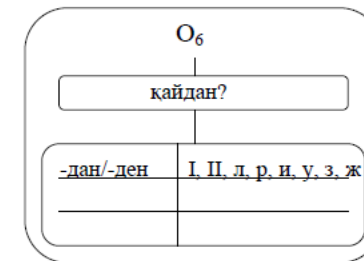
O₆ – мағынасы:

O₆ – жалғаулары:

n + O ₆	
n +	-дан/-ден I, II, л, р, й, (и), у, з, ж
	-нан/-нен м, н, ң
	-тан/-тен V

6-қадам 2. O₆ – толық стеммасы:

-дан/-ден I, II, л, р, и, у, з, ж

-нан/-нен м, н, ң / poss III

-тан/-тен V

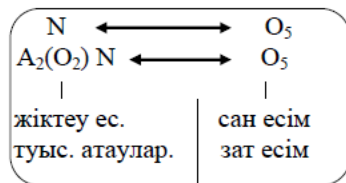
6-қадам 3. Шығыс септігі жалғауларын ел, қала атауларын беру арқылы жаттығулар-мен бекіту керек. Стамбул қаласы, Қытай Республикасы сияқты меншіктілік емес, заттық ұғымды білдіретін атаулар бір мүше ретінде енгізіледі.

6-қадам 4. Шығыс септігіндегі сөздің жіктелуі беріледі.

sing.	pl.
Мен Түркияданмын	Біз Түркияданбыз
Сен Түркиядансың	Сендер Түркиядансыңдар
Сіз Түркиядансыз	Сіздер Түркиядансыздар
Ол Түркиядан	Олар Түркиядан

Топтағы оқушылардың өзі, туған-туыстарының елі, туған жері, туған қаласының және жиі қолданылатын Қазақстанның қалалары, облыс, аудандарының атауларын беріп жаттығулар жүргізіңіз. Сондай-ақ өзінің немесе досының, туысының аты-жөні, мінезі, сын-сипаты, қайдан екені, оның елінің, жерінің, қаласының сипаты туралы шағын мәтіндермен жұмыс істеуге болады.

7-қадам. Баяндауышы жатыс тұлғалы сөзден болған сөйлемнің алгоритмі. Сөйлемнің N – субъектісі жіктеу есімдіктері немесе адам аттары мен тәуелдеулі туыс атаулары немесе *менің жасым, сенің жасың ...* т.с.с. түйінді, V – предикаты бесінші объекті жалғауын қабылдаған сан есімдер немесе зат есімдерден болған сөйлемдер меңгеріледі: *Мен жиырма бестемін. Пак Шин Е жиырма бірде. Менің әкем елу алтыда. Менің жасым жиырма бесте. Мен жиырма бес жастамын.* Сөйлемнің виртуалды стеммасы беріледі.

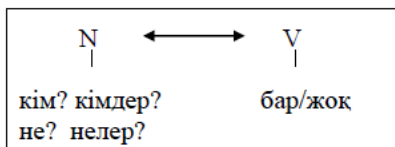

Жатыс септігінің меңгерілу алгоритмі дәл шығыс септігінің меңгеру алгоритмімен сәйкес беріледі де бекіту жаттығулары сөйлем құрылымы аясында жүзеге асады. Септіктерді ұсынудың мұндай бірізділігі тіл үйренушілердің қабылдау дағдысын қалыптастыруға алып келеді. Жатыс септігі жалғауларын жаттығулармен бекіту керек. *Не қайда? Кім/не кімде/қайда?* сияқты модельдермен жұмыс істеледі. Тіл меңгеру барысында жатыс септігінің адамның жас мөлшерін білдіретін мағынасы енгізіледі. Алдымен 1-100-ге дейінгі есептік сан есімдер беріліп жаттықтырылады. Содан кейін бесінші объектінің адамның жас мөлшерін білдіре отырып, баяндауыш қызметін атқаратын сөйлемдер құрылымының үш түрі көрсетіліп жаттығулар жүргізіледі. 1. *Менің жасым жиырмада.* 2. *Мен жиырма жастамын.* 3. *Мен жиырмадамын.*

Баяндауышы *бар / жоқ* сөздерінен болған сөйлемдерді меңгеру алгоритмі. Қазақ тілінде поссессивтік мағынаны білдіретін тағы бір форманың түрі – баяндауышы *бар / жоқ* сөзінен болған сөйлемдер [10, 141 б.]. Қазақ тіліндегі баяндауышы *бар / жоқ* сөздерінен болған жай сөйлемдер басқа еуропа тілдерінің *бар / жоқ* сөздерінен болған сөйлемдерден өзгешеліктері бар. Мысалы, орыс тілінде сөйлем моделі *У кого есть кто/что? У кого нет кого/чего?* болып өзгереді. Бірінші жағдайда *есть* сөзі номинатив формалы субъекті мен екінші объектіні қажет етсе, екінші жағдайдағы *нет* сөзі екі түрлі мағынадағы (*у кого нет, нет кого/чего*) екінші септік (родительный падеж) формасын қажет етеді.

Қазақ тілінде *Кімде/қайда не/кім бар/жоқ?* моделі екі жағдайда, *бар* болған, *жоқ* болған жағдайда да, бесінші септік формасы мен атау септігіндегі субъектіні қажет етеді. Бұл модель арқылы тіл үйренуші: *Менің отбасымда әкем, шешем, ағам бар. Менің әпкем жоқ. Менің отбасымда бес адам бар* сияқты сөйлемдерді құрай алады.

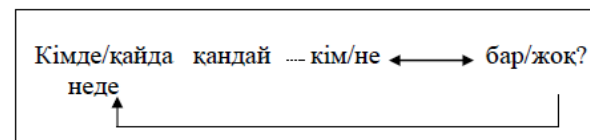
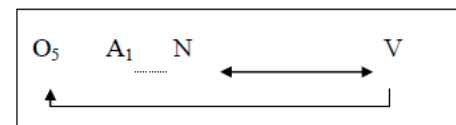
1-қадам. Алдымен *кім/не бар/жоқ?* моделі бойынша жаттығулар жүргізіледі.

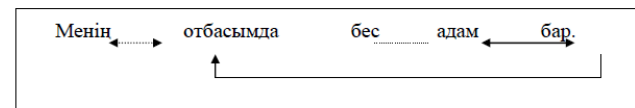
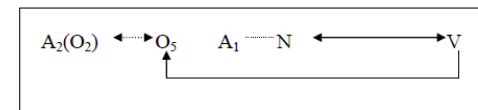
2-қадам. Жатыс тұлғалы жіктеу есімдіктері мен кейбір қажетті сілтеу есімдіктер беріліп, жаттығулар жүргізіледі.

Мен – менде	Біз – бізде	бұл – бұнда
Сен – сенде	Сендер – сендерде	мынау – мында
Сіз – сізде	Сіздер – сіздерде	осы – осында
Ол – онда	Олар – оларда	сол – сонда

3-қадам. *Қайда/кімде не/кім бар/жоқ?* моделімен жаттығулар жасалады: *Менде кітап бар. Менде жақсы сөздік бар. Менде телефон жоқ.*

4-қадам. *Кімнің/ненің не/неде қандай/қанша кім/не бар/жоқ* моделі бойынша күрделеніп жайылма жай сөйлемдер құрауға арналған жаттығулар жасалады. Сөйлемнің виртуалды стеммасы және шынайы стеммасы беріледі.

Инофонның тіл меңгеруі үшін қажетті грамматикалық білімді сөйлемнің құрылымын бірқалыпқа түсірілген модельдер бойынша, ондағы сөйлем құрастырушы әрбір түйіндерді жеке-жеке қадамдарға бөліп, арнайы алгоритмдердің көмегімен беруді ұсындық. Сөйлемнің әрбір жаңа элементі сөйлемнің жалпы құрылымы негізінде алгоритмдеу әдісі бойынша жүзеге асады.

Біріншіден, тіл меңгеруді сөйлемнің қарапайым моделінен бастап күрделендіру; екіншіден, сөйлемнің терең құрылымын әрқашан негізге

ала отырып, әрбір грамматикалық материалдың іштей өзіндік меңгерілу алгоритмінің ретін сақтау. Нақтырақ айтқанда: материалдың жеке мағынасымен танысу; оның грамматикалық көрсеткішімен танысу; - оларды жеке жаттығумен бекітіру; қажетті түйін көлемінде (адъективті, адвербиалды, етістікті) стеммасын беріп, жаттығумен бекітіру; бір негізді сөйлем көлемінде стеммасын беріп, жаттығумен бекітіру; сөйлемнің анықтауышпен күрделенген стеммасын беріп, жаттығумен бекітіру; сөйлемнің пысықтауышпен күрделенген стеммасын беріп, жаттығумен бекітіру; алдыңғы меңгерілген сөйлемнің трансформациялық компоненттерімен байланыстырып, жаттығумен бекітіру. Бұл берілген трансформациялық компоненттердің бәрі сөйлемнің терең құрылымына үстемелеу негізінде жүзеге асады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Теньер, Л.** Основы структурного синтаксиса. – М. : Прогресс, 1988. – 656 с.
- 2 **Хомский, Н.** Аспекты теории синтаксиса. – М. : Изд. МГУ, 1972. – 117 с.
- 3 **Нуршанхова, Ж. А.** Алгоритмизированный синтаксис. – Алматы, Қазақ университеті, 2002. – 294 с.
- 4 **Садуақасұлы, Ж.** Қазақ тіліндегі бір құрамды сөйлемдердің құрылымдық типтері: филол. ғыл. д-ры дис. – Алматы, 1997. – 305 б.
- 5 **Арват, Н. Н.** Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – Киев, 1984. – 50 с.
- 6 **Богданов, В. В.** Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л. : Изд. Ленинградский университет, 1977. – 202 с.
- 7 **Арутюнова, Н. Д.** Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. – М. : Наука, 1976. – 383 с.
- 8 **Қордабаев, Т., Қалиев, Ғ.** Жалпы тіл білімі. – Алматы : Дәуір, 2004. – 36 б.
- 9 **Аманжолов, С.** Қазақ тілі теориясының негіздері. – Алматы, 2002. – 366 б.
- 10 **Ахметжанова, З. К.** Сопоставительное языкознание: казахский и русский языки. – Алматы, 2005. – 408 с.

Материал 30.11.15 баспаға түсті.

Г. А. Мусаева

Алгоритм усвоения языкового материала

Казахский национальный университет
имени аль-Фараби, г. Алматы.
Материал поступил в редакцию 30.11.15.

G. A. Musayeva

Algorithm of assimilation of the language material

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.

Material received on 30.11.15.

В статье предложен алгоритм усвоения двусоставного простого предложения казахского языка, для того чтобы овладеть умением перенести внимание с внешней информации на внутреннюю, уметь воспринимать информацию в алгоритмическом изображении и передавать ее на естественный язык. Цель алгоритмизированной подачи грамматического материала заключается в упрощении структуры изучаемого естественного языка с помощью моделей и алгоритмов предложения для восприятия и порождения информации, для умения использовать их в речевом акте. При алгоритмизированном процессе усвоения структуры простого предложения казахского языка, инфон может свободно работать со структурой предложения, рассматривая его с функциональной позиций. Для этого каждое новое слово усваивается как функционирующий член предложения, т.е. как синтаксема.

In article the algorithm of assimilation of a two-part simple sentence of the Kazakh language is offered to seize ability to transfer attention from external information to internal, to be able to perceive information in the algorithmic image and to transfer it to the natural language. The purpose of algorithmic supply of grammatical material consists in simplification of structure of the learned natural language by means of models and algorithms of the offer for perception and generation of information, for ability to use them in the speech act. In the algorithmic process of mastering the structure of the simple sentence in the Kazakh language an inofon can work freely with the structure of the sentence, considering it from the functional position. For this purpose each new word is acquired as the functioning sentence part or as the syntaxem.

Э. Ж. Мыкышева

магистрант, Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби,
г. Алматы

ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО АМЕРИКАНСКОГО АНТРОПОНИМИКОНА

В статье рассматриваются основные особенности американского антропонимикона в тесной связи с культурой Американской нации, рассмотрены некоторые статистические данные, проведена параллель между онимами американскими и онимами других народностей, приведены основные примеры образования американских имен и аспекты истории, повлиявшие на американский именник. Также в статье затронут вопрос употребления личных имен во фразеологизмах и освящена тема придуманных имен наравне с примерами библеизмов и «загубленных» имен.

Ключевые слова: антропонимикон, онимы, американские имена, орфография американских имен, популярные имена.

Каждая народность имеет свои особенности имянаречения и семантика имен отличается в зависимости от культуры и исторической эпохи нации. Одной из интереснейших культур является культура США, а американский антропонимикон представляет собой обширную область для исследования лингвистов. Антропонимия (антропонимикон) – совокупность антропонимов, то есть собственных имён для именованного человека в каком-либо языке. Иногда, терминологически в узком смысле, под системой антропонимов понимается именослов. Изучением антропонимов занимается антропонимика. Антропонимия какого-либо языка включает в себя все имеющиеся или бывшие в употреблении имена людей; в противоположность этому выделяется понятие имённика – то есть имена, активно использовавшиеся в какой-либо исторический период, в какой-либо социальной группе, на какой-либо ограниченной территории. Именник, в отличие от антропонимикона, предполагает учёт реальной частотности имён [2]. Собственное имя (оним) – (от греч. *опота* – имя, название) – слово, словосочетание или предложение, которое служит для выделения именуемого им объекта из ряда подобных, индивидуализируя и идентифицируя данный объект. В отличие от других слов, онимы не связаны непосредственно с понятием; основное их значение заключено в их связи с денотатом и они являются слоем лексики, не

требующей перевода. В состав имен собственных могут входить любые части речи, артикли, предлоги.

На становление американского антропонимикона повлиял ряд причин самого различного характера. Во-первых, США представляет собой смесь различных наций, этнос американского сообщества неоднороден по своему составу. Культуру США также отличает богатая история, которая имеет свое отражение в антропонимиконе нации. Следует выделить следующие типы американских имен:

- Образованные под влиянием традиционной, англосаксонской культуры – древнеанглийской, древнегерманской, канонические имена Ветхого и Нового завета (William, Abraham, Henry, Robert, John, Mary)

- Заимствованные из других этнических групп – индейцев, испанцев, русских и многих других, населяющих территорию Америки (Tatiana, Xing, Eduardo, Federico), а также образованные диминутивные формы существующих имен отдельных этнических групп (Anyu, Tanya, Nico, Leo)

- Самостоятельную группу формируют вымышленные имена и имена, образованные путем изменения орфографии уже существующих имен (Aaren – Aaron, Abbi – Abbey – Abbigail – Abbigail). В этой же группе можно назвать имена, преобразованные из женского в мужские и наоборот (Adria – Hadrian, Alberta – Albert).

Во многих европейских языках, таких как испанский, итальянский, французский и другие, в которых есть грамматические показатели, ясно указывающие, является ли имя мужским или женским, не существует никаких трудностей в создании женских эквивалентов мужских имен. В английском же языке, не имеющем грамматической категории рода, способы создания новых женских имен были заимствованы непосредственно из французского, испанского, итальянского и других языков. Соответственно и некоторые суффиксы из этих языков, используемые для этой цели, стали широко применяться в английском языке. Однако, ряд суффиксов был создан самими англоговорящими. Примером вышеизложенного может быть мужское имя Marcus, от которого были образованы следующие женские имена путем использования суффиксов различных языков: Marcelle, Marcia, Marsha, Marcelline, Marcie, Marcy. Хотелось бы также привести пример деривации одного из самых популярных имен в Америке за последние десятилетия – имени Jacob. Как показывает статистика Управления социальными страхованиями США, с 1999 по 2012 год имя Jacob было первым в рейтинге наиболее популярных имен среди новорожденных этого периода. Существует ряд объяснений подобного рода популярности, мы также рассматривали этот вопрос на одной из Международных Конференций [3], см. рисунок 1 и 2.

формы: Coby, Jake, Jeb, Kobu, женские производные имена: Coba, Jacoba, Jacobina, Jacobine.

Рисунок 1 – Количество новорожденных в США с именем Jacob от общего процента населения

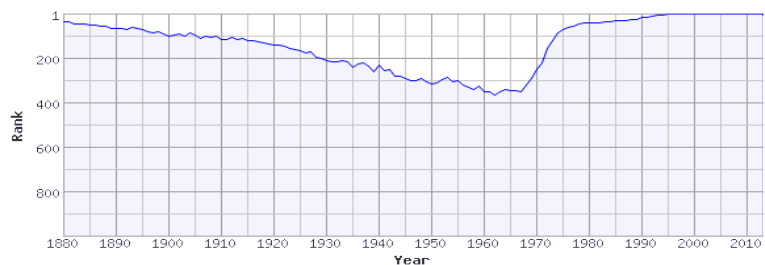

Рисунок 2 – Рейтинг популярности имени Jacob в США (указано занимаемое место в рейтинге)

Любое личное имя английского языка может продолжить свое существование путем изменения орфографии – удвоение согласных или гласных, изменение одной из букв на заглавную, прибавление апострофа, а также изменение одной буквы на другую. Женские американские имена имеют большее количество орфографических вариантов одного имени по сравнению с мужскими. В качестве примеров можно привести варианты имени Katelyn – Caitlin, Caitlyn, Kaitlin, Katelynn, Kaitlyn, Caitlynn, Katelin, Katlin, Katlynn. Все эти имена имеют одинаковую фонетическую реализацию.

Для американского именнаяречения также специфично использование сокращений, применение апострофов, дефисов и изменения ударений в имени для образования новых имен. Примерами могут послужить имена ClarElta, LeeAnn, Loise-May, De'An.

В американском антропонимиконе зафиксированы однобуквенные и двухбуквенные имена: Aa, Ca, Da, Do, Dl, Dm, Db, Kc, Ty, T, J, A. Такого рода имена также встречаются в современном телевидении среди участников

показаны несколько участников с именами Ку, ЕЛ, АК. Объяснением данному феномену может быть стремление к языковой экономии. Этот принцип часто используется для создания рекламы, новых брендов, общения в интернете и в политической сфере.

Интерес лингвистов вызывает взгляд на семантику личных имен с точки зрения фразеологии. Фразеология тесно связана как с историей, культурой, так и традициями и литературой народа, говорящего на данном языке. Эта связь наиболее четко прослеживается в тех фразеологических единицах, в состав которых входит имя собственное. Многие фразеологические обороты этого типа связаны с фактами давно забытых дней, мотивация имени собственного (и всей фразеологической единицы) давно стерлась и может быть установлена только путем этимологического анализа. В синхронном плане такие фразеологизмы давно утратили свою мотивацию. Когда англичане употребляют выражение Hobson's choice «отсутствие какого-либо выбора», они зачастую не знают, что Hobson – фамилия реально существовавшего владельца конюшни, который не давал своим клиентам права выбора лошади. Имена собственные, образованные от библеизмов, встречаются в ряде фразеологизмов, употребляемых в современном английском языке:

1. A doubting Thomas – Фома неверующий,
2. The apple of Sodom – красивый, но гнилой плод
3. Balm in Gilead – «бальзам в Галааде», утешение
4. The old Adam – «Ветхий Адам», испорченность человеческой природы.
5. To raise Cain – учинить скандал, поднять шум.
6. Job's comforter – горе-утешитель
7. A Juda kiss – поцелуй Иуды
8. As roog as Job – нищий человек

Мужские и женские личные имена встречаются во многих фразеологизмах, благодаря этому имена Mary, John, Betty, Tom, Jack приобрели особую окраску. Например, «every Tom, Dick and Harry» имеют значение «всякий, каждый, первый встречный». Другие выражения с именем Том: «more know Tom Fool than Tom Fool knows» – «дурак, болван», «Tom o'Bedlam» – «сумасшедший». «Jack and Jill» – «неразлучная пара, влюбленные». «John Trot» – «мужлан, деревенщина».

С 1640 года до середины 19 века в Америке господствовали библейские имена. Широкое распространение среди темнокожих американцев имели имена Калейб, Гидеон, Джейкоб, Джошуа, Джосая, Мозес, Икабод, Обада. Среди остальной части населения имели популярность имена Руфь, Рахиль, Юдифь, Кассия, Емима, Абигайль, Ревекка, Девора, Тавифа, Эсфирь, Абрам, Исаак и Нафанаил. В английском произношении эти имена звучат следующим

образом: Рут, Рейчел, Джудит, Кезая, Джемайма, Абигейл, Ребекка, Дебора, Табита, Эстер, Эйбрам, Айзак, Натаниэл. Также использовались имена всех библейских пророков. В настоящее время среди протестанских христиан данная тенденция сохраняется. Примером служит семья из 21 человека, участники передачи «19 детей и это не предел», проживающие в Арканзас, США. Имена семейства следующие: Мишель, Джим, Джошуа, Джана, Джон-Дэвид, Джилл, Джесса, Джинжер, Джозеф, Джосая, Джой-Анна, Джедидая, Джеримая, Джейсон, Джеймс, Джастин, Джексон, Джоанна, Женнифер, Джордин-Грейс, Джоузи. Восемь имен из вышперечисленных являются библейскими.

На Юге и Среднем Западе США были зафиксированы имена, имеющие не только привлекательное звучание, но и определенный смысл: Лавли Флауэрс (нежные цветы), Пришис Харт (драгоценное сердце), Литл Бит Уайт (немножко белый), Лемон Грин (лимонно-желтый), Хандсом Мэн (красивый мужчина), Клорина (светлозеленая), Блума (цветущая), Дьюдроп (капля росы). Такие имена, как Джой – Радость, имеют духовную ценность и поэтому свойственны культурам многих народов [1].

Займствования и перемещения имен происходят при смене религии. Но в таких случаях имена приспособляются к культуре принявшей их народности. Например, английское имя Джон имеет одинаковое значение с немецким именем Йоханнес и русским именем Иван. В переводе эти имена обозначают «Йоханан» – «Бог милует» [4].

Из «загубленных библеизмов» можно выделить имена Херод (Ирод) и Джудас (Иуда). После событий 11 сентября в Америке загубленным остается имя Усама.

Интересной особенностью личных американских имен является то, что фамилии могут использоваться в качестве личного имени. Например, Синклер Льюис и Аптон Синклер – два известных писателя, но у одного из них Синклер – это фамилия, а у второго – это имя. В качестве первых имен стали употребляться фамилии известных личностей: Мэдисон, Вашингтон, Франклин, Джефферсон и другие.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 **Суперанская, А.** Ваше имя должно вам нравиться [Текст]: научное издание /А. Суперанская// Наука и жизнь, 1991. – №5. – С. 106-111

2 Википедия Свободная энциклопедия [Электронный ресурс]: дата обновления: 29.04.12 —URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Антропонимия> (дата обращения: 23.05.15)

3 **Мыкышева, Э.** Современные методы исследования семантики английских имен [Текст]: / Э. Мыкышева // XI Международная научно-

практическая конференция «Структурные изменения и развитие общества», Алматы, 2014. – С. 395-401. – ISBN 978-601-80343-6-7

4 **Суперанская, А.** Имя и культура [Текст]: /А. Суперанская// Наука и жизнь, 1991. – №11. – С. 79-85.

Материал поступил в редакцию 03.12.15.

Э. Ж. Мыкышева

Қазіргі американдық антропонимиконның өзгешеліктері

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қ.
Материал 03.12.15 баспаға түсті.

E. Mykysheva

Peculiarities of modern American anthroponymy

al-Farabi Kazakh National University, Almaty.
Material received on 03.12.15.

Бұл мақалада американдық антропонимиконның Американдық ұлт мәдениетімен байланысты негізгі ерекшеліктері, статистикалық мәліметтер, американдық онимдер мен басқа ұлт онимдерінің арасында параллель жүргізіліп, американдық аттардың жасалу жолдарына әсер еткен тарихи аспектілер қарастырылған. Сонымен қатар мақалада жалқы есімдердің фразеологизмдерде қолданылуы және ойдан шығарылған аттар библеизмдер мен «жойылған» аттармен қатар қарастырылған.

The article discusses the main features of the American anthroponymy in close connection with the culture of the American nation, considers some statistics, a parallel between the US onims and the onims of other nationalities, it also gives the main examples of the formation of American names and aspects of the history that influenced the American list of names. The article also covered the use of personal names in phraseologisms and consecrated the topic of invented names on a par with examples of biblicisms and «ruined» names.

Г. Ә. Сағынаева

PhD докторант, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ КАТЕГОРИЯСЫН ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУ

Мақалада қазіргі қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық категориясын жоғары мектепте оқытудың дидактикалық, философиялық ұстанымдары жайлы сөз етілген.

Кілтті сөздер: дәстүр, жаңашылдық, оқыту, ұстаным, парадигма, педагогика, психология, философия, таксономия.

Оқыту теориясы белгілі ғылыми негіздерге сүйеніп құрылатыны белгілі. Оқытуға ниет қылғанда алдымен нені оқытамыз, қалай оқытамыз деген заңды сұрақ туындайды. Оқыту талаптарын білмейінше, оқыту үдерісін нәтижелі ету қиын. Педагогика тарихында оқыту талаптары туралы зерттеулер мен тұжырымдар көп. Солардың алғашқысы әрі педагогика ғылымында үлкен бетбұрыс жасаушы ғалым Ян Амос Коменский. Чех ғалымы «Ұлы дидактика» еңбегінде алғаш оқыту талаптарын саралай отырып, басты ұстанымдарды жүйелеп берді. Оқытуға қолайлы уақытты таңдап ала отырып, академиялық сағаттарда оқу үдерісін мақсатты жүйеде жүзгізуді міндеттеді [111]. Атап айтар болсақ:

- 1) ынталандыру ұстанымы (уәждік ұстаным);
- 2) жүйелілік ұстанымы (оқу материалын біртіндеп күрделендіру);
- 3) саналылық ұстанымы (оқу материалын саналы меңгерту);
- 4) қажеттілік ұстанымы (анық пайда келтіретін нәрсені ғана оқыту);
- 5) даралық ерекшелікті ескеру ұстанымы (бала табиғатын ескеріп оқыту);
- 6) материалды меңгерту үшін мүмкіндігінше сыртқы сезімдерді қалыптастырып оқыту;
- 7) жеңілден күрделіге сатылы оқыту;
- 8) көрнекі құралдармен оқыту ұстанымы.

Осы аталған ұстанымдардың барлығы да білім берудің классикалық үлгісі ретінде тірек-нысанына, дидактиканың өзегіне айналғаны анық.

Бүгінгі білім берудің жаңа парадигмасынан туындайтын дидактикалық талаптар педагог-ғалымдардың жаңа зерттеулеріне түрткі болып отыр. Бұл ретте өзгермелі уақыт үдерісінде оқыту ұстанымдарының бірнеше

жіктемелері қалыптасты. Әрине, оқыту ұстанымы оқу мақсатына байланысты анықталатын болғандықтан, түрлі мақсаттар өз қажеттілігін қанағаттандырарлық түрлі оқу ұстанымдарын жүйелейді. Солардың ішінде біздің оқу мақсатымыз бен мүддемізге сәйкестілік жағынан жақын келетіндерінің бірі ретінде З. А. Исаеваның жүйесін айтуға болады.

Педагог-ғалым жоғары оқу орындарының оқыту ұстанымының екі жүйесін ұсынады. Олар болашақ мұғалімдердің зерттеу мәдениетін қалыптастырудың ұстанымы ретінде тұтастырылған. Атап айтқанда: кәсіби шығармашылық-бағыттылық, ғылымилық, шығармашылық белсенділік, жүйелелік, жеке және топтық жұмыстардағы белсенділік, интеграция, өзін-өзі жетілдіруге бағыттылығы [112, 85-91].

Қазіргідей қоғам құрылысында үлкен өзгеріс болып отырған жағдайда оқыту ұстанымдарының қайсысын ұстануға міндеттіміз деген заңды сұрақ туындайды. Іздену жолымен ненің бізге керек, ненің керек еместігіне сын көзімен қарау, оларды сұрыптай білудің маңызы бөлек.

Қазіргі қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық категориясын жоғары мектепте оқытқанда білімнің ғылымилық негізде болу ұстанымы күмән туғызбайды. Өйткені бұл ұстаным әр оқу пәнінің өзі тектес ғылым мазмұнымен заңды түрдегі байланысуы және пәннің сол ғылым жетістігіне сүйенуін қарастырады. Яғни білімгердің нақты ғылыми фактіге сүйенуін, оның заңы мен теориясын білуін қамтамасыз етеді.

Әдебиеттану ғылымында осыған дейін анықталған ұғым-түсініктерді саралай тану арқылы, «қазақ поэзиясындағы дәстүр жалғастығын» жаңа ғылыми парадигмалар негізінде зерттеп-зерделеу мақсаты ғылымилық ұстанымның өзегінде жүзеге асырылады. «Адам және поэзия» концепциясы өрісінде талдаудың нәтижесінде «дәстүр» мен «жалғастық» туралы студент түсінігін нығайту қазақ поэзиясын жан-жақты тануға мүмкіндік береді. Жалпы поэзияда және қазақ поэзиясына қатысты шетел ғалымдарының көзқарастарын салыстыра қараудың да маңызы зор.

Сол үшін әрбір сабақта өтілгелі отырған материалдың әдебитанымдық жағын анықтап, күн бұрын сабаққа материал дайындау, сол сабақта қандай ғылыми негізге сүйенуге, дұрыс түсінік беруге болады дегенді де күн бұрын ойластыру қажет.

Қазіргі қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық категориясын жоғары мектептепте оқытқанда дәстүр жалғастығын, поэзиядағы жаңа ізденістер, жаңашылдық белгілер туралы әдебиетші ғалымдардың зерттеулері және мүмкін болған тұстарда ол туралы жүргізілген әдеби талдамаларды таныстыру мақсаттары көзделіп, түрлі практикалық жұмыстарды (өлең мәтіндеріндегі салыстырмалы шумақтарды теріп жазу, сипаттама жазу, жекелегін ұғымдар мен сөздердің қайталануын, ой қайталауларды дәйектеу сияқты жұмыстарды) көбірек жүргізу қажеттігі айқындалады.

Бұл талаптардың орындалуына мүмкіндік беретін жұмыс түрлері – студентке проблема туғызу, оған қолайлы жұмыс түрі лабораториялық, практикалық жұмыстарды көбірек орындату, поэзиядағы өзгешеліктер мен өзгерістерді бақылату, оны жазып алып, жинақтап және шыққан нәтижелерді талдауға үйрету.

Қазіргі қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық категориясын жоғары мектепте оқыту үшін тиісті оқыту теорияларын зерделеуде де ғылымилық ұстанымға жүгінеміз. Себебі оқыту теориясы мен оқыту технологияларының философиялық негіздерін түсінбейінше оқу үдерісін тиімді жүргізу күрделі. Оқыту үдерісі тек педагогикалық нысаннан өзге психологияға, оқыту теориясы мен философиясына тікелей қатысты. Ендеше субъектіні оқытуда аталған ғылыми негіздердің интеграциялық байланысын ескерген абзал.

Келесі бір маңызды оқу ұстанымы – жүйелілік және бірізділік. Игерілетін білімнің жүйелі, біріне-бірі жалғасты болуы білім, білік, дағдының берік болуына және өмірде орынды іске асырылуына, студент құзіреттілігінің қалыптасуына пайдалы болады. Алғашқы игерілетін білім одан кейінгі білімді түсінуге жол ашатындай белгілі бір тәртіппен жүргізіліп, оқу материалдарының бір бөлшегі екінші бөлшегімен мағыналық байланыста болуы мазмұндық және логикалық желіде болуы студенттің ойлау жүйесіне де ықпал етеді.

Бірізділік және жүйелілік ұстанымының оқу үдерісінде үнемі сақталуын психолог ғалымдар да өте қажет деп есептейді. Бүгінде тұлғаның құзіреттілігін қалыптастыруда синергетикалық, әлеуметтік, педагогикалық жүйелер саласындағы білімдерді меңгерудің маңыздылығы, формализациялау, құрылымдау және жүйелеу бірліктері мен дағдыларын меңгеру талаптары педагогикалық болмысты тұтас қабылдауға және жүйелі ойлауға қабілетті болу қажеттігін уақыт айқындап отыр. Сондықтан ең әуелі бұл ұстаным әрбір жеке пәннің бағдарламасын жасауда басшылыққа алынуы қажет. Әрбір жеке мамандыққа арналған пәннің оқылуында да бірізділік, жүйе болуы шарт. Пәннің типтік бағдарламасы мен оқу-жұмыс бағдарламасында да аталған ұстаным қатты ескерілуі тиіс. Яғни пәннің пререквизиті мен постреквизитін дұрыс анықтаудан өзге әр тақырыптың өзінің кіріспесі мен түсініктің түп негізі неде дегенді айқындау қажет. Барлық білім мазмұны жүйелі байланыстырып отырғанда ғана, әдеби таным кеңейтіліп, күрделеніп, толығып оң нәтиже береді. Мәселен, қазақ поэзиясында қалыптасқан үрдіс уақыт кеңістігінде айқындалады. Поэзиядағы белгілі бір әдіс-амал, сөз саптауы мен өлең өлшемі кейінгі буында қалай тереңдей түскенін немесе жаңаша түрленгенін, өлең өрнегінің өзгеше реңк алғанын байқату үшін де жүйелі бақылау мен бірізді білім мазмұны қажет болады.

Арнайы педагогикалық, психологиялық зерттеулердің негізінде және оқуды іске асырудың ұзақ жылдардағы тәжірибе нәтижесінде өзінің

тиімді екендігін әбден дәлелдеген – көрнекілік ұстанымы. Бұл ұстаным бойынша тиімділік тұлғаның қабылдауына барлық мүшелерінің қатысты болатындығынан. Мысалға, неғұрлым оқу материалдарын сезіммен қабылдау жан-жақты болса, соғұрлым ол мықтап есте қалады, жете меңгеріледі. Бұл айтылғанның күмәнділігі жоқтығын педагог-психологтар Я. А. Коменский, К. Д. Ушинский, Л. В. Занков та растайды.

Бұл ұстанымның орындалуы сабақта қолданылатын түрлі сурет, айтылған қағида мен ережелерді, немесе түрлі сипаттаулар мен баяндамалардың анықтығын дәлелдеуге, растауға арналған ресми материалдарды көрсету арқылы, оқу ресурстарын лабораториялық, практикалық жұмыстарда қолдану арқылы іске асады. Соңғы жылдары көрнекілік озық тәжірибелі оқытушылардың ізденуі мен түрлі дидактикалық-оқу материалдарымен толықтырылуда. Мәселен сабақта интерактивті оқыту құралдарын белсенді қолдану, студенттік күнделікті өмірінде қолжетімді интернет материалдарын да оқу-таным үдерісінің бір ресурсы ретінде қарастыру қажеттігі туындауда. Студенттерге семинар сабақтарын «Вебинар» үлгісінде ұйымдастыру мүмкіндіктері мол. Студенттердің жұптық, топтық жұмыстарында ұялы телефондарын пайдалану арқылы «Бүгінгі қазақ поэзиясындағы жаңалықтар», «Жас ақындардың поэзиясындағы дәстүр жалғастығы» т.б. мақсатқа лайық ізденіс аймағындағы мәселелерді көтере отырып, сауалнама (интервью) алу, таныстырылым даярлату, сабақ үдерісіне лайықты «Ispring quizmaker» жүйесінде тапсырмалар даярлату мүмкіндіктері бар. Бүгінгі білім беруде көрнекіліктің тиімді екенін айта отырып, жөнсіз көп қолданудың залалды екенін де ескерген дұрыс. Өйткені оқу-таным үдерісі тұлғаның абстрактылы-логикалық ойлауын жетілдіруді назардан тыс қалдырмауды талап етеді.

Қазіргі қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық категориясын жоғары мектепте оқытқанда ерекше ескерілетін бір ұстаным – шығармашылық бағыттылық.

Кәсіби бағыттылық оқыту мақсатынан тысқары болмайды. Оқу үдерісінің бағыттылық ұстанымы оқыту үдерісінің үйлесімділігіне соның нәтижесінде қалыптасатын субъектінің жан-жақты дамуына тікелей ықпал етеді. Болашақ маманның тұлғалық дамуында оның өзінің оқу-таным үдерісін белгілі мақсаттарға лайықты құра білуі маңызды екендігі белгілі. «Ғылымды ақиқат мақсатпен білмек үшін үйрену» тұлға құзіреттілігінің қалыптасуының да кепілі. Жалпы педагогика мен ұлттық педагогикада бұл идеялар бұрыннан айтылып жүр. Дегенмен шығармашылық-бағыттылық ұстанымын негізге алуымыз болашақ маманды тұлғалық жетілдіруді мақсат етуімізден туындайды. Шығармашылықтың ең қарапайым ұғымында бүгінге дейін жеткен жетістіктер деңгейінен ілгері даму деген түсінік жатқаны рас. Сол қарапайым түсініктен ілгерілесек шығармашылық-

бағыттылыққа тұлғаның шығармашылық ойлауына мүмкіндік беретін, өз оқу-танымдық іс-әрекеттерін шығармашылық бағытта ұйымдастыруына ұйтқы бола білу міндеттері жатады. Студенттің филологиялық білім, білігі немесе педагогикалық іс-әрекеттердің әртүрлі бағыттарын зерттеуге қабілетін қалыптастыру бағытындағы іс-әрекеттерді жүйелеу, сараптамалық-эмпирикалық зерттеу қабілетін дамыту арқылы шығармашылық ізденіске тарту, оқу үдерісін студенттердің шығармашылық қарым-қабілетін үнемі жетілдіруге деген ынта-жігерін оятуға бағыттау, рефлексиялық және өзін субъективті бағалау негізіндегі тұлғалық маңызды жаңа сапаға жетуге түрткі болу, жаңа идеяларды қабылдауға икемділік қабілетін дамытуды көздейміз. Аталмыш ұстаным негізінде студенттің өздік жұмыстары, ғылыми жобалары, қазақ поэзиясындағы дәстүр жалғастығы мен жаңа үрдістер мәселесін нысан еткен мақала, рецензия, аннотациялар, эссе мен кейстер жаздыру жұмыстары арқылы тұлғаның шығармашылық қабілеттерін дамыту жүзеге асырылады. Сондай-ақ, болашақ маман ретінде оқу-үдерісін тиімді ұйымдастыру, жобалау мен оқу-таным үдерісін жоспарлау бағытындағы іс-шараларды ұйымдастыру шығармашылық-бағыттылық ұстанымын негізге алады.

Шығармашылық-белсенділік ұстанымы саналылық пен белсенділік негізінде жүзеге асырылады. Оқу үдерісі екі жақты болғандықтан оқытушы мен студенттің бірлігінің нәтижесінде оқу объектісін тиімді игеру, оқу үдерісінде екеуінің ынтымақтастықта әрекет етуіне шығармашылық-белсенділік ұстанымы негіз болады. Әдетте білім алушының тұлғалық белсенділігі, білім алуға мотивациясының жоғары болуы оқу үдерісінің әр деңгейінде маңызды. Ол белсенділік студенттің жаңа білімді білуге деген ұмтылысынан көріну керек. Өз бетінше жаңа білімді, мазмұнды меңгеруі, бір фактілерді өз бетінше тексеріп көз жеткізуі, өзінше бір қорытынды жасап жинақтауы, әлдеқандай түсініктерді нақтылап айтуға тырысуы, мәліметтердің дәйектілігін сыни көзқараста анықтауы, оны түзетуі сияқтылар арқылы студент белсенділігі көрінеді. Сөйтіп шығармашылық пен белсенділік тығыз байланысты болып, бір ұстаным негізінде көрінеді және бұл екеуі де тұлғаның ақыл-ойын дамытуда ерекше роль атқарады. Бұл ұстаным репродуктивті оқу үдерісінен басталып, эвристикалық, эмпирикалық ізденіске мол мүмкіндік туғызады. Қазіргі қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық және оны жоғарғы мектепте оқытудың дидактикалық ұстанымдарымен қатар оқытудың жаңа технологияларының философиялық негіздерін саралаудың да маңызы зор.

Жалпы білім беру саласына еніп жатқан жаңа технологиялардың философиялық негіздері Б. Блум таксономиясына сүйенеді. Америкалық ғалым Бенджамин Блум бір топ әріптестерімен бірге 1956 жылы «таксономияның» танымдық саладағы мақсаттарды сипаттайтын бірінші бөлімін жарыққа шығарады. Таксономия – (taxis – деген грек сөзінен шыққан,

«тәртіп, орналастыру, құру» және *homos* – «зан» дегенді білдіреді). Осу бағытында бірінен соң бірі орналастырылған және өзара тығыз байланыстағы нысандарды жіктеу және жүйелеуді білдіреді. Бүгінде Б.Блум таксономиясы – танымдық саладағы мақсаттарды сипаттайтын тиімді жүйе екендігіне көз жетіп отыр.

Таксономия идеяларды бүкіл әлем педагогикалық жұртшылығында таным және ойлау әрекеттерінің деңгейлерін, оқу мақсаттарын айқындауда кеңінен қолданыс тапты.

1. *Білім* – ақпаратты, оқу материалын (қажетті деректерді, нақты фактілерді немесе бүтін теорияларды) есте сақтау мен қайталау (репродукция).

2. *Түсіну* – оқу материалын бір формадан екінші формаға, бір белгі жүйесінен басқа жүйеге түрлендіру (интерпретация), ауыстыру, оқу мәліметін өздігінше игеру, салдары мен нәтижелерінің қандай болатындығы туралы алдын-ала болжау, жорамалдау.

3. *Қолдану* – оқу материалын жаңа жағдайлар мен ситуацияларда қолдану. Мәселен, ережелерді, түсініктерді, заңдарды, қағидаларды қолдана отырып қандай да бір жағдаятты шешу.

4. *Талдау* (анализ) – оқу материалын құрамдас бөліктерге жіктеп олардың арасындағы байланыстарды анықтау, бүтіннің қалайша құрылатындығын түсіну және түсіндіре білу.

5. *Синтез* – оқу материалын пайдалана отырып, шығармашылық тұрғыдан жаңа мазмұн құрастыру. Мәселен, баяндама немесе эссе жазу, жоспар немесе схема құрастыру.

6. *Бағалау* – оқу материалының маңызын бағалау: салыстыру және айырмашылықтарын айқындау, дәлелдеу арқылы шешім қабылдау.

Дәстүрлі білім беру жүйесінде оқу-танымдық әрекеттер көбіне білім, түсіну, талдау деңгейінде жүргізілгені белгілі. Мәселен, жоғары оқу орындарындағы дәріс сабақтарының көбі студенттерге белгілі бір ақпарат туралы мәлімет беруге бағытталады. Әдебиеттану салаларынан оқылатын дәрістердің көбінде басты нысанға білім қойылып келді. Білімнің маңыздылығын ешкім жоққа шығара алмайды. Білім алғашқы қозғаушы күш екендігіне ешкім де шек келтірмес. Дегенмен, сол білімнің адам танымына, түйсігінің тереңіне жетуі, содан туатын студенттің қызмет әрекеті барлығынан да маңызды. Сондықтан ендігі жерде білімді талдау мен жинақтаудың, түсіну мен қолдана алудың, өзінің және өзгенің білім деңгейін бағалай алу қабілеттерінің маңыздылығы артып отыр. Б.Блум таксономиясының алты деңгейіндегі студенттің оқу-танымдық әрекетін сипаттап көрейік:

1) Оқу-таным үдерісінің қай түрінде болсын (соның ішінде дәріс сабақтары да бар) білім дайын күйінде көшірілмей, тұжырымдар нақты талаптар тұрғысынан болуы тиіс. Сол білім көзін ашуда басты талап

студенттің өмірлік тәжірибесі мен ұстанған көзқарастарына негізделетін немесе оқытушының ұсынысынан туындайтын болуы қажет.

Қазіргі уақытты білімнің категориялық мәні кеңейе түсті. Мәселен, білім – қайталау немесе тану арқылы мәліметтердің есте қалай сақталғанын тексеру, мағлұмат пен деректерді еске түсіру арқылы жүзеге асырылатын категория. Білім деңгейінде тестілеу, қалдырып кеткен белгілерді орнына қою, анықтамалар мен атауларды жаттау немесе қайталау, үдерістердің өрбу немесе орын алу тәртібін қайталау сияқты тапсырмалар орындалады. Студенттердің басты мақсаты – ақпаратты жадында сақтау және іздеп табуы болып табылады.

«Білім» деңгейі – таным мен ойлаудың басқа деңгейлерінің негізін құрайды, өйткені онсыз қалғандарының жүзеге асуы мүмкін емес.

2) Б. Блум таксономиясының екінші деңгейін түсіну категориясы құрайды. Түсіну дегеніміз мәліметті таныс, анық күйге ауыстыру арқылы өзіндік түсінік қалыптастыру. Бұл деңгейде студенттер мағлұматты тек есте сақтамайды, олар оның ауқымы мен көлемін ұлғайтпаса да, сол берілген мөлшерде басқаша қылып көрсетеді. Олар есте сақтаған мәліметтерді басқа жүйеге түрлендіреді. Студенттер есте сақтаған мәліметтерді басқаға жеткізу жолдарын айқындайды, ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтайды, салыстырады, нәтижелерді суреттейді.

Бұл деңгейдегі тапсырмалар «Білім» деңгейімен салыстырғанда, студенттерден белсенділік талап етіледі. Олар ақпаратты өздеріне таныс жүйеге көшіріп, түрлендіреді де, сол арқылы оны есте сақтауды жақсартады.

3) Б. Блум таксономиясының үшінші деңгейі қолдануға қатысты. Қолдану деңгейінде – қандай да бір жағдаятты шешу үшін мәліметті іс жүзінде қолдану, жүзеге асыру қажет. Бұл деңгейде студенттер оқытушының көмегінен таныс емес жағдаятты өздігінше шешуі маңызды. Мұнда қорытынды маңызды мәселе болып қалмай, сонымен бірге шешім іздеу үдерісінің өзі де маңызды болып танылады: студенттің шешім іздегені шешімнің өзінен де маңызды болуы мүмкін.

Бұл деңгейге мынадай тапсырмалар мен сұрақтар жатады: Қалай қолдануға болады? Өздеріңіз жасап көріңіздер. Не білгіңіз келеді? Қалай жасау керек? Кесте жасаңыз, өзіңіз тапқан ой-түйініңізді тұжырымдаңыз, анықтама, рецензия жазыңыз, метадологиялық карта түзіңіз т.б.

Әрине, қазіргі қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық мәселесінен студентке «тыңнан дәстүр қалыптастыр, жаңалық тудыр» демесіміз анық. Әйтсе де, белгілі бір тұжырымдарды өздері тарапынан жазу, салыстыра отырып ой тую, эссе жазу, әдеби тұлғаның поэзиясындағы жаңалықтың іздеріне болжам жасау, оны нақты мысалдармен дәйектеу, қолдану деңгейіндегі тапсырмалар ретінде танылады.

4) Таксономияның талдау деңгейі әдеби білім беруде аса маңызды. Мәселен «қолдану» деңгейі шешім қабылдау үшін құрамдас бөліктерді

біріктірсе, «талдау» деңгейі, керісінше, бүтін, тұтас нәрсені оның қалайша құрылғандығын түсіндіру мақсатында құрамдас бөліктерге бөлуді нұсқайды. Әдебиет сабағында мәтін талдау, образдық талдаулардың барлығында дерлік пайдаланылады. Бұл деңгейде зерттеу нысаны белгілі бір нәтижеге жету үшін қалайша бірге жұмыс жасайды. Студенттер жауап беру үшін ой қозғап, өз жауаптарының логикалық тұрғыдан мінсіз болуын қадағалау керек.

«Талдау» деңгейінің «түсіну» деңгейіне ұқсастықтары бар. Түсінік – нәтижені суреттеу, сипаттау, ал талдау – нәтижеге қалайша жеткендігін түсіндіру.

5) Таксономияның синтез деңгейін – жаңа мазмұн мен бүтін ұғым тудыру мақсатында жеке бөліктерді шығармашылықпен біріктіру деп түсінуге болады. Әдебиетті оқытуда талдау мен жинақтау әдістері оқу үдерісінде бұрыннан қолданылып жүргені белгілі. Талдау үдерісі қаншалықты маңызды болса, жинақтау да соншалықты маңызды. Студенттердің білімін саралай, жинақтай алу қабілеттерін дамыту оқу үдерісінің маңызды деңгейі болып есептеледі.

Синтез шығармашылық үдерістің бірі. Мұндағы зерттеу жұмыстары «қолдану» деңгейінен де, синтезге де жатуы мүмкін. Бірақ «қолдану» жаңа ұғымды құрастыруды талап етпейді, ал синтез студенттердің жеке тәжірибе негізінде жаңалық енгізеді, жаңа шешім шығарады. Синтез – болжау, шарттылық, мүмкіндік ұғымдарында қолданылып, құрамдас бөліктердің қалайша бірігіп, жаңа мазмұн, құрылым, модель құрайтындығын көрсетеді.

6) Б. Блум таксономиясының алтыншы деңгейі – бағалау. Бағалауда күмәнді, даулы және пікірталас туғызатын мәселелер бойынша шешім қабылдап, оны нанымды дәлелдер арқылы айғақтау жүзеге асырылады. Мұнда да шығармашылық әрекеттердің маңызы зор.

Бұл деңгейде студенттер өз жауаптарында дәлдік, нақтылық, логикалық жүйе, дәйектілік секілді талаптарды қолданады, сөйтіп олар өздерінің таңдау жасап, шешім қабылдай алатындығын көрсетеді.

Бағалауда студенттер алдымен өз ойлары, идеяларды пайымдаулары қандай талаптар негізінде құрастырылатындығын анықтап, содан кейін осы талаптарды қолдана отырып, өз ойларын келтіреді. Бұл талаптар студенттердің 1) қандай мәдени және әлеуметтік құндылықтар дәстүр жалғастығында көрініс тапқанын таңдағанына, 2) діни-рухани және тарихи идеалдардың жалғастық үдерісін таңдағанына, 3) ақынның тұлғалық ерекшеліктері мен шығарманың құндылықтарына негізделеді.

Тұжырымдай айтқанда, қазіргі қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық категориясын жоғары мектепте оқытудың дидактикалық ұстанымдарын айқындау үшін тұлғаның болашақ маман ретінде педагогикалық үдерістегі сипаттамасының қандай болатынын бағдарлау қажет. Ол үшін оқу үдерісі нәтижесінде қалыптасатын білім мен іскерліктің

өзара бірліктегі тұтас құзіреттілік кешенін құрған абзал. Оқу-таным үдерісінде тұлғаның шығармашылық бағыты мен іскерлігін қалыптастыру мақсаты айқын дидактикалық ұстанымдарға сүйенгенде ғана жүзеге асырылады.

Оқыту педагогика, психология, оқыту философиясымен бірлікте жүзеге асатын үдеріс болғандықтан оқу пәнінің философиялық заңдылықтары, ұстанымдары дидактикалық талаптары тұтас құрылым ретінде қарастырылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Коменский, Я. А.** Великая дидактика // Коменский Я. А. и др. Педагогическое наследие / Сост. В. М. Кларин, А. Н. Джуринский. – Москва : Педагогика, 1989. – С. 11-106.

2 **Исаева, З. А.** Формирование исследовательской культуры выпускника университета как педагогическая проблема // Формирование личности учителя: межвузовский сборник научных трудов. – Москва : Прометей, 1994. – С. 85-97.

Материал 16.11.15 баспаға түсті.

G. A. Sagnaeva

Обучение в высших школах категории традиции и новизны в современной казахской поэзии

Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы.
Материал поступил в редакцию 16.11.15.

G. A. Sagnaeva

Teaching in higher education the category of tradition and novelty in modern Kazakh poetry

Kazakh State Women Teacher Training University, Almaty.
Material received on 16.11.15.

В статье говорится о дидактических и философских позициях обучения в высших школах категории традиции и новизны в современной казахской поэзии

The article refers to the didactic and philosophical positions of training in high schools the category of tradition and novelty in modern Kazakh poetry.

UDC 81'33

A. Sarsenbayeva¹, M. Kulakhmetova²

¹master of philology, senior lecturer, Kazakh Humanities and Law University;

²candidate of philological sciences, docent, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar

THE USE OF DIGITAL STORY-TELLING IN THE PROFESSIONALLY-ORIENTED FOREIGN LANGUAGE CLASSROOM

In the given article the authors consider digital story-telling as an educational tool in teaching “Professionally-oriented foreign language”. The article describes the types of digital stories, topics that it can touch and its application as the assessment form. The advantages of digital storytelling are that it improves language competence, creative thinking, speaking skills and also skills of analyzing and synthesizing the information.

Key words: digital storytelling, professionally-oriented foreign language, English for specific purposes, educational tools.

Professionally-oriented foreign language or English for specific purposes (ESP) is relatively new subject. It was introduced into the curriculum in 2012 and is a mandatory subject that consists of 3 ECTS credits. However, in western practice it is not new. According to Dudley-Evans T. and St John M.J. the origin of ESP takes place in the 1950s and 1960s [1] and now it is one of the most important areas of EFL teaching.

There is no specific definition to English for specific purposes, but the scholars have worked its integrated characteristics: absolute and variable characteristics.

Absolute Characteristics of ESP include the following:

1) ESP is defined to meet specific needs of the learners.

2) ESP makes use of underlying methodology and activities of the discipline it serves.

3) ESP is centered on the language appropriate to these activities in terms of grammar, lexis, register, study skills, discourse and genre.

And variable characteristics are:

1) ESP may be related to or designed for specific disciplines.

2) ESP may use, in specific teaching situations, a different methodology from that of General English.

3) ESP is likely to be designed for adult learners, either at a tertiary level institution or in a professional work situation. It could, however, be for learners at secondary school level.

4) ESP is generally designed for intermediate or advanced students.

5) Most ESP courses assume some basic knowledge of the language systems.

English for specific purposes is the post requisite for General English with the limited area. Its objective is to acquaint learners with the language needed in a particular occupation. In other words it aims at teaching students to be able to communicate in their professional area.

Nowadays all spheres benefit from the development of information technologies and EFL methodology is not the exception. To make learners to acquire communication skills, teachers use not only different methods, approaches but also tools.

One of the most powerful tools for English language teaching is Digital storytelling. Digital storytelling motivates students to learn languages because it makes the process interesting and up-to-date.

There are many definitions to digital storytelling but in short it is telling the story by means of multimedia. Digital story consists of images, audio, and video. It lasts several minutes; it is devoted to a chosen topic and presents a particular viewpoint.

Center for Digital Storytelling in Berkeley (California, the USA) distinguishes seven elements of the stories.

Seven Elements of Digital Storytelling include:

1) Point of view. It expresses the main point of the story and the perspective of the author.

2) A dramatic question that keeps the viewer's attention and will be answered by the end of the story.

3) Emotional content. Serious issues that come alive in a personal and powerful way and connects the story to the audience.

4) The gift of your voice. A way to personalize the story to help the audience understand the context.

5) The power of the soundtrack. Music or other sounds that support and embellish the storyline.

6) Economy. Using just enough content to tell the story without overloading the viewer.

7) Pacing. The rhythm of the story and how slowly or quickly it progresses [2].

The programs for making digital stories are "ZooBurst", "StoryBird", "UtellStory", "ACMI Storyboard Generator" and many others.

The main types of digital stories are personal narratives, stories that inform or instruct and stories that examine historical events.

Personal Narratives usually reveals personal experiences. They are devoted to specific people and places, deal with life's adventures, accomplishments, challenges, and recovery.

Stories That Inform or Instruct are used to convey instructional material in many different content areas.

Stories That Examine Historical Events are created to recount events from history with the help of historical photographs, newspaper headlines, speeches, and other available materials to craft a story that adds depth and meaning to events from the past [3].

Digital storytelling can be successfully used at the lessons of professionally-oriented foreign language because it covers a great range of subjects from medicine to art.

Digital stories can be used as a part of continuous and final assessments. It can be created individually or in small groups. The story gives the opportunity to assess pronunciation, grammar and vocabulary knowledge.

In the framework of curriculum of the subject "Professionally-oriented foreign language" the digital story may be used in the following topics: my profession and content area topics.

Students can create stories of various types. It can be about the certain person, for example, "The life and work of Nikola Tesla" by power engineering students, "Michelangelo" by art students, "Oscar Wilde" by literature students and others.

The most informative type and various in content, in our opinion, are stories that inform or instruct. In this type of story we can explain the process, analyze different data and theories, discuss and argue. The example of this type can be, for example, "The petroleum process", "Technologies of feed production", "IT in thermal power engineering", "The Principles of Scientific Management" etc.

In conclusion, we want to mark that the use of digital storytelling at the lessons of professionally-oriented foreign language contributes to the improvement of both language competence and such skills as creativity, speaking, ability to gather proper information, analyze and synthesize selected data.

LIST OF REFERENCES

1 <http://pedianow.com/2014/the-background-of-english-for-specific-purposes-esp-part-1/>

2 **Bernard, R. Robin** "Digital Storytelling: A Powerful Technology Tool for the 21st Century Classroom" / <http://digitalstorytellingclass.pbworks.com/f/Digital%20Storytelling%20A%20Powerful.pdf>

3 **Bernard, R. Robin** "The Educational Uses of Digital Storytelling" / <http://digitalliteracyintheclassroom.pbworks.com/f/Educ-Uses-DS.pdf>

Material received on 21.09.15.

A. C. Сарсенбаева¹, М. С. Кулахметова²

Цифрлық әңгімені «кәсіби-бағытталған шетел тілі» сабағында пайдалану

¹Қазақ гуманитарлық заң университеті.

²С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 21.09.15 баспаға түсті.

А. С. Сарсенбаева¹, М. С. Кулахметова²

Использование цифрового рассказа на уроке профессионально-ориентированного иностранного языка

¹Казахский гуманитарно-юридический университет.

²Павлодарский государственный университет
имени С. Торайғырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 21.09.15.

Бұл мақалада авторлар цифрлық әңгімені «Кәсіби-бағытталған шетел тілі» сабағында білім беру құралы ретінде қарастырады. Осы мақалада цифрлық әңгімелердің түрлерінің сипаттамасы мен тақырыптары және олардың қолдау жолдары беріледі, осыған орай, студенттердің білімін тексеру формалары ретінде пайдаланады. Цифрлық әңгімелерінің артықшылығының себебі, ол студенттердің тіл қабілеттерін өсіреді де шығармашылық ойды, солай-ақ сөйлеу қабілеттерін, ақпараттың анализ және синтез қабілеттерін дамытады.

В данной статье авторы рассматривают цифровой рассказ как образовательный инструмент в преподавании дисциплины «Профессионально-ориентированный иностранный язык». В статье приводится описание видов цифрового рассказа, тематика, в которой он может применяться, а также его использование в качестве форм контроля оценивания знаний студентов. Преимуществами цифрового рассказа являются то, что он повышает языковую компетенцию студентов, улучшает творческое мышление, навыки говорения, а также навыки анализа и синтеза информации.

УДК 81'42

Ж. Б. Сейсенбекова

магистрант, Инновационный Евразийский Университет, г. Павлодар

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ПРЕЦЕДЕНТНЫХ ТЕКСТОВ В СОВРЕМЕННОМ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

В статье рассматривается вопрос о знаках прецедентных текстов. В этой связи изучаются структура и речевое функционирование этих знаков. В основу работы положена гипотеза о знаковом характере прецедентности как лингвокультурном феномене. Автор анализирует семантику прецедентного заглавия в СМИ на основе 1500 примеров.

Ключевые слова: прецедентный текст, прецедентный феномен, текстовые реминисценции, интертекстуальность, квазицитация.

Прецедентные тексты уже не одно десятилетие привлекают внимание лингвистов. Однако до сих пор систематического и целостного изучения этого феномена не проводилось. Необходимость его исследования продиктована еще и тем, что в современном публицистическом дискурсе находят отражение важнейшие черты постмодернистской культурной парадигмы. Это положение обязывает исследователя рассматривать данный тип дискурса под определенным углом зрения, учитывая не только его собственно лингвостилистические характеристики, но и включенность в общие процессы развития казахстанской культуры, социальных и политических практик.

Сегодня газетно-публицистический стиль претерпевает серьезные изменения. «Характер этих изменений определяется «полилогом разных культурных языков, контрастными стилистическими регистрами, столкновением нормативного и аномального, разными типами сознания, в том числе и художественным» (С. И. Сметанина). Широкое использование прецедентных текстов как культурных знаков и является одной из ярких примет и приемов современного журналистского письма, называемого «цитатным». При этом возрастает и роль читателя как равноправного «соавтора» публицистического произведения, что вызывает необходимость исследования не только газетных, журнальных и интернет текстов, но и моделирования «образа адресата» с точки зрения бытования в его языковом сознании прецедентных текстов и готовности к их рецепции.

Для исследования специфики порождения и интерпретации публицистических текстов, образующих в совокупности современный казахстанский публицистический дискурс и включающих в себя прецедентные тексты как особые культурные знаки, нами были исследованы свыше 1500 прецедентных феноменов, которые были выявлены в результате сплошной выборки из казахстанских СМИ.

Прецедентные тексты, наравне с другими культурными кодами, участвуют в формировании языковой картины мира автора-журналиста и читателя; они могут стать «диагностическими маркерами» мотивационного уровня языковой личности – ее ценностного универсума. Более того, анализ обращения к ПТ (с учетом их качественного состава) может быть одним из составляющих компонентов, позволяющих представить имидж конкретного печатного органа (газеты или журнала) или интернет-ресурса, если рассматривать последний как референтную группу журналистов-единомышленников, объединенных общностью прагматических критериев и оценок, с которыми они подходят к фактам действительности. В современной постмодернистской культурной парадигме, с ее тяготением к «цитатному мышлению» и «цитатному письму», ПТ оказываются «востребованными» как в творческой деятельности журналиста, так и при интерпретации публицистических текстов читателем – равноправным «сотворцом» этих текстов. Будучи культурным знаком, прецедентный текст оказывается вовлеченным в лингвокультурологическую парадигму научных исследований.

Прецедентные тексты составляют довольно большую часть национального языкового сознания и «способность оперировать подобными текстами является одной из составляющих владения родным языком. Эта способность – результат развития языковой личности в определенной культурной среде. Для носителя языка любой аллюзии к прецедентному тексту оказывается достаточно, чтобы идентифицировать заключенный в нем символический смысл, «лингвокультурный концепт» (термин Г. Г. Слышкина).

В последнее время публицистика меняет форму, содержание, способы получения и подачи информации, средства воздействия на аудиторию. В наши дни ценностные, этические ориентировки характеризуются более свободным отношением к принятым нормам. Рекламность, конкурентоспособность, желание «заполучить» широкую читательскую аудиторию – примета современных СМИ – влияют на характер самой публицистики. Традиционная трактовка публицистического стиля как соединяющего в себе стандартность в изложении материала и экспрессивность претерпевает трансформацию.

Изучение прецедентных текстов как средства воздействия на адресата газетного и интернет текстов целесообразно проводить на материале заголовков, так как именно заголовок является рекламой текста, магнитом,

притягивающим к себе внимание читателей. Известно, что 80 % читателей ограничиваются прочтением заголовков. Экспрессивный заголовок помогает принять решение – читать или не читать данный текст. Из-за невыразительного, сухого заголовка может оказаться непрочитанной важная или интересная информация. Заголовок не просто называет текст, он устанавливает связь между автором и читателем, помогает уловить идейно-тематическое содержание статьи. Заголовок – это прагматическая единица, непосредственно воздействующая на восприятие читателя. Его важность в плане воздействия на читателя определяется тем, что он занимает стилистически сильную позицию. Именно это привлекает наибольшее внимание, и информация, заложенная в нем, усваивается в первую очередь.

Творческий потенциал и даже талант журналиста раскрывается не столько в его способности создавать какие-то ни было яркие образы, сколько в умении постоянно варьировать и трансформировать имеющийся в его распоряжении языковой материал. Газетный (или интернет) текст должен восприниматься легко и быстро, независимо от возраста, профессии и образования читателя. Жесткая прагматическая установка газеты на общедоступность текста отличает массовую коммуникацию от других функциональных стилей.

Газетная публицистика – лаборатория речи, в ней можно выделить авторские стилистические приемы создания экспрессивных функций (ЭФ), заимствованные из арсенала художественной литературы и собственно публицистические.

ПТ особенно актуальны для газетной коммуникации. Это связано с тем, что речевой облик современных СМИ напоминает «игровое поле», а «чтение превращается в увлекательную забаву по разгадыванию связей между «сброшенными» на одно поле фишками из разных игр» [1, 19]. Пишущие журналисты намеренно переходят к «тексту – игре»: чтобы быть востребованным, необходимо владеть способами создания интересного материала для разного читателя, установить диалог с ним. «Журналист, переводя действие в разряд игры, рассчитывает на участие в ней читателя-партнера, разбрасывает по тексту знаки, вовлекающие в процесс чтения и увлекающие красотой игры» [1].

В заголовках газет наиболее частотны ПТ, опирающиеся на источники:

1) в пословицах и поговорках, идиомах содержится оценка социальных явлений, и эта оценка одинаково воспринимается всеми или большинством реципиентов, что способствует установлению контакта автора и читателя: «Молчание – не золото» (Караван, 14.11.2013), «Молчание чиновников – золото?» (Караван, 26.02.2010), Молчание – золото (Караван, 18.06.2012); «Что на уме, то и на языке» (Мегаполис, 16.03.2015), «Пущать не велено!» (Мегаполис, 28.04.2014).

Пословицы и поговорки занимают большое место в заголовках газет: они несут в себе мудрость народа, способную обогатить речь современников. В них заложены лучшие силы творчества народа, поэтому журналисты часто обращаются к такого рода изречениям. Авторы осуществляют трансформацию известных пословиц, рассчитывая на информированность читателя: опознание не составляет труда, восстанавливается в памяти.

Самой популярной народной пословицей представители медиа считают «Молчание – золото», позабыв о первой составляющей фразы «слово – серебро». Интерпретация второй фразы, которая давно живет отдельной жизнью, интересна в своих коннотациях.

В стандартном примере «Молчание – золото» автор прямо говорит, что в определенный день календаря лучше никуда не спешить, медитировать, по возможности молчать. В материале, где отношение золота к молчанию ставят под сомнение («Молчание – не золото»), рассказывается о скандале в спортивном мире, когда стало известно об уличении девяти казахстанских штангистов в допинге, но не прокомментировано Международной федерацией тяжелой атлетики на протяжении десяти дней, из-за чего ситуация обрела серьезные масштабы, выходя за пределы прессы Алматы.

Последняя фраза в этой тройке оказалась самой интересной: «Молчание чиновников – золото?», потому что послужила риторическим вопросом. Журналисты так и написали: «Если судить по поговорке “Молчание – золото”, то наши чиновники самые богатые в мире! Им бы в разведку, в тыл врага – ни за что ни на один вопрос не ответят! В ответ на вопросы – тишина». Так появился рейтинг самых молчаливых казахстанских чиновников.

Фразу «Пуцать не велено!» уже давно можно считать идиомой, которую довольно часто используют в СМИ в роли заголовка. Вот и газета «Мегаполис» обратилась к неорархаичной фразе, рассказывая о насущной проблеме: о лишении доступа четвертой власти в Казахстане наравне с простыми гражданами республики к олимпиам власти через центральные ворота. «Вход запрещён» – сказал, как отрезал, журналисту «Мегаполиса» охранник парадного подъезда Мажилиса и согласно инструкции парламентского руководства от 2008 года отправил к подъезду № 3, что для простых смертных. На стража не возымела действие даже парламентская аккредитационная карточка.

2) литературные произведения хорошо известные широкой читательской аудитории: «100 дней одиночества» (Экспресс К, №55, 28.03.2015), «Привет, оружие!» (Экспресс К, №58, 02.04.2015).

Классическая литературная цитата функционирует в речи носителей языка на протяжении нескольких поколений, является узнаваемой носителями языка. Это связано с ориентацией на средний уровень образованности и литературных знаний среднего человека (хотя бы в

рамках школьной программы). Приведённые примеры подтверждают это, так как большинство ПТ связаны со школьной программой литературного образования, достаточно прозрачны, а потому должны быть понятны среднестатистическому читателю.

Расшифровывая послы заголовков, обратимся к истории. Как известно, «100 лет одиночества» – это бестселлер 1967 года на все времена, написанный колумбийским романистом, работающим в направлении магического реализма, Габриэль Гарсиа Маркесом. Книга состоит из 20 неименованных глав, в которых описывается история, закольцованная во времени: события Макондо и семьи Буэндиа, например, имена героев, повторяются снова и снова, объединяя фантазию и реальность. В первых трёх главах рассказывается о переселении группы людей и основании деревни Макондо. С 4 по 16 главы повествуется об экономическом, политическом и социальном развитии селения. В последних главах романа показан его закат.

В нашем случае «100 лет одиночества» – это сто рабочих дней, из которых аким Чапаевского сельского округа Осакаровского района Жанболат Курманов появлялся в акимате всего десять раз. За устроенный себе свободный график работы прогульщик получил строгий выговор, и чтобы на этот раз лучше почувствовать нужды сельчан, дисциплинарный совет обязал чиновника в двухнедельный срок перебраться в поселок.

«Привет, оружие!» – обыгранная фраза-заголовок, чье оригинальное авторство принадлежит американскому писателю и журналисту Эрнесту Хемингуэю. Название легендарного романа «Прощай, оружие!» известно со времени его выхода в 1929 году. Книга рассказывает о любви на фоне Первой мировой войны.

Что касается заголовка газеты «Экспресс К», то мы имеем дело с весенней призывной кампанией, о начале которой весьма оригинальным образом известили школьники и студенты Астаны у монумента «Байтерек». Оркестр Министерства обороны устроил целый флешмоб, исполняя популярные военные марши, тем самым привлекая внимание прохожих. Школьники и студенты выполняли функции промоутеров, раздавая листовки «Будь патриотом! Вставай на воинский учет!».

3) строки из популярных песен, кинофильмов, мультфильмов: «Красиво жить не запретишь» (Мегаполис, 16.03.2015), «Аул, мы ищем таланты», «Бой с тенью» (Экспресс К, №55, 28.03.2015).

Обращение к кинофильмам является распространённым приёмом журналистов. При чём используются как сами названия популярных художественных кинофильмов, так и фразы из этих фильмов, образы главного героя. Художественные кино- и телефильмы являются одним из самых массовых продуктов потребления на ТВ. Отсюда их популярность и узнаваемость среди людей разных социальных групп и возрастных категорий. Многие фразы из

советских кинофильмов стали крылатыми. Их смысл, и без того понятный и узнаваемый, создаёт дополнительную привлекательность сообщаемой информацией, обеспечивает эмоциональное удовлетворение газетным текстом, а также определённую степень доверия к предлагаемой информации.

Зачастую такие ПТ основаны на очень известных телевизионных художественных фильмах. *«Красиво жить не запретишь»* – художественный фильм советского режиссёра Антона Васильева, вышедший на экраны в 1982 году. Действие картины разворачивается в провинциальном городе, выходец которого – энергичный художник-модельер после непринятия широких взглядов на моду коллегами по цеху уезжает искать правду, отправляясь в московское министерство. Фраза *«Красиво жить не запретишь»* стала крылатой и обыгрывалась в кинофильмах последующих лет, ситкомах и телепередачах.

В ситуации казахстанских реалий фраза *«Красиво жить не запретишь»* повествует о приобретении водителями СКО в двухмесячный срок VIP-номеров на сумму около 12 миллионов тенге.

В газетном материале под заголовком *«Бой с тенью»* рассказывается о легализации денег и имущества за девять дней с момента выступления главы государства на XVI съезде партии «Нур Отан», что превышает срок самой акции, длящейся чуть больше шести месяцев. Сообщается, что в Комитете государственных доходов уверены о связи активности населения с призывом президента довериться государству и выйти из тени.

В идеале же *«Бой с тенью»* – российский кинофильм 2005 года в жанре криминальной драмы режиссёра Алексея Сидорова, который показывает нам историю претендента на чемпионский титул, известного по всему миру боксера, стремящегося к славе и деньгам, и мечтающего о любви. *«Бой с тенью»* – это спортивный термин; один из самых старых, чистых и универсальных видов упражнения для улучшения многих качеств, необходимых каждому боксеру. Спортсмены так и говорят: «Учитесь драться с тенью, чтобы стать настоящим боксером».

Тексты телевизионной рекламы, некоторые из которых порой «перекочевывают» из кинофильмов, став устоявшимися фразеологизмами, являются одним из основных источников ПТ. Эти тексты постоянно и навязчиво повторяются, в результате чего они очень популярны. В то же время на телевидении они существуют очень недолго, поэтому очень быстро забываются. Отсылка к телевизионному ПТ чаще всего совпадает со временем действия рекламы на телевидении или после, с тем, чтобы она была узнаваемой и актуальной.

К тому же, названия известных телепередач также актуализируются на страницах газет. При чём узнаваемость и прозрачность ПТ напрямую связана с рейтингом передачи на телевидении и её популярностью среди зрителей.

Такой широкой популярностью в свое время пользовалась телевизионная программа *«Алло, мы ищем таланты»*. Программа, которая на самом деле была музыкальным конкурсом молодых и начинающих исполнителей, выходила на советские экраны с 1975 года, а позже послужила предпосылкой к появлению телепередачи *«Очевидное – невероятное»*.

Прецедентные тексты, и чаще всего фразеологические обороты, подвергаются изменениям со стороны журналиста-творца. С. И. Сметанина выделяет способы внедрения в «медиа-текст» прецедентных феноменов.

1. Текст А («чужой») равен тексту Б (своему): *«Чудо-юдо в перьях»* (Экспресс К, №50, 18.03.2015) – цитатой, не подвергшейся изменению, пишется свой текст.

В данном случае демонстрируется именно неизменные канонические ПТ. Как известно, трансформированные ПТ, подвергнутые изменениям легко опознаются, и намного чаще используются автором, нежели канонические;

2. Текст А – иллюстрация к тексту Б: *«Ростом мал, но как человек – велик»* (Караван, 10.10.2014) – в заголовке указывается на то, что это фраза «чужая», чаще всего посредством кавычек.

3. Текст А – материал, палитра для создания текста Б. Текст Б может создаваться разными способами.

3.1 Сокращение состава текста с его переосмыслением.

«Меньше твое – целее казна...» (Мегаполис, 02.03.2015), – материал о том, как редакция газеты получила из акимата южной столицы ответ на запрос по поводу оптимизации бюджетных расходов города на проведение праздничных мероприятий.

3.2 Замена слов, обусловленная ситуативными или тематическими задачами. *«Левица бывает кусачей»* (Караван, 25.07.2014) – история о том, как сотрудника полиции покусала экс-солистка группы «Дауыс International» Жадыра Кутпанова.

Подобные заголовки: *«Хан или пропал»* (Экспресс К, 05.03.2015), *«Не хлебом единым»* (Экспресс К, 05.04.2007). Как видно, цитаты становятся средством иронии. При этом следует отметить, что характер изменения «определяет та реальная ситуация, для номинации которой отобран всплывший в памяти прецедентный феномен».

Во всех случаях преобразований отношения между текстами А и Б несут характер диалога: «в диалогические отношения втягиваются не только тексты, но и создатели и читатели, тексты и их потребители» [1, 26].

Как отметил Г. Я. Солганик, обилие расковыченных цитат – это «еще одно наглядное свидетельство того, что язык средств массовой информации испытывает влияние всех пластов национального языка и, в частности, литературы, а сила цитаты в ее узнаваемости» [8].

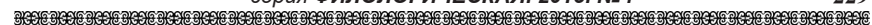
Смысл прецедентного текста может «присутствовать в системе газетной статьи имплицитно (проявляться лишь в функции в идее коннотаций) и эксплицитно, тогда поверхностное знание оказывается «прозрачным», но за ним стоит другое (глубокое) значение, которое тесно связано со смыслом газетной статьи» [4].

Ср: «*Чтобы жаман стал жаксы*» (Экспресс К, №50, 18.03.2015), «*От сумо не зарекайтесь*» (Экспресс К, №50, 18.03.2015). Здесь мы видим, что значение фразеологизмов в ПТ реализуется в своём истинном смысле. Фразеологический фонд языка отражает особенности мировосприятия его носителей, обусловленные национальной культурой.

В основе действия прецедентного текста – сравнение «данного» и «нового», причем, «новое» рассматривается лишь как вариация, видоизменение «данного». Эффект новизны, необходимый для этого, достигается либо за счет деформации текста, либо за счет наложения на новую ситуацию, неожиданной референтной отнесенности (часто – и того, и другого вместе). Любой обычный прецедентный текст явно умышлен, задуман для того, чтобы произвести впечатление на адресата, выполнить функцию воздействия. Основным свойством прецедентного текста является расчет на воздействие через сопоставление новой информации и фоновых знаний. Журналист посредством прецедентных текстов «вписывает узнаваемые знаки, стремясь сохранить в медиа-событии связь с реальным событием и сообщить медиа-тексту читабельность разной аудиторией» [7].

Таким образом, обзор основных работ, посвященных прецедентным текстам в аспекте интертекстуальности, показывает, что эта область лингвистики ещё открыта для исследований. Прецедентные тексты, по нашему мнению, совмещают в себе два свойства: с одной стороны, они являются воспроизводимыми (и в этом смысле стандартными) единицами, с другой, - они всегда эмоционально нагружены, экспрессивно заряжены. Эти две черты в ПТ неразделимы и «работают» одновременно на создание дополнительного смысла и экспрессивной выразительности текста. Кроме того, без специального усилия читателя, направленного на «декодирование» заключенного в прецедентном тексте значения, понимание целостного смысла текста просто невозможно. И это свойство ПТ делает данную лингвокультурную единицу «востребованной» в современном постмодернистском публицистическом дискурсе.

Исследование ПТ на материале русскоязычной прессы Казахстана позволяет сделать достаточно обоснованные заключения о тенденциях в употреблении ПТ на страницах средств массовой информации Казахстана. Особая роль ПТ в газетном дискурсе заключается в том, что он реализует две основные функции: оценочную и информативную, которые ориентированы на представление картины мира и выражают ментальность казахстанского общества.

Анализ ПТ, встречающихся на страницах казахстанских газет, позволяет сделать вывод о том, что журналисты обращаются к таким темам, в которых отражается политическая, социальная и культурная жизнь Республики. Высокая частотность включения ПТ в публицистические материалы наблюдается и в официальной республиканской прессе, что, очевидно, связано с уровнем профессионализма журналистов, их интеллектуальными возможностями.

Многообразие и неоднородность источников цитирования (высказывания общественных деятелей, образцы классической литературы, крылатые фразы, пословицы, а также названия из песен, кинофильмов и проч., что принято называть сегодня массовой культурой) является отражением менталитета читателя и журналиста. Современные авторы включают в ПТ единицы, актуальные для данного социокультурного пространства и не представляющие трудностей в понимании для казахстанцев, говорящих на русском языке. Читатели же, в свою очередь, в состоянии понять суть отсылок, отыскивая в своей памяти необходимые сведения об исторических, культурных или общественных явлениях, на которые указывает в тексте авторы.

Рассмотренные ПТ, включаемые в тексты казахстанских СМИ, дают возможность не только подтвердить актуальность использования данного типа языковых средств, но и увидеть в них отражение реалий окружающей действительности.

Анализ фактического материала показал, что современная газетная коммуникация ставит своей целью не только информировать читателя, но и оказывать влияние на адресата. Различные типа ПТ, широко используемые на страницах газет, издаваемых в Казахстане, помогают журналисту сформировать определённую читательскую оценку адресата. ПТ способствуют экономии газетного пространства и привлечению внимания читателя к ключевым моментам. Кроме того, выбор того или иного типа ПТ может быть продиктован жанром публикации, требования к объёму материала и его стилистике.

Использование авторами ПТ в газетном тексте требует времени, знаний, начитанности, культурной и языковой компетенции, а также обогащают языковой материал, стимулирующий речемыслительную деятельность реципиентов, способствуя разному, логического мышления. Авторы, использующие ПТ способствуют расширению их кругозора и обогащению словарного запаса. Обращение к ПТ создаёт дополнительную привлекательность сообщаемой информации, обеспечивая эмоциональное удовлетворение читателей.

Анализ ПТ, функционирующих в казахстанской прессе даёт возможность не только подтвердить актуальность использования данного

типа языковых средств, но и предположить возрастные и интеллектуальные особенности авторов, наличие у них чувства юмора, чувства такта и языкового вкуса. Они позволяют соотносить прошлое и настоящее, увидеть процессы изменяющейся жизни в динамике, расширять кругозор и развивать художественный вкус.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 **Баранов, А. Г.** Модель речевого воздействия: автор VS реципиент // Проблемы речевого воздействия. Материалы Всероссийской научной конференции. – Вып.1. Речевые цели и средства их реализации. – Лиманчик, 1996. – С. 5-7.

2 **Бобылев, Б. Г.** Стилистический анализ художественного и публицистического текста. – Алма-Ата : «Мектеп», 1987. – 102 с.

3 **Караулов, Ю. Н.** О состоянии русского языка современности. – М. : Просвещение, 1991.

4 **Костомаров, В. Г.** Прецедентный текст как редуцированный дискурс // В. Г. Костомаров, Н. Д. Бурвикова Язык как творчество. – М., 1996.

6 **Сметанина, С. И.** Медиа-текст в системе культуры. Динамические процессы в языке и стиле журналистики конца 20 века: автореф. ... доктора филолог. наук. – С-П., 2002. – 41 с.

7 **Слышкин, Г. Г.** Лингвокультурные концепты прецедентных текстов. Дис. канд. филол. наук. – Волгоград, 1999.

8 **Солганик, Г. Я.** О новых аспектах изучения языка СМИ // Вестник МГУ. Серия журналистика. – 2000. – №3. – С. 31-39.

9 «Экспресс К», «Мегаполис», «Время», «Караван», «Казахстанская правда», Forbes.kz, Tengrinews.kz – печатные и интернет издания с января 2004 по апрель 2015 гг.

Материал поступил в редакцию 22.10.15.

Ж. Б. Сейсенбекова

Қазіргі заманғы журналистік дискурсте прецедент мәтіндердің жұмыс істеу ерекшеліктері

Иновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ.
Материал 22.10.15 баспаға түсті.

Z. B. Seisenbekova

Features of precedent text functioning in modern journalistic discourse

Innovative University of Eurasia, Pavlodar.
Material received on 22.10.15.

Мақалада прецедент мәтіндер белгілері талқыланады. Бұл тұрғыда біз осы белгілердің құрылымы мен ауызша жұмыс істеуін оқимыз. Ғылыми негізделген гипотеза лингвомәдени құбылыс ретінде прецедент символдық сипаты туралы берілген. Автор 1500 мысалдардың негізінде бұқаралық ақпарат құралдарында прецедент тақырыбының семантикасын талдайды.

The article discusses the signs of precedent texts. In this context, we study the structure and functioning of these verbal signs. The study is based on the hypothesis symbolic nature as precedent linguocultural phenomenon. The author analyzes the semantics of case title in the media on the basis of 1500 examples.

УДК 81.114.2

Г. С. Суюнова¹, О. К. Андрющенко²

¹д.ф.н., профессор; ²к.ф.н., доцент, кафедра русского языка и литературы, Павлодарский государственный педагогический институт, г. Павлодар

ПРОБЛЕМАТИКА ФИЛОЛОГИЧЕСКОЙ УРБАНОЛОГИИ: АСПЕКТЫ, ОБЪЕКТЫ, ПРОЦЕССЫ

* Статья выполнена при поддержке гранта МОН РК (договор № 290 от 12.02.2015 г.) по направлению «Фундаментальные и прикладные исследования в области гуманитарных наук»

В статье рассматриваются некоторые теоретические проблемы урбанонологии, являющейся актуальным и перспективным направлением современной ономастики. В частности, авторы выявляют типы объектов урбанонологических исследований, активные тенденции в их развитии. Также описываются перспективы работы по описанию общекультурного ландшафта Павлодара.

Ключевые слова: урбанонология, ономастикон, урбоним, лингвистическое градоведение, общекультурный ландшафт

Известно, что сложность и многоаспектность объекта исследования порождает и известное количество подходов к нему и, соответственно, и дисциплин, реализующих те или иные подходы к изучению объекта. С этой точки зрения «город стал объектом комплексного исследования и в силу своей многоаспектности изучается с позиций разных дисциплин: географии,

истории, экономики, экологии, социологии и культурологи, градостроения и архитектуры, семиотики, филологии и др.» [1, с. 771]. Возникла и активно развивается урбанонология — комплексная научная дисциплина, объединяющая знания разных отраслей в попытках создания общей теории городского развития [2].

В современной урбанонологии ученые выделяют «как минимум три основные парадигмы: структурно- функциональную, базирующуюся на позитивистском методе; социокультурную, предполагающую использование герменевтического метода; относительно недавно появившуюся средовую парадигму, основанную на феноменологическом методе» [3, с. 83].

Итак, многоаспектность города как формы организации людей дает возможность исследовать этот объект с самых разных точек зрения. Скажем, для лингвистов город становится весьма привлекательным объектом с когнитивной точки зрения. Например, анализ концепта «Лондон» позволил исследователю Соснину Е. А. прийти к выводу о том, что данный концепт «является важнейшим компонентом ментальной и языковой концептосферы англоговорящего мира» [4, с. 86].

Укажем, что научная проблема «язык города» имеет давнюю традицию в советском, а позже – в российском – языкознании. Ее решение привело к появлению социальной диалектологии, по мере развития которой трансформировалась и сама названная проблема. Сегодня «язык современного города» понимается как «исторически сложившаяся совокупность типов городской речи, используемая в границах города различными социальными группами, объединенными знанием «кода города». В результате их изучения формируется особое направление – урбанистика (кроме Москвы, урбанистика развивается в Великом Новгороде, Саратове, Перми, Екатеринбурге, Челябинске, Омске, Томске, Красноярске и других городах)» [5, с. 192].

Итак, на сегодня следует различать употребление терминов «урбанонология» и «урбанистика». Если первый обозначает комплексную науку, изучающую различные аспекты жизни города, то последний определяет дисциплину лингвокультурного характера, объектом которой является языковая жизнь горожан. С этой точки зрения термин «урбанистика» можно считать синонимом терминологических выражений «лингвистическое градоведение, лингвистическая урбанистика», активно используемых в современных российских исследованиях.

Например, Л. Подберезкина пишет: «городское градоведение как объект филологического исследования предполагает обращение к языку города как фрагменту городской культуры, важнейшей из подсистем семиотики города, которая рассматривается в контексте других подсистем (городская архитектура, история, быт и т.д.)» [6, с. 22]. Объектом лингвистического градоведения становятся тексты городской среды, а именно номинации

городских объектов, торговых вывесок, афиш, рекламных текстов, граффити – всего того текстового материала, который создается и функционирует в городе.

В целом же принято говорить о письменной и устной формах языка города, последняя, конечно же, создается непосредственно горожанами в процессах коммуникации. И тут важно помнить: пространство города – это и коммуникативное пространство, и в этом смысле лингвистическое градоведение прямо обращено к лингвокоммуникативной деятельности горожан, создающих устные и письменные тексты города, которые можно расшифровать только совместными усилиями лингвистов, психологов, историков, социологов и других специалистов. Этим во многом объясняется интегративный характер лингвистического градоведения, лингвистической урбанистики и, в последнее время, филологической урбанонологии.

В данной статье мы придерживаемся понимания урбанонологии, предложенного российским исследователем Е. А. Яковлевой, согласно которому «урбанонология – базовая дисциплина, изучающая город от его зарождения и процесса функционирования до рассмотрения отдельных сторон городского организма в его взаимосвязи с экономическими, политическими и социокультурными процессами» [1, с. 772]. Она же предлагает говорить о филологической урбанонологии, «активизировавшейся в конце XX века и постулирующей изучение города как особого рода искусственно созданного макротекста, или урботекста, со своим синкретическим языком, знаковой системой, вариативной семантикой, постоянно пополняемой новыми смысловыми оттенками [1, с. 773].

Интерес ученых к проблемам филологической урбанонологии возник на волне подъема топонимических исследований 60-х гг. прошлого века, посвященных изучению не только наименований общеизвестных географических объектов, но и микропонимов небольших регионов: названий естественного и искусственного рельефа местности, частей населенных мест (кварталов, площадей, рынков, улиц, перекрестков, отдельных домов, мостов и т.п.).

Филологическая урбанонология сегодня – логическое продолжение исследований проблемы «язык города», составная часть ономастики, которая выделилась из нее в силу наличия самостоятельного объекта исследования.

Одним из важнейших теоретических вопросов урбанистики, как, впрочем, и любой другой науки, в начале ее становления был вопрос о типологии объектов и критериев их анализа. Названия объектов города изучены с точки зрения их семантики, функционирования в контексте исторического развития города (Б. Н. Перлин, М. Я. Гуревич, Т. А. Исаев, В. В. Благовещенский, В. Д. Беленькая, Т. Смирнова, В. И. Тагунова, А. Н. Лебедева, В. В. Кукушкина, М. В. Китайгородская, М. Н. Розанова,

Т. Ф. Сапронова, А. Минкин, Г. Ю. Никитенко, Н. Г. Гордеева, Л. Е. Колесникова и др.).

Описаны процессы ономастической деривации, онимизации, трансонимизации и апеллятивизации в русской урбанонимии (М. Н. Морозова, З. В. Суганова, Т. Л. Борисова, Г. П. Смолицкая, М. В. Горбаневский и др.).

Русская урбанонимия находится в центре внимания ученых, ведущих междисциплинарные исследования: работы Н. А. Дубовой об антропологических аспектах урбанизации; Т. И. Алексеевой и И. В. Захаровой о древнем населении Москвы по данным антропологии и ономастики; О. Р. Будинной и М. Н. Шмелевой о значении города в интеграции бытовой культуры; В. А. Булова о социальной топографии древнего Новгорода; Т. П. Егоровой о названиях улиц в семиотическом аспекте общности стилей; размышления В. Н. Топорова об улицах как о символах, отражающих различные типы культур; Ю. М. Лотмана об улицах как о диахронических семиотических кодах и текстах; А. М. Мезенко о проблеме соотношении человека как социосубъекта и процессов номинации внутригородских объектов; М. В. Горбаневского о лингвокультурологических методах изучения городской топонимии и др.

Работы А. В. Суперанской, Н. В. Подольской, М. В. Горбаневского, Э. М. Мурзаева, В. А. Никонова, Е. А. Яковлевой конца XX столетия представляют собой опыт теоретического обоснования предмета исследования урбанонимики, попытку поставить результаты большого количества наблюдений за русскими внутригородскими наименованиями на прочный научный фундамент.

В казахстанской лингвистике урбанистика - направление сравнительно молодое. Имеющиеся на сегодня исследования в этой области касаются главным образом проблемы формирования языкового ландшафта города. Здесь можно отметить работу Котляровой Т. Т., посвященную некоторым вопросам формирования ономастического пространства Астаны [7], вопросы семантики онимов рассматриваются в статье Супрун В. И. [8].

Более разработанными в республике являются вопросы региональной ономастики. В первую очередь следует назвать работы Поповой В. Н., посвященные исследованию географических названий Казахстана, в т. ч. и Павлодарской области [9]. Так, учёным рассмотрены гидронимы нашей области, приведены обширные сведения историко-культурного характера, которые сопровождаются в ряде случаев лингвистическим комментарием. Следует назвать работы павлодарского краеведа Э. Д. Соколкина по истории формирования системы топонимов Павлодара, но они имеют историко-культурный характер, а не лингвистический [10].

Необходимость развития казахстанского краеведения, в том числе и лингвистического, подтверждается проведением конференций,

объединяющих исследования отечественных лингвистов в этом направлении [11, с. 16].

Одним из первых системных исследований в области филологической урбанографии является научный проект «Общекультурный филологический ландшафт Павлодара как энциклопедическое явление». Данный проект, научным руководителем которого является д. ф. н., профессор ПГПИ Суянова Г. С., выполняется в рамках гранта МОН РК по направлению «Фундаментальные и прикладные исследования в области гуманитарных наук» и позволит проанализировать культурно-ономастическую систему Павлодара как бытийное и научное явление.

Актуальность проекта определяется необходимостью системного изучения регионального филологического ландшафта, поскольку система топонимов-урбонимов г. Павлодара как таковая не изучена, равно как нет системного описания литературного ландшафта Павлодара. Обращение к этим предметам исследования позволит изучить и описать с научной точки зрения языковой и литературный ландшафт Павлодара. Новизна исследования бесспорна: впервые в сферу системного научного исследования включается ономастическая система Павлодара, а также рассматриваются материалы литературного краеведения, ранее не выступавшие в качестве самостоятельного объекта исследования в казахстанской русистике и литературоведении.

В ходе выполнения данного научного проекта будет впервые в регионе и республике проведено системное исследование филологического ландшафта Павлодара. На сегодняшний день нет научных работ, содержащих последовательное и глубокое описание ономастической системы Павлодара. Что касается литературного краеведения, то имеются отдельные исследования по творчеству русскоязычных писателей Павлодарского Прииртышья, но, как и в случае с региональной ономастикой, отсутствуют систематические научные исследования, дающие цельное представление о литературной картине Павлодара. Также особенностью проекта следует считать тот факт, что исследованию подвергнется творчество малоизученных или совершенно незнакомых широкому кругу ученых и читателей авторов Павлодарского Прииртышья.

Вместе с тем нельзя не отметить, что стремительное накопление эмпирического материала в области филологической урбанографии все же опережает развитие теории этого сравнительно нового направления в ономастике, что препятствует интенсивному исследованию наименований городских объектов. Актуальность исследования проблем топонимики и ономастики обусловлена обращением к исследованию нерешенных, по нашему мнению, вопросов, касающихся урбанистической терминосистемы:

1. Наименования естественно возникших и воздвигнутых руками человека внутригородских топографических объектов (улиц, площадей,

зданий, кварталов, районов и т.п.) принято называть урбонимами (от лат. *urbs* 'город' и греч. *оnυmα* 'имя') или урбанонимами (от лат. *urbanus* 'городской'). Несомненно, что, являясь географическими наименованиями, эта группа имен входит в систему топонимии в целом. Тем не менее, при определении конкретного места урбанонимов в «топонимическом субполе» [12, с. 47] мнения исследователей расходятся. Уровневая модель организации топонимии не охватывает всего разнообразия внутригородских наименований, порождая неизбежные при этом противоречия.

2. Неоднозначное толкование в топонимике получил объем термина урбаноним. К спорным вопросам определения термина относится путаница с принадлежащими разным исследователям обозначениями внутригородских объектов. В синонимическом ряду оказываются такие термины, как топоним, микротопоним, городской топоним, урбаноним, городские географические названия, видовые дефиниции, названия улиц, площадей, кварталов и т.п.

3. Во множестве работ, посвященных вопросам развития урбанонимии, зачастую основное внимание уделяется изучению названий традиционных внутригородских объектов – *улиц, бульваров, переулков, площадей, шоссе и проспектов*, в то время как другие типы урбанонимов (городские **хоронимы**: *беседы, дворы и задворья, городища, урочища, стороны, деревни, усадища, поселки, станы, кварталы, километры, пустоши, места; агоронимы*: *торги, ряды; городские ойкодомонимы*: *избы, кельи, приказы, сени, половины, терема, крепости, башни; годонимы*: *взвозы, спуски, проезды, межи, зимники* и др.) не описаны должным образом.

Здесь следует отметить большое разнообразие терминов, возникающих в зависимости от фантазии автора. Отсюда увеличение классификации терминов топонимии, их разнообразие и иногда и синонимичность: **гидронимы** – географические названия водных объектов, в том числе **пелагонимы** – названия морей; **лимнонимы** – названия озер; **потамонимы** – названия рек; **гелонимы** – названия болот, заболоченных мест; **оронимы** – названия поднятых форм рельефа (гор, хребтов, вершин, холмов); **ойконимы** – названия населенных мест; **дромонимы** – названия путей сообщения; **геонимы** – названия дорог, проездов и т. п.; **астионимы** – названия городов [13, с. 112].

В данном случае оказывается «лишним» один из терминов, обозначающих наименование города: астионим и урбаноним. Однако Субботина Т. В. разводит эти термины, понимая под урбанонимами – «названия внутригородских объектов; собственное название внутригородских объектов: улиц, площадей, переулков, набережных, проспектов, памятников, театров, музеев, гостиниц и т. п.; вид топонима, собственное имя любого внутригородского топографического объекта» [13, с. 112]. При этом многие ученые «классического» направления ономастики при обозначении

номинации города используют термин «урбоним» (Кривоzubова Г. А., Вохрышева В. И.)

4. При наличии большого количества исследований, касающихся развития русской урбанонимии (работы Э. М. Мурзаева, А. В. Суперанской, Н. В. Подольской, В. А. Никонова, М. Н. Морозовой, П. В. Сытина, Г. П. Смолицкой, М. В. Горбаневского, З. В. Сугановой, Т. Д. Соколовской, Б. Н. Перлина, М. Я. Гуревича, М. М. Абрамова, Ю. К. Ефремова и др.), проблема генезиса и развития онимических комплексов как топонимической составляющей языковой картины города осталась незатронутой и поэтому представляет большой интерес для детального исследования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 **Яковлева, Е.А.** Филологическая урбанология: новые аспекты изучения города. – Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2011. № 6(2). – С. 771-774.
- 2 **Евменова, Л. Н., Кудинова, И. Ю.** Культурологический портрет как понятие и метод исследования города // Дискуссия. Политематический журнал научных публикаций. – Выпуск № 10 (40). – ноябрь 2013. Рубрика: Философия и культурология.
- 3 **Пирогов, В.** Топология городской жизни // «Философия, социология, политология». – 2010, № 1. – С. 79-91.
- 4 **Соснин, А. В.** Средства вербализации концепта «Лондон» в английском культурном пространстве. АКД. – Нижний Новгород, 2007 – 201 с.
- 5 **Юнаковская, А. А.** Язык города» как лингвистическая проблема // Вестник Ом. ун-та. – 2011. – № 3. – С. 193-197.
- 6 **Подберезкина, Л. З.** Лингвистическое градоведение (о перспективах исследования языкового облика Красноярск) // Теоретические и прикладные аспекты речевого общения: Научно-метод. бюл. – Красноярск–Ачинск: Красноярский университет, 1998. – Вып. 6. – С. 22-30.
- 7 **Котлярова, Т. Т.** Ономастическое пространство новой столицы Казахстана // Психология. Социология. Политология. – 2008. – № 8. – С. 8-13.
- 8 **Супрун, В. И.** Онимическая семантика и ее специфика // Вестник КазНУ. – 2012. – № 2. – С. 96-101.
- 9 **Попова, В. Н.** Ономастика. Словарь географических названий Казахстана. Павлодарская область. Ч. 1-2. – Алматы, 2001. – 296 с., 232 с.
- 10 **Соколкин, Э. Д.** Улицы нашего города: Справочник. – Павлодар, 2007. – 416 с.
- 11 **Суянова, Г. С.** Актуальные проблемы современной филологической урбанологии // Сборник материалов международной конференции «Славянские чтения – 10». – Омск – Тара, 2015. – С. 13-18.

12 Супрун, В. И. Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал. – Волгоград, 2000. – С. 67.

13 Субботина, Т. В. Локус, топос, урбоним, микропоним: к вопросу о содержании пространственных понятий // Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. № 24 (239). – Филология. Искусствоведение. – Вып. 57. – С. 111-113.

Материал поступил в редакцию 18.11.15.

Г. С. Сүйінова, О. К. Андрющенко

Филологиялық урбанологияның мәселенамасы: объектілер, аспектілер, үдерістер

Павлодар мемлекеттік педагогика институты, Павлодар қ.
Материал 18.11.15 баспаға түсті.

G. S. Suyunova, O. K. Andryuchshenko

Issues of philological urbanology: aspects, objects, processes

Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar.
Material received on 18.11.15.

Мақалада қазіргі ономастиканың көкейкесті және перспективті бағыты болып саналатын урбанологияның кейбір теоретикалық мәселелері қарастырылады. Сондай-ақ авторлар урбанологиялық зерттеулер объектілерінің түрлері, олардың дамудағы активті беталыстарды суреттейді. Сонымен қатар Павлодардың жалпымәдени ландшафт сипаттамасы бойынша жүргізілетін зерттеулердің келешегі көрсетіледі.

This article covers some theoretical issues of urbanology, a relevant and promising direction of modern onomastics. In particular, the authors identify types of objects of urbanological researches, active trends in their development. It also describes the prospects of working on the description of the overall cultural landscape of Pavlodar.

ӨЖ 821.512.122

А. О. Тоқсамбаева

ф.ғ.к., қазақ әдебиеті кафедрасының профессор м.а., Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей қ.

М. МАҒАУИННИҢ «ТАЗЫНЫҢ ӨЛІМІ» ХИКАЯТЫНЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аталмыш мақала тәуелсіздік алған жылдан бастап көңіл бөліне бастаған этникалық танымның шығармаларда алатын орны жайында. Мақала авторы М. Мағауиннің «Тазының өлімі» хикаятында ерекше көрініс тапқан этникалық сипатқа мән береді. Аңшысын жоқтаған тазының ұлуы ерекше құбылыс. Ит жеті қазынаның бірі екендігі де осы Мағауин шығармаларында анық бейнеленген. Қазақ халқының тұрмысына етене жақын құбылыстарды автор нақты мысалдар келтіру арқылы дәлелдеген. Мақала әдебиетшілерге арналады.

Кілтті сөздер: этномәдени құндылықтар, әдебиеттану, этнотаным

Қазіргі кезеңде этномәдени құндылықтарға құштарлық ішкі және сыртқы ғылым аясында артып отыр. Оның себептері көп. Тәуелсіздік алған ел өзінің мәдени құндылықтарын түгендей бастаса, екінші жағынан бұрынғы КСРО құрамынан бөлініп шыққан республикалардың өз ұлттық байлықтары бар екеніне назар аударған әлем олардың табиғатын бар қырынан тануға ұмтылыс жасауда. Осы бағдарда, ғалым әрі суреткер Мұхтар Мағауиннің ғылыми еңбектері мен көркем шығармаларына назардың ерекше ауа бастауы кездейсоқтық емес. Мұхтар Мағауиннің бұрын жазғандары да, бүгінгі таңда жазғандарымен қатар қазір де өзекті. Өйткені суреткердің қай шығармасы болмасын этникалық сипатымен ерекшеленеді. Ал, бұл көркем шығармада ерекше маңызды фактор, дәстүр жалғастығы. Генезисі эпостық жырларда жатыр. «Қазақ эпосының этникалық сипатын» зерттеген ғалым Тынысбек Қоңыратбай бұл мәселе туралы былай дейді: «Тақырыптың маңыздылығы этникалық танымға ерекше мән беріп, ұлттық сананы қалыптастыру, этномәдени құндылықтарды игеру максаттарынан туындайды» [1, 3].

Этникалық таным бүгінгі таңда көп халықтарда қызыл кітапқа жазылатын сирек құбылысқа айналып бара жатқан кезде, Мағауин шығармалары халықтың этнотанымының мәні іспеттес. Мәселен, осыдан отыз жеті жыл бұрын жазылған «Тазының өлімі» хикаяты туралы осыны айта аламыз. Әдебиеттану ғылымы ұлттық қасиет мәселесін зерттеген кезде осы суреткер шығармашылығына

қайта-қайта әлі неше мәрте соғары хақ. Суреткер сырттан суреттемейді. Сол өмірдің ішінде өзі жүреді. Өйткені, көшпенділердің барлық этникалық қасиетін бойына жиған рухы биік қазақ халқының тарихын тереңнен біледі. Жоғарыда аталған «Тазының өлімі» шығармасында осы ерекшелігі аса айқын көрініс тапқан. «Лашын» атты тазының иесінен айрылған сәтін былай суреттейді: «Кенет тазының санасын найзағай қамшысы осып өткендей болды. Оған ғаламат құпия – осы уаққа дейін өзіне беймәлім боп келген сыр ашылған еді. Бұл сырдың қорқыныштылығы, алапаттығы соншалық, тазы құлағы түрілген, етекке көз тіккен күйі мелшиіп тұрып қалды. Токпақ жілікті кеміріп бітетіндей уақыт өткен соң ғана есін жиды. Сол-ақ екен, буын-буыны қалтырап, арқа жүні тікірейіп, төбе құйқасы шымырлап кетті. Тазы шоқиып отыра бере тұмсығын көкке созды. Ауыз еріксіз ашылып, ар жағынан үрейлі үн шықты. Сілтідей тынып тұрған тау-тас күңірене жөнелді. Тазы ұлуын күшейте түсті. Оның көзі алдынан енді қайтып келмес бақытты күндері тізіліп өтіп жатты... [2, 149].

Суреткердің ғасырлық дәстүрдің тереңінен тартқан бұл шығармасы этникалық сипаттың бірнеше факторын қатар дамытуымен ерекшеленеді. Тазының, сол арқылы аңшының бейнесін дәл береді. Тазының ұлуы иесін жоқтауы. Ол ғасырлар бойы қатар егіз өмір сүрген халыққа етене таныс. Тазының дәл осы жерде ұлуы орынды еді, басқа жағдайда ұлыса «басына көріңгір» деген сөз естуші еді иесінен. Кім біледі онда ақылды тазы ұлымайтын да ма еді. Тазы арқылы аңшылық дәстүрді де ерекше суреттейді. Түлкі мен Тазының айлалы алысы, Тазының түлкіні алуы мейлінше шынайы суреттелген: «Өкшелеп келе жатқан тазыны біржола адастырам деп айналған. Бірақ қулығы өз түбіне жетті: құтылдым деген дұшпаны қарсы алдынан шыға келді. Түлкі ажал тырнағына ілінгенін білді, өйткенмен жандәрмен бұрыла сала кейін қашты. Сәл-пәл тынығып қалған тазы енді оны екі аттатпай-ақ қуып жетті. Жеткен бойда шұбатылған ұлпа құйрықтан ала түсті. Түлкі лып етіп артына қайрылып, тазыны бетінен қапты. Сұлу аңға әлденендей қастандық жасау ойында жоқ тазы етіне тіс тигеннен кейін әбден ызаланды. Босаған соң қайта қаша жөнелген, өзімен салыстырғанда шүйкедей түлкіге бір-ақ қарғып жетті де, таңынан алып көтеріп соқты, кеуде сүйектерін күтірлете азуды басып-басып жіберді; сол бетімен түлкі өлі денеге айналғанша жұлмалап талай берді» [2, 166]. Тазының ірілігін сол тазының түлкіге берген бағасы «шүкедей» арқылы дәл айқындайды, ал күш-қайратын «кеуде сүйектерін күтірлете ауызды басып-басып жіберді» деу арқылы берген. Ұлы даладағы дәстүрдің бірі аңшылық болса, екіншіден кең дала осы аңдар мен жануарлардың да мекені еді. Мына жарық дүние үшін олар да қанша шайқасқа түсті десеңізші. Олардың арпалысында да белгілі бір әдіс, «дәстүр» қалыптасқан. Суреткер осы бейнелі суретті дәл бере білген:

«Қасқырды Маңқасқалар мен Бөрбасарларға қарсы қолданатын әдістерінің бірімен ғана жеңу мүмкін екенін аңғарған тазы енді ұрыс әдісін өзгертті. Ретін тауып оңтайлы жер: құлақшеке мен алқымның бірінен

қаппақ оймен қатарласа берді. Қашып құтылмасын білген қасқыр бой салып жүрген жоқ. Итті жазым етіп қана жан сауғалайтынына көзі жеткен. Тазы да қасқырдың от шашқан жанарынан оның ештеңеден тайынбайтынын ұққан» [2, 179]. Суреткердің бұл суреттеуі Абайдың «Қансонарда» өлеңіндегі детальдарын еске түсіреді. Әрине онда бүркітшілік. Ал мұнда ит қосу. Бірақ, біз хақим Абай айтқан екі түз тағысының айқасын айтамыз. Абайдың шеберлігін Әуезов былай береді: «Шындыққа, нақтылы деректілікке ерекше мән берген ақын реалистік дәстүр бойынша, өз шығармасының барлық бұйымын, барлық тұрманын тұтас ету керек. Соның белгісін бұл шығармада Абай өз сөздігінен де айқын танытады. «Сонар», «қағушы», «қайтқан із», «бүркіттің қайқаң қағып аспанға шығуы. «Түлкінің көре тұра қалуы», «үйірімен үш тоғыз» десу – бәрі де аңшылықтың өзіне тән тілі» [3, 105]. Осы сияқты, Мағауиндегі «құлақшеке мен алқымның бірінен қаппақ», т.б. тіркестер сол дәстүр жалғасы екені белгілі. Ал, тазының қақпанға түскендегі арпалысын суреткер қандай дәлдікпен бере білген:

«Әу баста бойын үрей буып, ышқына секірген. Темір қышқаш қалмады, қоса көтерілді. Екінші қайтара секіргенде қақпанға жалғанған кере құлаштай шынжырдың ұшына бекітілген шойын қырқаяқ сопаң етіп қар бетіне шықты. Бірақ ауыр салмақ алдыңғы аяқтан тартқан тазы екпінін баса алмай, тоңқалаң асып түсті. Кәріжілік бел ортасынан морт сынды. Көзіне қан толған тазы тұра сала қақпанға салды ауызды. Жеңіл тот басқан сұрғылт болат шақыр-шұқыр етті. Өйткенмен, тазының аузынан ыққан жоқ, сол сірескен қалпынан жазбады. Тазы жансыз темірді қарш-құрш шайнай берді. Сәлден соң қақпанды да, қар бетін де қып-қызыл қан басып кетті. Алайда, темір құрсау жұмсармады, қайта бұрынғыдан да нығызырақ қыса түскен тәрізді. Ақыры қалжыраған тазы қар үстіне сылқ құлады. Талмаусырап ұзақ жатты» [2, 189].

Ит жеті қазынаның бірі. «Лашын» ерекше тазы болса, оның иесі әйгілі аңшы еді. Соңғылардың сарқыты болатын. Тазы мен иесін суреттеу арқылы, үлкен бір кезеңнің өткенін суреттесе, «түлкі тымақтардың» орнын басқан «малақайлар» арқылы тегі басқа адамдардың келуін жазушы өткір бере білген. «Малақайлылардың» мінезі де басқалау еді. Тазының асқақ, азапты өлімін, иесі өлімін беру арқылы, одан иесінің ауылдастарының киім киісіндегі өзгерістерді беру арқылы ұлы дала дәстүрінің қайсы факторларына суреткер нүкте қояды: «Осы қабірдің дәл іргесінде қыран тазы Лашынның да қаны төгілген-тін. Бірақ оны ешкім де білмейді. Тазыдан қалған жалғыз белгі – ауыл еркектерінің басындағы түлкі тымақтары да көп ұзамай тозып бітті. Олардың орнына елтірі тымақтар мен арзан малақайлар басты. Өйткені Лашын осы өңірдегі асыл нәсілді ең соңғы тазы еді» [2, 193].

Лашын асыл нәсілді болса, иесі текті адам еді. Тектілігін суреткер былай береді: «Ауызданып алған соң тазы түлкіні қынадай қырды. Ат жетер жердегі еркек кіндікті тегіс жаңа түлкі тымақ киген. Бәрі де риза. Әсіресе

Омар ақсақал. «Жаман елтірі бөріктен басым тоңушы еді, кішкентай Әділдің арқасында көзім ашылды ғой, айналайын, өркені өссін, оқуы бестен түспесін, тең құрбысының алды болсын, атағы алты алашқа жайылсын», – деп, Қазының үйіне келген сайын қауқылдап, алғысын жаудыратын да отыратын. Таяу маңдағы қыстаулардағы малшы, күзетші ағайындар не түнделетіп келіп, не біреуден сәлем айтып жіберіп, тегіс түлкі алғызған. Ферма бастығы Бекқали тіпті екі тымақ істетті: бірін ауыл арасына, бірін колхоз орталығына, не ауданға барғанда кимек. Түлкі байланбаған – сатушы Есенжол ғана. Қазы: «Елді шоттан жегенін тоқтатсын, жалақорлығын қойсын!» депті-міс» [2, 167].

Жемір, жегішпен күрескен текті азаматты жұтқан соң, шаңырақ ортасына түседі. Алаштың алыптары айдауға кеткенде, соның зарын білетін тектілерге заман азған кезеңде қоқай көрсеткендер көп болды. Тұтас ел өзінің этникалық сипатынан айырыла бастады. Сондай күрделі кезеңде Мұхтар Әуезов ғылымда да, өнерде де өзінің дара тұлғасымен көрінді. Сонда адамшылықтан азғындаған Есенжол мен Кәмиланың құлдыраушылығына саналы-санасыз болса да шығармада асыл нәсілді ит қарсы шығады:

«Қанша ұйықтағанын білмейді, ыңырсыған үннен оянды. Шам сөндірілмеугі. Дастарқан жинаусыз. Табақ түбінде бір шөкім ет көрінеді, шөлмек босап қапты. Лашын қайтадан қалғи бергенде ыңырсыған дауыс тағы естілді. Кәмиланың даусы. Төргі бөлмеден шығады. Өзін біреу буындырып жатқан сияқты. Ұйқысы шайдай ашылған тазы столдан қарғып өтіп, төргі үйге жегіп барды. Ауызғы бөлмеден түскен жарық сәулесімен бірден көрді: төсек үстінде Кәмиланы Есенжол тұншықтырып жатыр екен. Умаждап астына басып алыпты. Көмекке ұмтылған тазы бірінші қарғығанда олардың үстіндегі көрпені жұлып түсті. Келесі сәтте ұзын, өткір азулар қорғансыз май құйрыққа бойлай кірген еді. Ойбайлаған дауыс шықты. Апыр-топыр екеуі де атып тұрды. Тазы Есенжолға қайта бас салған сәтте анасынан жаңа туғандай тыр жалаңаш Кәмила көмектесудің орнына Лашынның өзіне ұмтылды. Бірақ қолында ештеңе жоқ екен, көзіне қан толып кеткен ит ыға қоймады. Ақыры Кәмила Қазының төсектің аяқ жағында тұратын таяғын алып, Лашынды сыртқа қуып шықты. Сол күні тазы өмірінде бірінші рет далаға түнеді» [2, 185-186]. Иттің осы ерлігінен соңғы ерлігін жазушы былай бейнелеген:

«Осыдан былай қарай Лашынның тұрмысы жан төзгісіз боп кетті. Кәмила арнап тамақ құймайды» [2, 186].

XX ғасырдың алпысыншы жылдарындағы серпілісті кезеңде даралық стилімен көрінген Мұхтар Мағауин болды. Ғалым ретінде, суреткер ретінде биіктен көрінгенін аудармашы П. Косенко өзінің «Адамгершілікті талап еткен әлем» атты мақаласында терең талдап айтқан: «Убедительно показывает М. Мағауин культуру чувств «простых людей», их доброту, человечность... Надо сказать хотя бы несколько слов об анималистических вещах М. Мағауина. («Гибель борзого», «Судьба скакуна» и др.). Эти вещи

– в русле традиции, начатой в казахской литературе «Серым Лютым» М. О. Ауезова. Звери в них – это настоящие звери, а не аллегории, поведение животных, «психология» собаки или лошади показаны в них выразительно и убедительно. И в то же время это, конечно, и о людях. Не только потому, что вокруг четвероногих персонажей действуют лаконично, но ярко выписанное персонажи людей аула и города, но и потому, что судьба зверей заставляет нас задуматься о человеческой морали» [4, 290]. Міне, бұл пікірлер, Мұхтар Мағауиннің ар ілімі биігіндегі, этномәдени құндылықтарды тереңінен білетін суреткер екенін көрсетеді. «Тазының өлімі» қазақ прозасының тарихынан орын алған мәңгілік шығармалардың қатарында деп айта аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Қоңыратбай Тынысбек.** Қазақ эпосының этникалық сипаты. Филол. ғылым. докторы ...дисс. авторефераты. – Алматы, 2002. – 50 б.

2 **Мағауин Мұхтар.** Шығармалар жинағы: Он үш томдық. 1960 -2002ж. – Алматы : Қағанат – FMO баспасы, 2002. – Бірінші том. Әуелгі әңгімелер. Тазының өлімі. Қара қыз. Көк мұнар. Бір атаның балалары. 1960 -1973. - 549 б. ISBN №9965-430-44-6

3 **Әуезов, М.** Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер. –Алматы: «Ғылым», 1967. – 391 б.

4 **Косенко, П.** Мир требовательной нравственности.-290стр.//В книге: Мағауин М. Гибель борзого. – М. : Русская книга, 2003. – 304 с.

Материал 05.11.15 баспаға түсті.

А. О. Токсамбаева

Этническое описание повести М. Мағауина «Смерть гончей собаки»

Семипалатинский государственный университет
имени Шакарима, г. Семипалатинск.

Материал поступил в редакцию 05.11.15.

А. О. Toksambaeva

Ethnic description of story «Death of hound» by M. Magauin

Shakarim Semipalatinsk State University, Semei.

Material received on 05.11.15.

Данная статья о роли этнического познания в произведениях на которые после получения независимости стали обращать особенное внимание. Автор статьи придает важность этническому характеру который отражается в повести М. Мағауина «Тазының өлімі»

(«Смерть гончей собаки»). Особенным явлением тут становится поведение гончей собаки которая страдает по хозяину. Собака является для казахского народа одним из семи сокровищ и поэтому она очень четко обозначена в произведениях М. Магауина. Самые близкие явления, которые встречаются в быту казахского народа, он обосновывал примерами в своих произведениях. Статья посвящается литературоведам.

This article is about the role of ethnic cognition in works that began to attract special attention after receiving independence. The author of the article attaches importance to ethnic character, which is reflected in the story «Tazynyn olimi» («Death of hound») by M. Magauin. The special phenomenon here is behaviour of the hound that suffers about his owner. The dog (hound) is one of seven treasures for the kazakh people and therefore is very clearly marks in works of M. Magauin. The special phenomena in the way of life of the Kazakh people, have been grounded by examples in the works. The article is dedicated to the literary critics.

УДК 821.161.1–3.09

К. Б. Уразаева¹, Г. С. Бектасова²

¹д.ф.н., профессор; ²магистрант, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, г. Астана

КУПРИН И НИЦШЕ: ЯВЛЯЕТСЯ ЛИ НАЗАНСКИЙ «СВЕРХЧЕЛОВЕКОМ»?

В настоящей статье уточнение роли образа Назанского в аспекте ницшевской рецепции конкретизировано трактовкой национальной катастрофы Российской империи через концепцию войны как насилия и интерпретации не только Ромашова, как принято в науке, но и Назанского как «среднего героя», а не «сверхчеловека». Актуальность такого подхода обусловлена выработкой философско-эстетической модели «потерянного поколения» в повести А. Куприна «Поединок».

Ключевые слова: Куприн, Ницше, Назанский, «сверхчеловек», «звериная красота».

Исследователи связывают ницшеанство А. Куприна с образом Назанского из повести «Поединок» [1], [2], [3]. Отмечалась слабая проработанность линии Назанского. Объяснение кроется в творческой истории повести. Так,

в августе 1903 г. была уничтожена первая рукопись повести, содержащая шесть глав. Работа затянулась до 1905 г. Потом Куприна торопил со сдачей повести К. П. Пятницкий, и писатель спешно дописывал последние страницы. В статье «Стихийный талант» друг Куприна, Ф. Батюшков заметил: «Назанский ... по замыслу автора, кончал сумасшествием... Ромашов, только раненый, а не убитый на дуэли, после долгой болезни выздоравливал физически и морально. И после перенесённого кризиса для него наступала новая жизнь» [4, 602].

Образ Назанского был в советский период источником градации толкований, от мысли о «ницшеанском аморализме» героя [1, 115], «неприкрытом ницшеанстве» Назанского [5, 45], «отголосках ницшеанства» [2, 101] до «ницшеанского индивидуализма» [3]. Как замечает американский исследователь Ю. Дружников, обвинения советского литературоведения касались «реакционной пошлости... проповеди ницшеанства» [6].

О деформированной адаптации Ницше, когда происходит подмена его идей мыслями Достоевского, пишет американский исследователь Э. Клюс [7, 134]. Монологи Назанского Клюс приводит в качестве подмены ницшеанской философии идеями Достоевского. Учёный пишет, что «диатриба» Назанского против сочувствия является искаженной цитатой из «Братьев Карамазовых», обращает внимание на то, что Назанский путает Иоанна Милостивого и Юлиана Милостивого и заключает: «Назанский, бесспорно, уступает Ивану Карамазову в интеллектуальном отношении, точно так же, как и Куприн пребывает в тени своего предшественника, Достоевского. Умственные ухищрения Назанского бессвязны и запутаны, в то время как Иван способен объяснить и обобщить свой нравственный бунт. Последние слова Назанского: «Ненавижу прокаженных и не люблю ближних», – кажутся скорее неумной фразой, чем основанием нравственной переоценки» [7, 108].

Ницшевская рецепция в творчестве Куприна не имеет к настоящему моменту широкого библиографического обеспечения. В первую очередь следует назвать труды западных исследователей, например, работу Б. Г. Розенталя [8].

К интересующей нас проблеме в изданной в 2001 г. в Иркутске работе обратился С. А. Ташлыков [9]. Исследователь отмечает некорректность попыток привязать к Куприну Ницше. Обращает внимание на резкие негативные оценки Ницше Куприным. Так, проповедь Заратустры русский писатель называл «пьяной проповедью о сверхчеловеке», период влияния Ницше на русскую литературу рубежа XIX-XX вв. «сомнительной полосой», дифференцирование «Я» Куприна и «Я» Ницше. Настаивая на мнимом отказе писателя от влияния Ницше, Ташлыков приводит в качестве доказательства письмо Ф. Д. Батюшкову: «... Не пиши мне больше о «Я». У тебя это «Я» всё

время сбивается на общее благо, на мировую душу, на идею справедливости – а в этих границах моё «Я» чувствует себя так же, как прошлогодний клоп, иссохший между двумя досками.

Моё «Я» требует полного расширения всего богатства моих чувств и мыслей, хотя бы самых порочных, жестоких и совершенно не принятых в обществе» [9]. Известное мнение Куприна о раннем Горьком как «бессознательном нищешанце» Ташлыков перенаправляет в адрес Куприна.

В настоящей статье ницшевская рецепция анализируется на материале повести Куприна «Поединок» в аспекте национальной катастрофы Российской империи и отношения к теории войны Ницше как насилия и «звериной красоты», а также интерпретации Назанского как «идеолога» «потерянного поколения», но не «сверхчеловека». Актуальность такого подхода обусловлена выработкой философско-эстетической модели «потерянного поколения» в поэтике Куприна.

Назанский, действительно, наиболее последовательно выражает отношение Куприна к философии Ницше. Основание для такого тезиса содержат прежде всего мировоззренческие установки героя, которые можно охарактеризовать триадой: мысль – ум – воображение.

В настоящей статье утверждается мысль о том, что генетические истоки образа Назанского, лежащие в лоне русской духовности, объясняют веру Куприна в возрождение России в поисках выхода из исторического и экзистенциального тупика. Указание Куприным в качестве выхода из экзистенциального тупика «потерянного поколения» этики осуждения убийства, в том числе и дуэли позволяет по-новому взглянуть на семиотический смысл названия повести, дифференцирующий семантику поединка как события дуэли из ложных понятий и как поединка человека с собственным рабством.

Ницшевские категории экзистенциализма, в частности, проповедь крайнего индивидуализма и воля к жизни трансформированы у Куприна в вопрос личной ответственности человека и понимание им своей богоподобной природы. Так закладывается предпосылка для такой философской трактовки названия повести, как поединка человека с утраченной волей к жизни, стремление к свободе мысли и возрождению.

Анализ кризиса военного дела Назанским выявляет в этической оценке войны кардинальную оппозицию ницшевской философии войны. Жестокость как норма и фатальная, неизбежная предопределённость, трансформация духовных ценностей, деформировавшая истинное значение дуэли, подлинное и утраченное понимание долга и военной службы, деформация представлений об офицерской чести и личном достоинстве – такова философия войны Куприна, выявляющая кардинальное расхождение с Ницше. Безумие всеобщей жестокости, кризис веры в разумность и

необходимость службы является линией спора Куприна с ницшевской концепцией «звериной красоты».

Назанский называет армейскую пехоту – главное ядро «славного и храброго русского войска» – «несчастливых армейцев» – «заваль, рвань, отбросы. В лучшем случае – сыновья искалеченных капитанов. В большинстве же – убоявшиеся премудрости гимназисты, реалисты, даже неокончившие семинаристы» [10, 78]. Обвинения в нищешанстве Куприна были связаны с монологами Назанского. Между тем герой не ограничивался оценкой армии и переживаемого ею кризиса, но и выявляет причины нищеты духа и кризиса ценностей. Приговор российской армии: «Всё, что есть талантливого, способного, спивается» обладал в устах героя сокрушительной силой.

Трансформация русских офицеров, «даже самых лучших, самых нежных из них, прекрасных отцов и внимательных мужей» в «низменных, трусливых, злых, глупых зверюшек» [10, 79] – одно из обвинений Назанского. Для Куприна, как и его героя, очернение армии не является самоцелью. Предупреждая обвинения в пасквиле на российскую армию, автор видит её кризис глазами офицера («... никто из них в службу не верит и разумной цели этой службы не видит») и обращает внимание на то, что военная служба перестала быть «весёлым и хищным ремеслом». Сравнивая вырождение армии с кризисом церкви, автор устами героя устанавливал аналогию между ними и причины деградации, извращения долга, превращение монахов и военных в «паразитов», «жирных вшей».

Выворачивание правды Куприным устами героя сродни древнерусской правде юродивых, не знавшей компромисса. Страх «познать это разумом» выводит философскую идею повести и философию «потерянного поколения» за пределы ницшевской идеи «сверхчеловека». В поэтике Куприна отсутствует человек, способный воплотить ожидания Назанского. Герой сформулировал кредо офицеров «потерянного поколения». Говоря о том, что он выполняет приказы, к которым у него не лежит душа, герой стал главным «идеологом» «потерянного поколения».

Кризис веры в разумность и необходимость службы будит в лучших из офицеров звериные инстинкты. Здесь очевидно неприятие Куприным ницшевской концепции «звериной красоты». Назанский открывает глаза Ромашову на «милого чудака», подполковника Рафальского, прозванного Бремом. Это он раскрошил зубы горнисту. Осадчий и компания выбивают «зубы и глаза своим солдатам». Арчаковский «так бил своего денщика, что я насилию отнял его», – повествует Назанский.

Кризис морали проявился и в опошлении самых высоких чувств, любви, прежде всего. Назанский обобщает: «Из нее сделали тему для грязных, помойных опереток, для похабных карточек, для мерзких анекдотов, для

мерзких-мерзких стишков. Это мы, офицеры, сделали» [10, 17]. Но тем не менее именно Назанский проповедует наступление новых времён, когда «Да, настанет время, и оно уже у ворот. Время великих разочарований и страшной переоценки» [10, 79]. Возможность нравственного возрождения, очищения через скверну, искупления не случайно вложены в уста полубезумного Назанского, в котором едва ли можно видеть нищевского «сверхчеловека», не верящего в Бога, но апеллирующего к святым подвижникам, страстотерпцам.

Назанский живёт в собственном измерении времени – времени его свободы, «свободы духа, воли и ума». Назанский близок к нищевской идее «сверхчеловека» отрицанием Бога в духе кризиса ортодоксальной религии, догматов богословия. Но для купринского героя значимо его прошлое. Он бурсак, и его учёба в семинарии «отравила» его память акафистами, канонами, житиями великомучеников, страстотерпцев, угодников, трансформировала его веру, привела к отказу от Бога. Его способность сострадать чужому горю, «горячо прочувствовать чужую радость или чужую скорбь, или бессмертную красоту какого-нибудь поступка», экзальтация («жарко плачу») делают разрушительной для Назанского окончательное расхождение с внешним миром.

Назанский сохранил связь с миром через Ромашова и Шурочку, любовь к которой является живой ещё, хотя и искажённой помешательством, связью. В отличие от мистически пугающих Ромашова сослуживцев-пропойцев в лунную ночь, Назанский – философ, т.е. человек, облекающий свои отношения с миром в доступную ему систему осознанных и оформленных связей.

Близость Назанского к Ницше заключается в опьянении героем духовным озарением. Вместе с тем Назанский способен осознать физиологическую природу отравления мозга алкоголем. Выбор в пользу такого забвения ради возможности пережить «счастье», отказ от «спасительной бережливости» и «дурацкой надежды прожить до ста десяти лет» выявляет этическую и мировоззренческую природу безумия Назанского.

Отрицание Назанским Бога сочетается у него с обожествлением женщины, женского целомудрия, кротости и душевной чистоты. Противопоставляя ставшей нормой грязи в отношениях мужчин и женщин, пошлости и унижения женщины, Назанский славит «наслаждение мечтать о женщинах». Монолог Назанского: «... какое счастье – стоять целую ночь на другой стороне улицы, в тени и глядеть в окно обожаемой женщины», возвышение «великого, умопомрачительного восторга» [10, 27] репрезентирует служение женщине как радость, «которой не знают красавцы и победители». Однако чувства героя воспринимаются любимой им Шурочкой Николаевой как «унизительные». Жестокая характеристика

Шурочкой Назанского как «безвольного, опустившегося, нравственно разлагающегося человека» объясняет оценку ею чувств Назанского как «милостыни сострадания и собачьей преданности».

«Красивым» и «интересным» видит Ромашов лицо Назанского. Этот взгляд со стороны, внимательный к золотым локонам вокруг чистого лба героя, сравнение головы офицера с греческими мудрецами на гравюрах сообщает прогностически значимое содержание речам Назанского. «Ровный, нежный, розовый тон лица», хотя и тронутый следами алкоголя, «оживлённый, умный и кроткий взгляд» влажных голубых глаз старшего друга способен ввести в заблуждение способного к порывам и пылкого Ромашова. Но введение Куприным восторженного восклицания героя и слова «вдруг», когда Назанский говорит о любви к женщине как «остром» и «сладком страдании», оттеняет пронизательное замечание автора.

Назанский не растерял интереса к миру и наблюдательности. Он способен сострадать «бедной, узенькой-узенькой жизни, ограниченной ещё больше, чем наша нелепая жизнь», когда рассказывает историю буфетчицы и телеграфиста, очевидцем которой он стал в ожидании парохода на Оке. И только «жалкое, бессильное, приниженное» нервное движение его пальцев, когда Назанский мучительно трёт лоб, выдаёт его состояние. Философия и судьба «потерянного поколения» осложняется трагическим расхождением действительности с проповедуемой Назанским этикой гедонизма.

Симптоматично отождествление героем разбоя и убийства как действий одного семантического ряда. Назанский справедливо замечает, что пройдут и любовь, и ненависть, но о «человеке, которого вы убили, вы никогда не забудете». Ценность жизненного и житейского опыта купринского героя плодотворна наставлениями, имеющими важное значение предупреждения возможного и уже формирующего очертания убийства. «Убийство – всегда убийство» [10, 77] – такая сентенция героя выявляет сущность философии «потерянного поколения».

Вера Назанского в загробную жизнь позволяет объяснить Ромашову узвимость поколения. Когда он в монологе о загробном мире говорит: «Мы – не сильные», он делит мир на «малодушных дураков», предпочитающих обманываться «перспективами лучезарных садов и сладким пением кастратов», и сильных, кто «молча перешагивают грань необходимости». Представлению о ложном страхе смерти у живых и саркастическому уподоблению загробного мира «пустому холодному и тёмному погребу» Назанский противопоставляет «ужас мысли» о том, что «совсем, совсем ничего не будет, ни темноты, ни пустоты, ни холоду.. даже мысли об этом не будет, даже страха не останется! Хотя бы страх!».

Символическая роль деталей создаёт метасемантическое содержание повести и иллюстрирует философию «потерянного поколения». Семиотика

«пустоты», «холода», «страха» как картины Ничто метафизически оттеняет нерациональную природу страха смерти. Отсутствие будущего в сознании Назанского и есть ядро философии «потерянного поколения». Постигаемое сознанием Назанского с обострённым ощущением уходящего времени, приближающегося мистическое будущее, лишено черт социальной конкретики.

Восторженное приятие героем жизни – это и по-своему программное указание на выход из экзистенциального тупика. Когда он натуралистически точно воспроизводит физиологически точную картину возможной смерти под поездом, когда ему перережут живот, а кишки смешаются с песком, и в последний миг жизни его спросят: «Ну что, и теперь жизнь прекрасна?», то он готов ответить: «Ах, как она прекрасна!». Философия Назанского – философия «восторга от радости жизни» достоверна и точна в предметной изобразительности, особенно когда он использует метафору – «два старых изъеденных кирпича», которые видны в щёлку тюрьмы. Даже они способны воплощать для героя «прекрасную» жизнь. Такое убеждение Назанского, проливающее свет на обречённость «потерянного поколения», лишённого дара видеть эту струйку света в щель, дополняется финальной нотой философии счастья как альтернативы «чудовищному ужасу смерти»: «У вас остаётся мысль, воображение, память, творчество – ведь и с этим можно жить». Мысль, воображение, память, творчество – это те концепты духовности, нравственности, отсутствие которых и обусловило потерянность поколения.

Назанский как человек,веряющий алгебру жизни гармонией мысли, сознаёт, что наступит «время великих разочарований и страшной переоценки» и: «Чем громднее было насилие, тем кровавее будет расправа». Идея возмездия на нынешнее насилие над личностью, насилие в армии придаёт повести Куприна апокалиптическое и пророческое одновременно звучание.

Назанский предчувствует знаки перемен жизни. Настоящее для него – «грязные, вонючие стоянки», будущее – «огромная, новая, светозарная жизнь», «новое, чудное, великолепное время». Он отмечает появление «новых, смелых, гордых людей», в умах которых загораются «пламенные свободные мысли». Однако этих людей он не в состоянии назвать. А «индюшачье презрение к свободе человеческого духа», которое потомки не простят, дополняет содержание исторической вины «потерянного поколения» перед потомками.

Ницшевскую рецепцию можно видеть в рассуждениях и оценках Назанским современника. Отрицательная экспрессия пронизывает как портрет поколения: «подлый раб, заражённый, идиот», так и модные философские тенденции в умонастроении: «куриный бред о какой-то мировой душе».

Назанский спрашивает молодого друга: «... кто вам дороже и ближе себя? Никто. Вы – царь мира, его гордость и украшение. Вы – Бог всего живущего». Но, с другой стороны, говоря о том, что «любовь к человечеству выгорела и вычдилась из человеческих сердец», и что на смену ей идёт «новая божественная вера», герой утверждает наступление подлинного гуманизма и воскрешение утраченного единения людей. Наступление времени всеобщего равенства, когда не будет ни злобы, ни зависти, когда каждый человек будет подобен богу, в грядущую богоподобную жизнь проводит резкую границу между нищезанством с утверждением идеи рождения нового Бога как силы крайнего индивидуализма. Не случайно герой Куприна не только оперирует терминами Ницше, называя их «страшными словами» и имитирует диалог с имплицитным оппонентом. Назанский возражает невидимым оппонентам: «нет ничего практичнее фантазий». Назанский подразумевает условие «спайки» людей. Это дух, воля, уважение к человеческой личности. Такое понимание личности и её места в обществе себе подобных расходится с ницшевским представлением о человеке и требует уточнения известных оценок повести «Поединок» с философских позиций.

Аллегорически выражена героем судьба «потерянного поколения» в метафоре жизни как «тесного, тёмного чуланчика», в сору и паутине, из которого Ромашов и другие боятся выйти. Отсюда совет Ромашову не бояться нырнуть в жизнь, т.е. брать на себя ответственность за свою жизнь, проявить волю к жизни, свободе в выборе судьбы. И вместе с тем Назанский не отделяет себя от поколения и признаётся «беспомощным, жалким, детским голосом», как он боится своей комнаты с посещающими там его снами.

Итак, философия «потерянного поколения» Назанского, при отмеченной умозрительности в картине будущего, актуализирующей и вместе с тем осмысляющей ницшевские категории экзистенциализма, главным образом, воли к жизни, в духе личной ответственности человека и понимания им богоподобной природы, сообщает повести Куприна «Поединок» философско-этический характер и выявляет множественность значений названия произведения.

Для Куприна очевидна катастрофичность философии индивидуализма, замены подлинной веры сознанием гениальной исключительности, понимаемой в лоне требований личной свободы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Волков, А. А. Творчество А. И. Куприна / А. Волков. – 2-е изд. – М. : Художественная литература, 1981. – 360 с.
- 2 Крутикова, Л. Ф. А. И. Куприн / Л. Ф. Крутикова. – Л. : Просвещение, 1971. – 119 с.

-----

3 Кулешов, Ф. И. Творческий путь А. И. Куприна. 1907-1938. / Ф. И. Кулешов. 2-е издание. – Минск: Университетское, 1987. – 319 с.

4 Дьякова, Е. А. Александр Куприн. // Русская литература рубежа веков (1890-е– начало 1920-х годов). – М. : ИМЛИ РАН, «Наследие», 2000. – С. 586-625.

5 Афанасьев, В. Н. Александр Иванович Куприн: критико-биографический очерк / В. Н. Афанасьев. – Изд.2.– М. : Художественная литература, 1972. – 175 с.

6 Дружников, Ю. Куприн в дегте и патоке. Новое русское слово. – Нью-Йорк, 24 февраля 1989/ [Электронный ресурс]: http://libok.net/writer/3405/kniga/52574/drujnikov_yuriy/kuprin_v_degte_i_patoke/read/4

7 Ключ, Э. Ницше в России. Революция морального сознания. – СПб. : Гуманитарное агентство «Академический проект», 1999. – 386 с.

8 Rosenthal, B. G. ed. Nietzsche and Soviet Culture, 1994] и Г. Гюнтера [H. Gunther, Der sozialistische Uebermensch, 1993.

9 Ташлыков, С. А. Куприн и Ницше. – [Электронный ресурс]: <http://lib.folkweb.net/textbooks/literaturestudy/1869-sergey-tashlykov-kuprin-i-nicshe.html>

10 Куприн, А. Поединок. – М. : Художественная литература, 1966. – 84 с.

Материал поступил в редакцию 23.09.15.

Қ. Б. Уразаева, Ф. С. Бектасова

Куприн және Ницше: Назанский «жоғары адам» ба?

Л. Н. Гумилёв атындағы

Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

Материал 23.09.15 баспаға түсті.

K. B. Urazayeva, G. S. Bektassova

Kuprin and Nietzsche: is Nazansky a «super-human»?

L. N. Gumilyov Eurasian National university, Astana.

Material received on 23.09.15.

Бұл мақалада Назанский бейнесінің ролін Ницше қолданысы тұрғысынан анықтау Ресей империясындағы ұлттық зобалаңды соғыс концепциясы арқылы зорлық-зомбылық ретінде танумен нақтыланған және ғылымда қабылданғандай Ромашовтың гана емес, Назанский бейнесін де «жоғары адам» емес, «аралық қаһарман» ретінде талдау айқындалған. Мұндай тұжырымның өзектілігі А. Куприннің «Жекпе-жек» повесіндегі «жозалған ұрпақтың» философиялық-эстетикалық үлгісін жасаумен байланысты.

In this article, the clarification of the role of Nazansky's image in the aspect of Nietzsche's reception is specified by rendering the national catastrophe of the Russian Empire through the concept of war as violence as well as the interpretation of not only Romashov, as it is accepted in science, but also of Nazansky as an «average» hero, but not a «super-human». The relevance of such an approach is justified by the generation of philosophical and esthetic model of «the lost generation» in A. Kuprin's novel «The Duel».

UDC 372.881.111.22

Z. B. Shaldanbayeva

senior lecturer, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent

COGNITIVE LINGUA-CULTURAL ASPECTS IN TEACHING TRANSLATION FOR INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE

This article is dedicated to the application of cognitive lingua-cultural aspects in training future translators to come over the problems emerge form especially cognitive and cultural diversities of different origin societies.

Keywords: intercultural communication, translation strategies, cross-cultural interpretation, didactic of translation, source, knowledge, culture-centered approach.

The world is getting smaller and smaller into a village with the effect of mess-media. The interrelations of the nations, countries and people have never been so intensive a long with the history as in our era. The free movement of goods and money, the international companies, investing and merchandising all over the world, the very intensive educational and cultural activities and interaction of the communities caused a new term occurred “Globalization”. In the village there is just one language that people use for communication but in the world numerous. As a result of globalization interrelations among people have become so immense that any level of communication is almost has become unavoidable. This situation needs cognition, language and culture for miscommunication not to occur. As translation is one of the ways of international communication, the importance of translation and education of it becomes rather clear. In teaching translation, just teaching two languages doesn't confront the requirements of the globalized world any more. So

we need some new paradigms for this phenomenon. Intercultural communicative competence of an interpreter – is the ability to cognate, recognize, understand and interpret his own and another picture of the world in their interaction with the aim of ensuring quality transformation the source text into target language text [1].

As for our first object, students should be investigated from some angles. We believe that investigating the attitudes of the undergraduate students towards three basic elements in the translation programs and exploring the students' understanding of the theoretical aspects of translation and their personal efforts to develop their translation skills can be achieved by exploring along six axes as follows:

1) *Students' understanding of the concept of translation and the process of translating;* 2) *Students' personal efforts to improve their translation skills;* 3) *Students' satisfaction with the course material;* 4) *Students' satisfaction with the teaching methods used in the course;* 5) *Students' satisfaction with the roles played by the translation teacher;* 6) *Students' overall attitude towards the four-year translation program offered in the undergraduate Department of English Language and Literature or Translation Studies.*

In gaining the required skills in education of translation for intercultural communication, we should re-define the translation from the points of views of new paradigms. Vardar says that *'Translation is transference of culture, concepts, ideas and thoughts from one language to another.'*

Hervey indicates that *'Translation is activity/event of understanding and having the audience to understand'* [2]. Komisserov gives the definition for translation that, *'translation is functional interaction of language'* [3]. Thus, we can infer from the quotations that translation is cross-cultural and cross-languages and functional transference or in other words transference of any information from one language to another by providing its semantical, functional and cultural equivalence of source language in target language. According to Basnet, there are four equivalences that a translator should provide while translating any information [4]: 1. Linguistic Equivalence, 2. Paradigmatic Equivalence, 3. Stylistic Equivalence, 4. Textual/syntagmatic Equivalence.

The main aim of translation is to serve as a cross-cultural bilingual communication means among people. For this reason, translators play an important role as bilingual or multi-lingual cross-cultural transmitters of culture and truths by attempting to interpret concepts and speech in a variety of texts as faithfully and accurately as possible. Hence, it gets quite clear that a poor translation can not only lead to hilarity or to minor confusion, but it can also be a matter of life and death. So, the importance of training translators, not only in acquisition of languages, translation strategies and procedures, but also in specific knowledge areas and professional ethics. For these reasons, interpreters should, not only master source language, target language, relevant fields and different professional knowledge,

but also be familiar with the two different kinds of cultures and the reflection of the differences in languages expression. Tareve mentions that, *'translation is not only a translation between two languages, but also a kind of cross-cultural communication; interpretation is full of challenges'* [1]. We can understand that translation is not an easy event. Hervey states that *'There are many thorns and difficulties that can mortify us during the translation process, whatever the nature of the text we face, and translators should be aware of them'* [5]. Some of them are; reading and comprehension ability in the source language, cultural difference, cultural untranslatability, linguistic difference, linguistic untranslatability and not found terms and so on...

To a great extent, the quality of translation will depend on the quality of the translator, i.e. on her/his knowledge, skills, training, cultural background, expertise, and even mood! Hornby distinguishes some essential characteristics that any good translator should have to be able to overcome all these difficulties are; reading comprehension ability in a foreign language, knowledge of the subject, sensitivity to language (both mother tongue and foreign language), competence to write the target language, dexterously, clearly, economically and resourcefully [6].

In addition, Hornby refers to intuition, or common sense as the most common of all senses; in other words, making use of the sixth sense, a combination of intelligence, sensitivity and intuition. This phenomenon works very well if handled cautiously: *...the transfer process is a difficult and complex approach mechanism, one in which one must make use of all one's intellectual capacity, intuition and skill'* [6].

A translator/interpreter plays great important role in transference of any information or in understanding of it in target language. To provide all those equivalences he uses some mental and physical processes; Translation in source language, Paraphrasing in target language, Explanation in target language, Deletion in both languages if necessary, Borrowing. There are also three translation models that a translator can apply any of them according to the type of a text in translation; the author-centered traditional model, the text-centered structuralistic model, the cognitive reader-centered model.

A. Some methods and techniques in teaching translation

1. A Cooperative Work Procedure

This method attempts to develop some workshop activities for the translation process – as a cooperative activity with the students – through a graded and sequential procedure.

1) The teacher makes a selection of the material to be translated. Texts must be chosen according to previously defined objectives for translation practice, taking into account the degree of difficulty of the texts (semantic, cultural, stylistic, etc.)
2) After browsing through the text (scan reading and/or skim reading), the students, assisted by their teacher, should identify the source, the norm, the type of text, the

register, the style and the readership of the text selected. 3) The students should read the whole text at least twice: The first reading will be comprehensive and general, to become acquainted with the topic and to understand the original, always bearing in mind that meaning is context-determined. The second reading must be a “deep” reading, placing emphasis on items where translation problems may appear. 4) The teacher then divides the text into as many segments as students in the group. Depending on the degree of difficulty and the length of the text, these segments may be paragraphs, columns, pages or even whole chapters. 5) If the topic is already quite familiar to the students, they do a preliminary translation. 6) If the topic is completely unknown to the students, they should consult complementary literature. 7) Once the “one-to-one” version is accomplished, the students do a second version of their own translation – this time a written draft – handling the most suitable translation strategies and procedures and being faithful in the transfer of ideas. 8) With the original text in front of her/him and being careful to follow the same correlative order of the SL text, each student reads out her/his own version of the translated text, making the necessary pauses between sentences. 9) During this procedure, the students and the teacher need to set up all necessary conventions with regard to the homogeneity of the terms and the coherence and cohesion of the final version. 10) As Hervey states, “*translation is for discussion*” [5]. 11) As a metacognitive activity, the students, assisted by the teacher, analyze the translation strategies and procedures used, and discuss the reasons taken into account in the choice of each analyzed criterion [7]. 12) The students hand in the final version of their revised and post-edited segments. 13) The teacher makes a final revision.

2. Parallel texts. Texts chosen for this exercise should be short and, over a complete year of study, taken from a variety of sources, including advertisements and other commercial material, as well as biographical, historical, political or literary extracts. In some cases, the ST will be in L1, in others in L2; texts produced by multilingual organisations such as the UN or the EU can also be included. Working in pairs, students can then pick out and discuss how particular words or phrases have been translated, and come up with suggestions as to the linguistic and other reasons for making a particular choice, and whether other alternatives would have been possible and effective. The rest of the group can intervene at any time; individual students are thus reassured by hearing of others’ problems, but encouraged to think and discuss their way out of the difficulty

3. Retranslation (or ‘double translation’). Double translation, as practised in the sixteenth century, involved three stages: the close study of a (Latin) original, leading to the production by the student of an English version which, an hour or a day later, he translates back into Latin. This exercise was used for modern as well as classical languages, and became increasingly centred on stylistic, rather than syntactic, features [8]. Retranslation can involve listening as well as reading, as in the following exercise: students are given time to read through a printed L1 text

which has been translated from an L2 original, noting its salient features in the usual way. They then hear a recording of the original L2 text, first of all straight through, then in short chunks, repeated, with short pauses during which they write down their L2 version of the chunk, using the printed L1 text as a guide.

4. Summary translation (L2 to L1 or vice-versa)

From the students’ point of view, the advantage of summary translation as an exercise is that a TL equivalent does not necessarily have to be found for every SL word or phrase. On the other hand, students are required to be aware of the global features, and salient points of the text, and to make decisions as to how to reflect these in the TL version. As with all FL learning, the teacher will have spelled out the aims of the exercise, together with the necessity to form a rapid overview of the text, and to make strategic decisions about what to include, condense or exclude, and the over-riding importance of the transmission of content. The exercise could be done with source material from texts in L2, or in L1. The task (pairwork in class, or as an individual or pair assignment) is to produce a TL version of the story in the style of a specified TL newspaper or periodical.

It is assumed that the teacher is understood as a facilitator of the translation task, since the lion’s share of the transfer process is accomplished by the students, mainly collectively, but also individually. Therefore it is valid for students to consult all possible information sources, including the traditional written forms, the “live” sources or informants, e.g. their own teacher (the “client,” in this case), experts in the topic, native speakers, translation software, term data bases and the international data processing nets. For this process to be efficiently carried out, the following minimum conditions should be met:

B. Profile of the Student

C. Sound linguistic training in the two languages and knowledge covering a wide cultural spectrum 2) High reading comprehension competence and permanent interest in reading 3) Adequate use of translation procedures and strategies 4) Acquaintance with translation software for MT and MT edition 5) Improvement capacity and constant interest in learning 6) Initiative, creativity, honesty and perseverance, accuracy, truthfulness, patience and dedication 7) Capacity for analysis and self-criticism, developing team work and maintain constructive interpersonal relationships

D. Profile of the Educator

1) Clear assessment criteria; 2) Sound knowledge of the SL and the TL, translation theory, transfer procedures, cognition and methodology; 3) Comprehension of what translation is and how it occurs; 4) Ability to communicate ideas clearly, empathically and openly; 5) Capacity to create, foster and maintain a warm work environment, “*an atmosphere of sympathetic encouragement*” [8]; 6) Permanent interest in reading various kinds of texts; 7) Accuracy and truthfulness; critical, self-critical and analytical capacity

E. Evaluation

As suggested by Kussmaul, it is a good practice to classify the kinds of errors/difficulties [8]. The most frequent types of difficulties arising from translation that I propose to assess in any translation are the following:

1) Comprehension, sense and ideas; 2) Lexico-semantic level; 3) Morphosyntactic level; 4) Spelling and punctuation; 5) Creative solutions to translation problems; 6) Cohesion and coherence; 7) Assessment of the result and post-edition; 8) Format

In sum, translators must understand the original text, for which they must have wide general knowledge, handle the vocabulary of the topic in the SL as well as in the TL and, last but not least, write their own language well.

Translators – like all “professional professionals” – must undergo permanent training. Their productive capacity, however, should not always be measured in terms of pages or hours done, but by the quality of the output or finished work. In order to solve translation problems, a translator must use of his/her cleverness, creativity, curiosity, intuition, ingenuity, reflection, resourcefulness, and much more. It is asserted that the traditional approach to translation in the FL course, especially from L1 to L2, has not only done much to discourage generations of students as to their own proficiency and potential as FL learners, but has also offered them a wholly unrealistic set of notions about translation.

In teaching translation a clear lesson to be learnt from translation studies is that the teaching and assessment of translation need to be based on a far wider range of criteria than those involved in simply labelling individual lexical and grammatical items as right or wrong. It is widely known that there is indispensable relationship between language and its culture. It is rather clear that translation is functional interaction of languages. Hence, for effective, emotive and correct intercultural communication, translator training should include also cultural background, logic and mentality of the TL and cognition of them by trainees.

LIST OF REFERENCES

- 1 **Elena, G. Tareva.** Cross-Cultural Interpretation as the Strategy for Pre-Translation Text Analysis. – Journal of Siberian Federal University. – Humanities & Social Sciences 10.
- 2 **Hervey, S.** Thinking Spanish Translation. A Course in Translation Method: Spanish to English. – London : Routledge, 2010.
- 3 **Komisserov, V.** Teaching Translation, Linguistica Pravda. – Kiev, 2008.
- 4 **Basnet, Susan** Translation Studies. – Rutledge, London and New York, 2002.
- 5 **Hervey, S., I. Higgins & M. Longridge** Thinking German Translation. A Course in Translation Method: German to English. – London : Routledge, 2009.

6 **Hornby, Mary Snell.** The Turns of Translation Studies. – John Benhamins, Amsterdam, The Nertharlendias, 2006.

7 **Kussmaul, Paul.** Training the Translator. – John Benjamins Publishing Co., 2006.

8 **Kelly, L. G.** The True Interpreter. – Oxford: Basil Blackwell, 2009.

Material received on 16.11.15.

Ж. Б. Шалданбаева

Мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілік үшін аудару процесінде когнитивтік лингво-мәдени аспектілері

М. Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қ.
Материал 16.11.15 баспаға түсті.

Ж. Б. Шалданбаева

Когнитивный языково-культурный аспект в преподавании перевода межкультурной коммуникативной компетенции

Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент.
Материал поступил в редакцию 16.11.15.

Бұл мақалада болашақ аудармашылардың когнитивті лингво-мәдениеттік аспектісін дайындау, сондай-ақ оның когнитивтік ролі мен қоғамның мәдени айырмашылығын талдау қарастырылады

Данная статья посвящена применению когнитивного лингво-культурного аспекта в подготовке будущих переводчиков, анализу подвергается роль познавательных и культурных несоответствий в различных социумах.

С. Ж. Шахина

фил.ғ.к., доцент, Қарағанды мемлекеттік медициналық университеті,
Қарағанды қ.

ӨЗГЕ АУДИТОРИЯДА КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Бұл мақалада өзге аудиторияда кәсіби бағдар беру мәселелері
жан-жақты қарастырылады.*

Кілтті сөздер: тіл, кәсіби мәтіндер, әдіс, тіл ұстарту.

Кәсіби мәтіндер арқылы тіл ұстарту жұмыстарын түрлендіріп оқытудың басты мақсаты – студентке кәсіби бағыт – бағдар беру. Тіл үйренушінің ауызекі тілдесу, кәсіби мәтіндерді оқу, түсіну, әңгімелеу әрекеттерін қалыптастыру арқылы қазақша сөйлеуге үйрету. Болашақ мамандардың алған білімдерін тәжірибеде қолданып, кәсіби тілде қарым – қатынас жасауына мүмкіндік беру.

Тәрбиелік мақсат тіл үйренушіге қазақ халқының әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, даналық ой-пікірлері, адамгершілік асыл қасиеттері, адал еңбек пен жасампаздық ізгі істері туралы мағлұмат беру арқылы іске асады.

Студенттің ой – өрісін кеңейту, шығармашылықпен айналысуға және өздік жұмыстарын зейін қойып игеруге дағдыландыру сабағымыздың дамытушылық мақсатына жатады.

Кәсіби қазақ тілі пәнін өзгетілді аудиторияларда оқыту барысында студенттердің кәсіби тілдесімін қалыптастыру мақсаты қазақ тілі пәні оқытушылары тарапынан жүзеге асырылады. Пән бойынша әр сабақтан алған білімдерін тіл үйренуші күнделікті қарым-қатынаста, өз мамандығы шеңберінде тәжірибеде қолдана алуы тиіс.

Әдіскер – ғалым Ф. Оразбаева қазақ тілін басқа ұлт өкілдеріне оқытуда мынадай ұстанымдарды басшылыққа алады:

1. Тіке байланыс. 2. Адамның жеке қабілетін басқару. 3. Сөйлеуге үйретуде жүргізілетін жұмыстардың түрлерін анықтау. 4. Сатылап даму және т.б. [1].

Ал жалпы қазақ тілі әдістемесі ғылымында мамандыққа байланысты оқытуда мынадай талаптар қойылады:

– мамандық бойынша лексикалық және грамматикалық минимумдарды баяндау;

– үйренушінің өз мамандығына сәйкес, тілді коммуникативтік қарым – қатынаста қолдана алатындай дәрежеде біліп шығуын қамтамасыз ету;

– сөйлеу іс- әрекетінің төрт түрінің негізі қамтылатын мәтіндерді беру;
– елтануға қатысты материалдарды үйренушінің өз қажетіне қарай пайдалану;

– сөйлеу жағдаятын үйренушінің мамандығына қарай бейімдеу, арнаулы терминологияның берілуін қарастыру және т.б. [2].

Бұл тұрғыда жоғары оқу орындарының «Өрт қауіпсіздігі» мамандығының орыс бөлімінде оқитын студенттеріне арналған « Кәсіби қазақ тілі» пәні бойынша кәсіби бағдар беру мәселесін сөз етпекпіз.

Өрт қауіпсіздігін қамтамасыз ету мемлекеттік қызметтің ажырамас бір бөлігі болып табылады. Мұндай мемлекеттік қызметті іске асырушы, әрине, сол саланың мамандары.

Қазақстан Республикасының өрт қауіпсіздігі саласындағы заңдары Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді және өрт қауіпсіздігі мәселелерін реттейтін түрлі нормативтік актілерден тұрады [3].

Өрт қауіпсіздігі саласында қызмет атқаратын мамандардың жан-жақты іс-әрекеті жоғарыда аталған Заңда толық көрсетілген. Сондықтан тіл үйретуде қолданылатын кәсіби мәтіндерді түзу барысында «Өрт қауіпсіздігі» туралы Заң назардан тыс қалмай, онда қолданылатын терминдер мен терминдік сөз тіркестері студенттердің негізгі лексикалық минимумына енуі керек. Басты мақсат студентке кәсіптік бағдар беру болғандықтан, аталған мамандыққа байланысты «Менің мамандығым», «Өрт қауіпсіздігі туралы Қазақстан Республикасының Заңы», «Мемлекеттік өртке қарсы қызмет органдарының жауынгерлік Жарғысы», «Өрт сөндіру тарихы», «Қарағанды облысы өртке қарсы қызметінің тарихы», «Өрт қауіпсіздігі саласындағы оқу орындары», «Өрт сөндіру техникасы», «Өрт сөндіру қондырғылары», «Өртке қарсы қызмет», «Өртке қарсы негізгі шаралар» және т.б. сияқты мәтіндер ұсынылып, тіл ұстарту жұмыстары жүргізілмек.

Тіл ұстарту жұмыстарын түрлендіріп және тереңдетіп оқыту мақсатында тәрбиелік мәні бар лексикалық материалдар да қамтылуы тиіс. Айталық, студент өмірде оқыстан туындайтын от өртінің зияндылығы, одан қорғану, оның алдын алу жолдары мен тәсілдері туралы хабардар болумен қатар, қазақ халқы өмірінің көшпелі дәуірінде оттың алатын орны және содан туындаған наным-сенімдерімен, (мысалы, отпен аластау, отқа табыну, отқа май құю және т.б.) әдет-ғұрыптарымен танысады.

Тарихи деректерге сүйенсек, қазақтар отты әулие деп санайды. Аса жоғары құрметтеудің белгісі ретінде отты ана деп атайды. Отта тазартушы қасиет бар деп түсінеді, екі оттың арасынан өткізіп тазартады, осы тазартуды қазақтар аластау дейді. Қыстаудан көшкенде олар көшті екі оттың арасынан өткізеді. Ел алдында ант берген адам да отпен тазалануға тиіс. Аластау бүгінгі күнде де бар.

Көптеген аурулар оттың киесінен болады деп түсініп, сондықтан оттың киесімен емдейтін болған. Осындай отпен емдейтін аурулардың қатарына сарп ауруы жатады. Сарп кезіндегі аяқтың сырқырап ауыруы, қазақтардың ұғымында, ескі жұртта абайламай жүргеннен [4, 177 б.].

Сөздік қорымыздың байлығы болып саналатын «от» сөзінен өрбіген басқа да (мысалы, «от ауызды, орақ тілді», «нажағайдың отындай жарқылдау», «оттай күйіп – жану» т.б.) сияқты тұрақты сөз тіркестерінің беретін мағыналарын этимологиялық тұрғыдан түсіндіру тіл үйренушінің тіркес мағыналарын жаттанды түрде емес, саналы түрде ұғынуына септігін тигізеді деген ойдамыз.

Сол сияқты студент *«от»* сөзінен туындаған *«Өз отыңды өшірме», «Отан оттан да ыстық», «Жерден ауыр – ақыл, білім; судан терең – оқу, ғылым; оттан ыстық – адамның өмірі; көктен биік – тәкаппардың көңілі»* т.б. сияқты мақал-мәтелдерді жаттап, аталған сөздердің ауыспалы жағымды мағынада қолданылатындығына көз жеткізіп, өз отбасын, елін, Отанын сүюге, халқын құрметтеуге тәрбиеленеді. Бұл тұрғыда, әрине, студенттің кәсібіне немесе мамандығына қатысты нақыл сөздерді де назардан тыс қалдырмағанымыз жөн. Атап айтқанда, *«Қыран көзіне сенеді, қырағы өзіне сенеді», «Батыл болсаң, батыр да боласың», «Ер – елдің ық жағының қаласы, жел жағының панасы», «Тәуекелсіз іс бітпейді, тәуекел етпеген арықтан өтпейді»* және т.с.с. нақыл сөздер тіл үйренушінің сөздік қорын молайтып, ой – өрісінің кеңеюіне ықпал етеді.

Тіл үйренушінің дүниетанымын қалыптастыруда қазақ халқының отқа қатысты тыйымдары мен ырымдарының да алатын орны ерекше. Мысалы, *«Отты су құйып өшірмейді. Өйткені оны қайта тұтату қиын болады», «Түнде үйден күл шығармайды. Себебі күл төгілген жерді басуға тура келеді», «Күл төгілген жерді басуға болмайды. Барлық жаманшылық күлмен кетеді, оны басу сол жаманшылықты үйіңе әкелгенмен бірдей»* деген сөздердің мағыналарында халқымыздың ғасырлар бойы жинақтаған бай тәжірибесі мен ұлттық рухани байлықтың қайнар көзі көрініс тапқан.

Сол сияқты сөздердің лексика – семантикалық топтарын құрайтын синонимдік, омонимдік, антонимдік мағыналарын ажырату жұмыстары да сабақта назардан тыс қалмақ емес. Мысалы: Синонимдер: *от, өрт, шоқ, жалын, түтін*. Омонимдер: 1. *Жалын* – зат есім; 2. *Жалын* – етістік. Антонимдер: *жанды, өртенді – сөнді, өшті* т.б.

Сабақ барысында тіл үйренушіге түрлі тақырыптағы жағдаяттық тапсырмаларды орындатудың тиімділігін тәжірибеде көріп жүрміз. Бұл тұрғыда тіл ұстарту жұмыстары студенттің лексикалық материалды (кәсіби мәтінді) меңгеруімен ғана шектелмей, жағдаяттық тапсырмалар орындау арқылы да жүзеге асуы қажет. Үлгі ретінде мына тапсырмаларға назар аударып көрейік:

1. *Қазақ халқы «өрт – тілсіз жау» деп өртті жеті жұттың бірі санайды. Сөйте тұра, «от – тіршілік негізі, тазалық иесі» деп, отқа табынады. Мысалы, бесікті, үйді, адамды, малды отпен аластау – соның дәлелі. «Қыз Жібек» фильмінде де отпен аластау рәсімі қолданылған. Қазақ халқы отқа не себепті табынған? Түсіндіріңіз.*

2. *Сіз өрт сөндіру депосының басшысысыз. Сіздерге іс – тәжірибеден өтуге жас мамандар келді. Жастарға депо, ондағы құралдар туралы әңгімелеңіз.*

3. *Біздің университетте «Өрт қауіпсіздігі шараларын жүргізу туралы нұсқау» (маусым, 2013 жыл) әзірленген. Университет ұжымы осы нұсқау талабы бойынша өрт қауіпсіздігі шараларын іске асыра ма? Өз ойыңызды білдіріңіз.*

Тапсырма шарты бойынша тіл үйренуші алдымен ойланады, ойын жинақтап, сөйлем құрайды, я болмаса ауызша мазмұндайды.

Тіл ұстарту жұмыстары грамматикалық жаттығулар арқылы да жүргізілетіндігі белгілі. Бұл тұрғыда оқытушы грамматикалық материалдарды кәсіби мәтіндерге сәйкес сұрыптап, мәтін ішінде грамматикалық формалардың қай түрі жиі кездесетіндігіне студенттің назарын аударып, түрлі лингвистикалық талдау жұмыстарын (фонетикалық, лексикалық, грамматикалық) жүргізеді.

Мәтінмен жүргізілетін тіл ұстарту жұмыстары әдеттегідей мәтін ішіндегі жаңа сөздерді анықтап, аударып, сөздік құрастырудан басталады. Бұдан кейін ол сөздердің лексикалық мағыналарына (тура немесе ауыспалы мағына) назар аударамыз. Сөздердің лексикалық мағыналары түбір сөздер арқылы берілетіндігі белгілі. Мысалы: *Өрт, қауіпсіздік, төтенше жағдай, түтін, тәртіп, құтқару, сақтандыру, сөндіру, қол өрт сөндіруші, өрт қраны, өрт техникасы және т.б.*

Сондықтан да тіл үйренушіге мұндай сөздердің орысша баламаларын тауып, мағыналарын түсіну онша қиындық келтірмейді.

Көп жағдайда студенттер сабақта мәтіндер құрамындағы сөз тіркестерін көшіріп жазып, оларды құрғақ жаттаумен шектеледі. Сондықтан мұндай сөз тіркестерінің сөйлем ішінде қолданылуы, сөйлем құрауға негіз болар аясы тар. Ал мұның аяғы тіл үйренушінің мәтін мазмұнын саналы түрде әңгімелемей, жаттанды сипатта мазмұндауына әкеліп соғады.

Ал өзге ұлт өкілдерін қазақша сөйлеуге үйретудің сөз, сөз тіркесі, сөйлем арқылы жүзеге асырылатындығын ескерсек, осы аталған тілдік бірліктердің бір-бірімен үнемі байланыста болатындығын практикалық сабақтарда саналы түрде үйрету пән оқытушыларынан әдістемелік шеберлікті талап етеді. Сондықтан сабақ барысында осы мәселеге жиі назар аударғанды жөн деп санаймыз.

Сөзіміз дәлелді болу үшін теорияға жүгініп көрейік.

Сөз тіркесін қазақ тіл білімінде, сондай - ақ жалпы тіл білімінде де, сөйлемнің шикізаты (материалы) ретінде қарастырады:

1. «Сөздер өзара тіркесу арқылы сөйлем құрамына енеді. Сондықтан сөз тіркестері – сөйлем құраудың шоғырланған материалдары» [5, 8 б.].

2. «Сөз тіркесінің де, сөйлемнің де лексика – грамматикалық элементі – сөз. Оның өзгеруі, басқа сөзбен байланысып жұмсалуды сөйлемде (контексте) ғана анықталады. Бұл, жеке сөздер мен тұрақты сөз тіркестері сияқты сөйлем құраудың материалы болады» [6, 6 б.].

3. «Сөздер өзара тіркесе келіп, бір тұтас сөйлем болғанда, олар әр алуан синтаксистік тәсілдер арқылы байланысады» [7,43 б.].

Сөз бен сөзді байланыстыруға дәнекер болатын синтаксистік тәсілдер негізінде, мыналар: 1. Жалғаулар (септік, тәуелдік, жіктік, көптік). Мысалы: *Түтіннің иісі, өрт қауіпсіздігі, өрт сөндіру жұмыстары, олар-өрт сөндірушілер.* 2. Шылаулар (септеуліктер, жалғаулықтар, демеуліктер). *Адамдарды құтқару үшін өрт сөндірушілер келді. Суды қолдану арқылы өрт сөндірілді. Ормандағы өрт туралы хабар келді.* т.б. 3. Сөздердің орын тәртібі. *Жанғыш заттар, құқықтық шаралар, мемлекеттік бақылау, ұлттық байлық.* 4. Интонация. *Бұл – өрт сөндіру мекемесі. Келген - өртке қарсы қызметтің полковнигі.* Бұл-бір ерекшелік. Екіншіден, тәжірибе көрсетіп отырғандай, сөз тіркесі мен сөйлем құрастыруда қазақ тіліндегі сөздердің синтаксистік байланыс формаларын (1. қиысу, 2. матасу, 3. меңгеру, 4. қабысу, 5. жанасу) ұғындырудың маңызы зор.

Қазақ тілі грамматикасын мектептен жақсы меңгеріп келген тіл үйренушіге бұл тапсырма онша қиындық келтірмейді. Керісінше, кей жағдайда сөз тіркестерін дұрыс құрастыру ережелерін білмегендіктен, студенттер тарапынан мына тәрізді қателіктер жіберіліп жатады. Мысалы: *шаралары өрт сөндіру* (дұрысы – *өрт сөндіру шаралары*), *кезінде өрт* (дұрысы - *өрт кезінде*), *белгілері өрт қауіпсіздігі* (дұрысы – *өрт қауіпсіздігі белгілері*), *жұмыстары қоныс аудару* (дұрысы – *қоныс аудару жұмыстары*).

«Қазақ тілінің сөз тіркестері өзара тіркесу қабілетіне қарай есімді және етістікті болып үлкен екі салаға бөлінеді. Есімді сөз тіркестері қабыса, матаса, және меңгеріле байланысады. Етістікті сөз тіркестері қабыса және меңгеріле байланысады» [7, 46 б.]. (Жинақтап айтқанда, сөз тіркесінің басты – басты түрлерін схема түрінде көрсеткен жөн).

Сөздердің осылайша тіркесуі негізінде пайда болатын түрлі грамматикалық мағыналарды нақтылау жолдары студенттердің сөз тіркестерін дұрыс құрастырып, сөйлеу кезінде оларды сөйлем құрамында орынды пайдалануына мүмкіндік беретіндігін тәжірибеде байқап жүрміз.

Келесі мәселе сабақта жүргізілетін лингвистикалық талдаулардың кейбір ерекшеліктері жөнінде. Мәтіндер арқылы тіл ұстарту барысында сөздердің

мағыналарына жиірек көңіл бөлініп, лексикалық талдаулар жүргізілетіндігі жоғарыда айтылды. Ал тіл үйренушіге сөздердің морфологиялық құрылымын түсіндіру үшін морфологиялық талдаулар жасаймыз. Мәселен, тіліміздегі бірыңғай дыбыстالاتын –*ды, -ді, -ты, -ті* қосымшалары бірде *жалғау* (елді қорғау, қазақша сөйлейді), бірде *жұрнақ* (елді мекен, кітапханаға келді), бірде *шылау* (...айтқалы келген – *ді*) ретінде қолданылып, сөз түрлендірушілік және сөз тудырушылық қызметтер атқарады. Бұл тұрғыда сөйлемдегі сөздің лексикалық мағынасы қай сөз табының жалпы семантикасына сәйкес келетінін анықтап алып, енді сол сөздің құрамындағы көмекші морфемалардың қай сөз табының категорияларының көрсеткіші екенін табу керек. Сөздің морфемдік құрамы сөйлемдегі негізгі ойды білдіру қызметін атқарып тұрған тілдік бірліктер мен грамматикалық қызметтегі бірліктерді ажыратуға көмектеседі.

Сонымен сабақ тақырыбы аясында сөйлесе білуге үйретуде кәсіби бағдар беру барысында тіл ұстарту жұмыстарын түрлендіріп оқытудың өзіндік ерекшелігі бар деп есептейміз.

Кәсіби мәтін арқылы тіл үйренушінің дүниетанымы, ой-өрісі кеңейіп, өз мамандығына деген қызығушылығы артып, ойын жүйелеп айтуға дағдыланады. Студент – болашақ маман. Ал қазақ тілін мамандыққа сай оқыту – бүгінгі заман талабы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Оразбаева, Ф.** Тілдік қатынас пен қатысым әдісінің ғылыми-теориялық негіздері. – Алматы, 1996. – 415 б.

2 **Білал, Б. Қ.** Студенттердің коммуникативтік дағдысын қалыптастыруда мәтіннің рөлі. // Қазақстандағы орыс тілі мен әдебиетін оқытудың өзекті мәселелері. Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Қарағанды : Санат – Полиграфия, 2008. – 382 б.

3 **Өрт қауіпсіздігі туралы Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 22 қарашадағы №48-І Заңы.**

4 **Уәлиханов, Ш.** Таңдамалы. – Алматы : Жазушы, 1985. – 177 б.

5 **Қазақ тілінің грамматикасы. Синтаксис.** – Алматы : Ғылым, 1967. – 8 б.

6 **Төлегенов, О.** Қазіргі қазақ тіліндегі жалпы модальді және мақсат мәнді жай сөйлем типтері. – Алматы : Мектеп, 1968. – 6 б.

7 **Балақаев, М.** Қазіргі қазақ тілі. – Астана, 2006. – 43 б, 46 б.

Материал 11.12.15 баспаға түсті.

С. Ж. Шахина

Проблемы профессиональной ориентации в чужих аудиториях

Карагандинский государственный
медицинский университет, г. Караганда.
Материал поступил в редакцию 11.12.15.

S. Z. Shahina

Problems of professional orientation in foreign audiences

Karaganda State Medical University, Karaganda.
Material received on 11.12.15.

В данной статье рассматриваются проблемы профессиональной ориентации в чужих аудиториях.

This article discusses the problems of professional orientation in foreign audiences.

УДК 81'27

Н. А. Шахметова¹, Ж. Б. Жапар²

¹к.ф.н., ассоц. профессор; ²студент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

ОБЪЕКТИВАЦИЯ КОНЦЕПТА КИИМ / ОДЕЖДА В КАЗАХСКОЙ И РУССКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

В настоящей статье дается сопоставительный анализ микрополя «головные уборы» в структуре концепта «киим / одежда» в казахском и русском языках.

Ключевые слова: концепт, картина мира, национальная одежда, микрополе, национально-специфические особенности.

С незапамятных времен отношение к головным уборам было особенным. Они были предметом особого внимания и почитания. Его нельзя было дарить или передавать другому человеку. Сдернуть с головы человека шапку считалось оскорблением, а кинуть его было равносильно отречению от личного счастья и удачи.

Настоящая статья посвящается описанию и анализу микрополя (МП) «головные уборы» в структуре концепта «киим / одежда» в казахском и русском языках.

Для формирования МП нами отобрано 158 наименований: в казахском – 86, в русском – 72.

МП «головные уборы» состоит из следующих частей:

1) ядро поля представлено родовой семьей (гиперсемой) – лексема «головные уборы»;

2) центр поля состоит из единиц, имеющих интегральное, общее с ядром и дифференциальное значение.

Таблица 1 – Количество лексем, составляющих периферию МП «головные уборы» в современном казахском языке:

Центральные лексемы МП «головные уборы»	Количество лексем	В %
Ақбүркеншек	2	2
Ақжамшы	1	1
Бергек	1	1
Берет	1	1
Бөрік	12	15
Бүркей	1	1
Бүркеншек	2	2
Далбағай	2	2
Далбай	1	1
Дастар	1	1
Делегей	1	1
Жырга	1	1
Зере	1	1
Кимешек	6	8
Күлә	1	1
Күләпара	4	6
Қалпақ	3	3
Қарқара	1	1
Құлақшын	2	2
Орамал	15	18
Сәлде	1	1
Сәукеле	1	1
Сораба	1	1
Тақия	9	10
Тәж	1	1
Телпек	1	1
Тымақ	13	16
Итого	86	100

Как видно из таблицы 1, наиболее объемными являются «*бөрік*», «*орамал*», «*тақия*», «*тымақ*». Рассмотрим одну из них. Универсальным головным убором казахов можно считать *тюбетейку* – «*тақия*». Ее носили и стар и млад, мужчины, женщины и даже дети. *Тюбетейку* надевали непосредственно на голову, а поверх нее – другие головные уборы. Шились они из совершенно различных материй, плотных хлопчатобумажных или мягких дорогих: шелка, бархата, сукна, одноцветных и даже полосатых. Изготавливали их на тканой основе, простеганной вместе с верхом. Для придания твердости тюбетейку прошивали частой строчкой или закладывали в околыш и верхушку картон или плотную бумагу. Основным декором тюбетейки издавна служила ручная вышивка узорными строчками.

Молодые люди носили «*зер тақия*» – *тюбетейки*, вышитые шелком, золотой или серебряной канителью, пожилые предпочитали однотонные на тонкой шерстяной подкладке. И казахи по сей день носят этот головной убор.

В отношении же такого церемониально-ритуального назначения головного убора, как «*мұрақ*» у казахов существовал сложившийся веками достаточно четкий и жесткий порядок – исключительным (и во многом сакрализованным) правом ношения «*мұрақ*» обладала лишь одна единственная категория кочевого социума – представители особо привилегированного сословия *төре* (ханы и султаны), считавшиеся прямыми потомками Чингисхана по отцовской линии (однако начиная примерно со второй половины XIX века, «*мұрақ*» стали носить и представители казахского традиционного судопроизводства – *бии*, что свидетельствовало о потере *төре* своих былых привилегий и влияний). Изготовленная по всем канонам традиционного покроя двурога форма «*мұрақ*» является символическим воплощением освященного традицией образа барана-самца (кошқар). В ритуально-обрядовой практике жизненного цикла саков баран-производитель, как известно, выступал в роли медиатора между верхним миром обитания богов и земным, миром людей. В кочевом социуме же казахов считался символом плодородия и благополучия (кұт, құтпан). Так что исключительное право представителей *төре* на ношение «*мұрақ*» было призвано демонстрировать не только их особый социальный статус и благородное происхождение (аксүйек), но и актуальность передающегося из поколения в поколение по «генетической» линии *төре* могучего духа-покровителя – аруаха Чингисхана (в этой связи обращает на себя внимание использование в прошлом представителями *төре* боевого клича «арқар» – названия горного барана-самца).

«*Мұрақ*» обычно украшался различными орнаментами, которые вышивались золотисто-серебряными нитями. Существуют и другие народные названия «*мұрақ*», такие, как «*айыр қалпақ*», «*сәукеле қалпақ*». Существовал и регулируемый традицией особый способ ношения этого вида

головного убора, в частности, «*мұрақ*» носили поверх другой специально сшитой для этой цели остроконечной шапки. Этим подчеркивалось церемониальное назначение этого вида головного убора. К сожалению, нынешнее использование *мурака* и его технология изготовления не соответствует традиционными канонам.

Казахские головные уборы носят не только эстетический, но и социальный, ритуальный и традиционный характер. К примеру, женские национальные головные уборы не просто различаются по виду, но и имеют глубокое значение. Возраст, местность, семейное положение и социальная принадлежность – все это можно было узнать с помощью головного убора. Дифференциация головных уборов осуществлялась следующим образом:

- от рождения до трех лет (малютка, малыш) – *ихтақия, сырма, кепеш тақия* (различные формы тюбетейки);
- 3 – 7 лет (к серьгам, «девичьи сундет») – *шыт тақия*;
- от 7 до 13 лет – *үкілі тақия, тепеш, жұрынды бөрік* (четырёхугольный, конусообразный), *жаннат бөрік*;
- старше 13 лет (один мушель), уже хозяйка дома – *сораба, қарқара бөрік*;
- 25 лет (второй мушель) – торжественная корона – *сәукеле, қасаба с бахромой с ювелирным изделием*;
- 37 лет (третий мушель) – *кимешек*. Название частей дополняющие кимешек: шылауыш, платок, тюрбан, кундик, соболиный борик, ситцевый пояс, желек, шаль. Кимешек имеет такие разновидности, как *бұрама жсаулық, иекше, бұрмелі кимешек, орама кимешек*;
- 49 лет (четвертый мушел) – применяются все дополняющие части к торжественному *бязевому кимешеку*;
- от 61 до 73 лет – этот период относится к пожилой женщине-матери (рекомендуется легкий вид кимешака, скромные подвязки и надплечники).

Таблица 2 – Количество лексем, составляющих периферию МП «головные уборы» в русском языке:

Центральные лексемы МП «головные уборы»	Количество лексем	В %
Арогда	1	1,4
Асечка	1	1,4
Бриль	1	1,4
Бухарка	1	1,4
Башлык	1	1,4
Валенка	1	1,4
Венец	2	2,8

Венок	1	1,4
Волосник	1	1,4
Головка	1	1,4
Наголовник	1	1,4
Головец	1	1,4
Корона	3	4,2
Диадема	1	1,4
Дымка	1	1,4
Еломок	1	1,4
Повязка	1	1,4
Ерихонка	1	1,4
Ермолка	1	1,4
Заломайка	1	1,4
Кабардинка	1	1,4
Камилавка	1	1,4
Капа	1	1,4
Каплак	1	1,4
Капар	1	1,4
Картуз	1	1,4
Кибалка	1	1,4
Кивер	1	1,4
Кикибала	1	1,4
Кокошник	4	5,6
Колпак	1	1,4
Косыня	1	1,4
Кучма	1	1,4
Малахай	1	1,4
Мисюрка	1	1,4
Мурмонка	1	1,4
Накидка	1	1,4
Папаха	1	1,4
Плат	1	1,4
Подзатыльник	1	1,4
Повойник	4	5,6
Скуфья	4	5,6
Сорока	2	2,8
Треух	1	1,4
Тюбетейка	1	1,4
Тюрбан	1	1,4
Убрус	1	1,4

Фата	2	2,8
Цилиндр	1	1,4
Чалма	1	1,4
Чепец	2	2,8
Шапка	5	7
Шлык	1	1,4
Итого	72	100

Как показывает анализ материала, со временем некоторые головные уборы начали терять свой вес в обществе, а некоторые из них вышли из употребления. К примеру, *«арогда»*, восточно-сибирская шапка из шкурки козьеи головы с сохраненными ушами, не используется с конца XX века. *«Асечка»* – мужской головной убор для зимы из меха соболя, круглый, плотно примыкавший к голове, с небольшим околышем, без ушей. Этот головной убор бытовал в XVIII, XIX, начале XX веков в Западной Сибири. *Мисюрка* – защитный головной убор в XV-XVII вв., состоял из металлического назатыльника и кольчужной сетки. Сейчас сохранен как реликвия музея. *«Девичья краса»* – головной убор девушки в виде повязки из шелка, парчи, проложенной картоном или лубом с подкладкой из холста, набойки; праздничный головной убор XIX, XX вв.

Наиболее объемными являются *«шапка»*, *«повойник»*, *«скуфья»*, *«кокошник»*. Рассмотрим одну из них. Один из разновидностей головного убора *кокошник*. *Кокошник*, в отличие от повседневного головного убора (*сороки* или *платка*), был сначала только праздничным головным убором, даже свадебным и украшался, особенно на Севере, жемчугом. Праздничный кокошник из Сольвычегодского уезда Вологодской губернии, состоит из двух частей: собственно кокошника и самшур. *Кокошник* состоит из твердого очелья и мягкого донца из красной хлопчатобумажной ткани с тканым цветочным узором. Передняя часть очелья выдвинута под углом вперед и украшена полосами галуна. На боковых частях очелья и донца золотными нитями вышиты узоры, изображающие стилизованных лебедей. Для поддержания формы внутрь *кокошника* вкладывалась самшур, сшитая из красного узорного ситца с валиком по верхнему краю, с простеганным очельем. В теменной и задней части самшур собрана в сборки и стянута шнуром. Широкое распространение *кокошника* практически по всей территории России привело к тому, что он стал одним из символов традиционной культуры русского народа. Изготовление такого головного убора требовало немалого мастерства, оттого этим промыслом часто занимались специалисты в торговых селах, городах, монастырях. *Кокошники* различались по конструкции и способам украшения.

Повойник – старинный головной убор замужних женщин, представлявший собой полотняную шапочку, иногда с твёрдым очельем, украшенным галуном, полностью закрывавший волосы, заплетенные в две косы и уложенные на голове.

Повойник был известен на Руси ещё в XIII в. как под своим названием, так и под термином *«подубрусник»*. Уже тогда он был нижним головным убором замужних женщин. Поверх него надевался *убрус*. Его надевали также под *сороку, кокошник* и только со второй половины XIX в. стали использовать как самостоятельный головной убор, но и то прикрывая платком.

Иногда *повойником* называли также мягкую шапочку из ткани, имевшую различную форму, но большей частью с круглым или овальным дном, околышем и завязками сзади. Как правило, *повойник* носили в будни (в праздники же надевали кокошники). К началу XX в. повойник вытеснил более сложные головные уборы – *сороку, кичку*.

Национальная одежда каждого народа отражает его историю, культуру, его многовековой опыт в хозяйственной деятельности. А они у всех разные. Но все же есть и сходства.

Головные уборы казахского и русского народов не все различны по образу и форме, есть и схожие. К примеру *«треух»* и *«тымақ»*. Оба теплые шапки для зимы. *«Тымақ»* состоит из тульи и четырех больших клиньев, скроенных из войлока и обтянутых тканью. Затылочная и наушные клинья обшивались пушистым мехом, широкие поля защищали шею и плечи, что напоминает *«треух»*.

Есть также сходство в традициях. Когда девушка выходила замуж, девичья прическа менялась на женскую: коса расплеталась, волосы заплетались в две косы, которые укладывались вокруг головы и убирались затем под закрытые головные уборы. Это можно увидеть в обеих традициях народа.

Некоторые головные уборы не различаются по форме и образу, а различаются по названию. К примеру, *«жаулық»* называют: в Южном, Центральном и Восточном Казахстане чаще – *«шаршы»*, в Жетысу и Алтайском крае – *«шұлауыш»*, а в Южном Казахстане иногда еще и *«күндік»*, а у русского народа *«косыня»*, *«косынка»* в Ярославле – *«косок»*, в Пермске – *«косинка»*, *«косыночка»*; в Новгородске *«волосник»* – род *шапочки*, в Санкт-Петербурге – род *какошника, кички* и т.д.

В заключение можно сказать, что анализ таблиц дал нам общее представление о том, какие головные уборы носил казахский и русский народы, и сколько разновидностей их было, насколько они востребованны, и как они изменились по истечению времени.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 **Даль, В. И.** Толковый словарь русского языка.: современная версия – М. : Эксмо, 2009. – 736 с.: ил. – (Российская императорская библиотека)

2 **Жанұзақов, Т., Омербеков, С., Жүнісбек, Ә.** Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – Алматы : Тіл білімінің институты, 2011. – 1-15 т.

Материал поступил в редакцию 14.12.15.

Н. А. Шахметова, Ж. Б. Жапар

Қазақ және орыс тілдеріндегі «киім / одежда» концептісінің берілуі

С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

Материал 14.12.15 баспаға түсті.

N. A. Shakhmetova, Zh. B. Zhapar

Objectification of concept «Kiim / Odezhda (Clothes)» in the Kazakh and Russian linguistic view of the world

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 14.12.15.

Мақалада қазақ және орыс тілдеріндегі «киім / одежда» концептісі құрылымының салыстырмалы талдауы жасалады.

In this article the comparative analysis of micro field «hattery» is given in the structure of concept «kiim/odezhda» in the Kazakh and Russian languages.

D. B. Shayakhmetova¹, R. Kangozhayeva²

¹Candidate of pedagogical sciences, professor; ²post-graduate student, University of foreign languages and professional career, Almaty

SCIENTIFIC-THEORETICAL PECULIARITIES OF USING PRAGMA-LINGUISTIC PR-TEXTS AND PRESS-RELEASES AS THE MAIN FORMS OF WRITTEN COMMUNICATION

Globalization and changes in the modern world dictate new vision and approaches in every sphere of human activity and in the sphere of education too. In this case there is a necessity to take a fresh look at the process of learning and teaching a foreign language, in particular, professional-oriented teaching in the sphere of Public Relations. Market research showed that the most important requirement for new-graduates from the side of advertising companies and PR agencies is the ability to have written forms of intercultural communicative competence which implies the ability to write educated press-releases in foreign language. Of course, in this connection it is rather important to raise a question about how to teach the written competence. Here we should pay attention to the notion of "press-release" as the main form of PR-texts through which we can develop a written competence.

Key words: approach, competencies, professional-oriented teaching, written communicative competence, Public Relations, ability, press-release, advertising.

Formation of a common information space and the development of innovative technologies contributed to the formation of a special type of society, where the presence of the correct and timely information becomes vital to conduct political, economic and business relations between people and nations. Therefore, there was a question about the preparation of that type of professionals who could competently work with such information technology. It is primarily concerned with PR-managers and professionals working in the field of Public-Relations.

If we take Kazakhstan there are almost no any fundamental researches in this field. But there are some interesting ideas of professionals, having practice in the sphere of Public Relations. G. Arbabayeva, Deputy Editor-in-Chief, the Kazakhstan international business magazine shows her own vision of the problem. She said that during this time our society's attitude to PR has been constantly changing.

This is because the purpose of PR was unclear. In fact, it was often confused with advertising. But later a simple definition of the aims of PR and advertising sufficed to explain the difference between the two concepts: for advertising, it is "to buy or not to buy" and for PR, "to love or not to love" [1]. A basic analysis shows that over the past year the Kazakh PR market has undergone significant changes, the quality of services offered. The president of the GALA Investment Consulting Company, G. Shalgimbayeva, has said that the main instruments of communications should be a good presentation of a company that covers the aims and strategy, high-quality press releases (with a respectable English-language version [1]). M. Taykenova said that in addition to the component of creativity, the PR profession also demands a managerial grip and knowledge of marketing and market relations in general. That is why teachers and PR specialists are jointly trying to achieve fully-fledged status for the PR specialty at domestic universities. [1]. As we see, from given above research, nowadays demand in the public relations market needs the specialists of high leveled qualification with a set of important skills and competencies.

In other countries, especially in America, Public Relations sphere is a very important sphere of communication. It is a new form of communication and exchange between social actors: the development of new information technologies and multimedia. But there is no the entire system of approaching to this problem.

Very noticeable works were offered for consideration in Italy and France. From Russian scientists we can find some interesting ideas at works of E. V. Aleshina, A. D. Krivonosov, A. E. Chumicov [2,3]. We came across a lot of researches conducted in the sphere of Public Relations and the development of a new type of communication-PR communication where the primary means of communication is a PR -text. Therefore, it is rather important to come to clear understanding what PR-text is. For example, Russian scientist A. N. Chumikov distinguished two types of definitions: "materials for conducting some news events" and "materials for publication in the press" [4]. According to the Dictionary for specialists on public relations and advertising we can find the following description: "PR-text reveals client and society interests." More closely came to the notion PR-text, in our opinion, is E. Blazhnov who introduced the notion: "PR-appeal" and "PR-letter" [5]. In this direction there are some interesting researches which worth to be noted. For example, I. P. Yacovlev classified texts into three groups: personal, special and for public. [6]. The same interpretations of PR-texts are given in the researches by I. Alechina and A. Vecsler. U. A. Voropaeva and I. S. Dicova took an accent on evolving professional oriented reading on the basis of original PR-texts [7]. L. K. Mazunova, M. A. Tatarinova, T. A. Aparina. N. A. Zamuraeva, I. N. Chmelidze consider PR-text from the point of linguistics in native and foreign languages. They reckon that the most essential point is writing skills developing and formation of communicative writing competence through

the basic unit of this competence which is PR text. This one involves the ability to form, choose and structure it [8, 9].

When students come to apply to some PR-agencies they should have acquisition with traditional and modern technologies and working skills in writing PR-texts. But in fact they are not able to create the text meeting all requirements of professional writing communication. Most of the texts are not prepared for real life situations and mainly they give only a theoretical base but it is vitally important to give close to life situations which can form high enough level of communicative competence. The main way to get this competence is through PR-texts, awareness of their typology, characteristic features and structure. Let's touch these points more precisely. If we focus on public relations model of communication text has its own source- basic subject of PR. PR texts sources obligatory have the information initiated by basic PR subjects about themselves. They can be individuals; different social communities; social organizations.

The most important thing for PR-text is the content. Any text must have the theme. It is both the essential point of speech production and the material organized in accordance to aims and tasks of a text. In PR text it is news or event or situation related to an activity of PR basic subject. Now we should consider not less important problem in writing texts. It is the right of the author. Any text can be created by the concrete person or group of people. And texts on their types of authority can be differentiated as individual, collective and with hidden type of authority. If we consider PR-text here we will take into consideration hidden type of authority. PR-text can be seen as corporative opinion reflection, where the author (or authors) expresses his corporative point of view. It is so-called "transpersonal" authorship. Thus we can define publicitiveness and hidden authority the main recognizable features of PR-text. So, PR-texts differ by the content, language peculiarities, genres and targets.

Krivonosov gives his definition: **the PR-text is a simple or combined text containing Pr-information, initiated by PR basic subject, functioning in the sphere of public communication, serving the aims of formation and increasing of "publicity capital" of a given basic PR-subject, addressed to a certain segment of public, acquiring hidden or direct right of authority and spread with the help of direct delivery, personal delivery or through means of mass media** [3].

In the work we should touch some elements of text composition. Composition of any text directs at clear and precise content which should be reached the addressed audience. This composition depends on content, text target, public sector it aimed at. But any of Pr-texts has rather tough composition limited by the rules [10].

One of the important elements of the text is considered to be the sign of completeness according to I.P.Golperin. He defined it as "headline pushing on

the surface of the text" [11]. Headline should be informative and pass the essence of information contained in the text and has to pay attention at positive sides of the event. Headline supposed introduction of basic nominative information about the PR-text subject-first of all and it should be appropriate brief – no more than 10 words. In addition, it must be visually attractive, that is eye-catching and memorable.

Press release (from the English, press-release) is traditionally considered the main genre of PR-text, a simple and effective means of communicating, accurate and timely information of basic subject of PR, as well as a means of establishing contacts with journalists. A lot of researchers devoted their works to investigating the sources, nature and features of such notion as press-releases (S. Black, D. Doughy)

All studies examining the activities of PR- or press-release structures obligatory stopped at the features of this genre variety of PR-texts. This genre in modern PR-practice and especially **press release** is actually unique and universal.

For American researchers press release – is "an official statement issued for publication in print or distribution channels broadcast communications by government agencies, press offices, the headquarters of the different organizations."

In Russian studies, we find different interpretations of this term: the press release is defined as the report prepared by specialists of PR service, containing important or useful information to a wide audience, or as a "small, designed to press the organizational document that contains the actual message" [5]. We define **the press release as a major genre of PR-text bearing designed for press operational information on events related to the basic subject of PR**. All features are defined in the theory of literature and journalism as Chrono tope, concentrated in the first paragraph of the text – Lide providing factual basis for release. Press release "contains" a limited system of facts characterized by unity of time, place, problems, and it should reflect a coherent chronology of events. The functional purpose of press release – the transfer of current news; it is the subject of its composition and structure. Despite the fact that the structure, language and stylistic features of press release are well documented, we consider it necessary to present our vision of the structure of press release.

Press-release structure is built according to acceptable rules. It concerns scale, size, address, contacts, embargo etc. The text of the press release is based on, the well-known in journalism since the 1920s, the principle of "inverted pyramid": each subsequent paragraph contains less important information and can consist of a single sentence. As pointed out by L. M. Maidanova, "feeding the main thought in the beginning of the rest of the presentation is perceived as its deployment, specification, proof illustration" [12]. Clear content structuring determines the completeness and reflection efficiency of the press release in the secondary text – the text of the media. Text structure in press release is open; not casually talk

about it all the researchers: as Press Release is built on the principle of “inverted pyramid» and during preparation for printing can be mechanically “shortened” on almost any number of paragraphs – depending on the size of the magazine, the nature of the news event. That is why the text of the press release should not contain – in addition to the lead paragraph – any underlined phrases or words.

Linguistic and stylistic design of the press release should be such that the journalist was able to fully or partially use the text in print. This fully corresponds to the requirement for the text of the press release quotes.

Along with the mentioned above characteristics written communication in the field of advertising and public relations has its own specification, which is caused by such characteristics of PR-text as *strategic, informative, flexibility, transpersonal authorship*. *Strategic* one is manifested in the use of various strategies for distributing information in the text to influence the recipient, his belief in the authenticity of the material, creating a positive attitude, and is a set of well-designed speech acts. *Informativeness* as a characteristic of PR-text is to provide such information, which is characterized by a positive assessment of the facts, truth, good lighting angle, stylistically neutral, initiation, optimization, selectivity. To make the PR-text *flexible* specialist in public relations must clearly imagine his target audience, its preferences, prejudices, communication and other needs, and of course level of linguistic competence. Such characteristic, as *transpersonal authorship*, promotes reflection of corporate point of view, respectively PR- text, for example, should not contain first-person pronouns. Only in the presence of the above-described characteristics PR- text exercises its functions in the field of advertising and public relations.

Summarizing all researched information we can define PR-text as a new type of communication in the sphere of Public Relations and advertising with its characteristic features and different definitions given by our specialists, Russian and foreign scientists. Also we try to investigate the press release and define it as a major genre of PR-text bearing designed for press operational information on events related to the basic subject of PR. The press release was defined as a main means of written communication requiring developing certain set of competencies necessary for any qualified specialist in the sphere of Public Relations.

LIST OF REFERENCES

1 PR Market in Kazakhstan. – Kazakhstan International Business Magazine. 2006. – № 2.

2 **Алешина, И. В.** Паблик рилейшнз для менеджеров. – М., 2002.
Антонов В. И. Информационные жанры газетной публицистики. – Саранск, 1996. – С. 22-23.

3 **Кривонос, А. Д.** PR-текст в системе публичных коммуникаций. – 2-е изд., доп. – СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2002. – С. 54-58.

4 **Чумиков, А. Н.** Связи с общественностью: теория и практика. – М.: Дело, 2008. – С. 47-49.

5 **Блажнова, Е. А.** Паблик рилейшнз. Приглашение в мир цивилизованных отношений. – М., 1994. – С. 12-15.

6 **Яковлев, И. П.** Связи с общественностью в организациях. – СПб., 1995. – С. 84-87.

7 **Воропаева, Ю. А.** Методика обучения профессионально-ориентированному чтению на материале рекламных и PR-текстов. Дис.к.ф.н. – М., 2008. – С. 241.

8 **Мазунова, Л. К.** Система овладения культурой иноязычного письма в языковом вузе Текст. : дис.д-ра пед. наук : 13.00.02 / Л. К. Мазунова. – М., 2005. – 353 с.

9 **Татарина, Г. Н.** Управление общественными отношениями: учебник / Татарина Г.Н. – СПб.: Питер, 2007. – С. 59-65.

10 **Коньков, В. И.** Речевая структура газетного текста. – СПб., 1995. – С. 36-42.

11 **Гальперин, И. Р.** Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981. – С. 98-110.

12 **Майданова, Л. М.** Структура и композиция газетного текста, Красноярск, 1987. – С. 25-29.

Material received on 27.11.15.

Д. Б. Шаяхметова, Р. Б. Кангожаева

Жазбаша коммуникацияның негізгі формасы ретіндегі прагмалингвистикалық Pr – мәтіні мен press-releases қолданудың ғылыми-қағидалы ерекшеліктері

Шет тілдер және ісері карьера университеті, Алматы қ.
Материал 27.11.15 баспаға түсті.

Д. Б. Шаяхметова, Р. Б. Кангожаева

Научно-теоретические особенности использования прагмалингвистических Pr-текстов и пресс-релизов, как основных форм письменной коммуникации

Университет иностранных языков и деловой карьеры, г. Алматы.
Материал поступил в редакцию 27.11.15.

Қазіргі заманғы жаһандану мен жаңа өзгерістер адам өмірінде және білім саласында әрбір іс-әрекеттің жаңа көзқарасы мен

амал-тәсілін қамтиды. Соңғы Болонья үдерісі қабылданғаннан бері Қазақстанда білім саласында көптеген өзгерістер енгізілді. Осы орайда аталмыш үдеріске қатысты мамандарымызға қойылатын талаптар да жаңартылды. Мамандарымыз әлемдік стандартқа сай қосымша құзыреттілікті игеруі тиіс. Бұл тілді үйрену мен үйретуді, әсіресе, кәсіби-бағытталған шет тілін оқытуда көп қажеттілік етеді. Зерттеу нарығында тұлктерге қойылатын ең басты талап – жарнама компаниясының тарапы мен PR агенттігі тарапынан мәдениаралық құзыреттіліктің шет тілді жазбааша формасының мүмкіндіктерін игеруі болып табылады. Жазбааша құзыреттілік студенттердің қоғамдағы қарым-қатынасында маңызды болып есептеледі. Әрине бұл орайда, жазбааша құзыреттілікті үйретуде оны қалай үйрету керектігі негізгі мәселе болмақ. Мұнда, жазбааша құзыреттілікті дамытатын “press-release” PR-агенттігінің бір формасы екендігіне көңіл аударғанмыз жөн.

Глобализация и изменения в современном мире диктуют новое видение и подходы во всех сферах человеческой деятельности и в сфере образования тоже. В этом случае возникает необходимость по-новому взглянуть на процесс обучения и преподавания иностранного языка, в частности, профессионально-ориентированного обучения в сфере связей с общественностью. Исследование рынка показало, что наиболее важным требованием для выпускников со стороны рекламных компаний и PR-агентств – это способность к письменным формам межкультурной коммуникативной компетенции, которая предполагает умение писать грамотные пресс-релизы на иностранном языке. Конечно, в этой связи весьма важен вопрос о методике обучения, развивающей письменную компетенцию. Здесь следует обратить внимание на понятие «пресс-релиз» как основной формы PR-текстов, через которые мы можем развить письменную компетенцию.

УДК 37.035.8

В. И. Матис¹, Д. М. Мергалиев²

¹д.п.н., к.ф.н., профессор, проректор по научной работе и международным связям, Алтайская государственная академия культуры и искусств, Россия, г. Барнаул; ²кандидат искусствоведения, заведующий кафедрой исполнительского искусства, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ВОСПИТАНИЯ КУЛЬТУРЫ МЕЖНАЦИОНАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ В ПОЛИКУЛЬТУРНОМ РЕГИОНЕ

В статье на основе анализа современных публикаций и принятой нормативной базы актуализируется проблема воспитания культуры межнационального общения. Авторами предлагается систематическое рассмотрение проблемы и конкретные методологические установки, методические рекомендации ее решения.

Ключевые слова: культура межнационального общения, мировоззренческие и поведенческие компоненты воспитания КМО, межкультурные компетенции; межкультурные коммуникации, структура и технологии воспитания культуры межнационального общения, особенности культуры межнационального общения.

В современных условиях мир – это пестрая картина национального многообразия, которая не упрощается, а постоянно усложняется и, тем самым, обогащает все человечество, развивает его цивилизованность. Все это один из важнейших аспектов национального процесса.

В современном мире проживает около 3,5 тысяч этносов, включающих нации, народности и племена. Большинство народов объединены в многонациональные государства. Если в странах Европы насчитывается около 300 наций и народностей, то в США, Канаде, Латинской Америке их проживает около 600, а в Азии, Африке и Австралии более 2600 различных этнических образований.

На политической карте мира к концу XX – началу XXI вв. практически не осталось регионов, где в той или иной форме не обнаруживались бы социальные противоречия, имеющие этнические оттенки. Если рассматривать Афро-Азиатский и Восточный регионы, известны противоречия между этническими образованиями в Афганистане, Индии, Ливии, Эфиопии и Сомали. Иногда межэтнические противоречия переносятся на

межгосударственные отношения, и тогда возникают такие конфликты, как между Палестиной и Израилем, Кувейтом и Ираком, Индией и Пакистаном, Тайванем и Китаем, Северной и Южной Кореей и т. д.

На Американском континенте межэтнические противоречия проявляются между черным, цветным и белым населением, приведшие к массовому геноциду – уничтожению белыми поселенцами коренных жителей. В Канаде периодически возникает противостояние между провинцией Квебек, где в основном проживают потомки французов, и центральной властью. На референдуме 30 октября 1995 г., например, в Квебеке перевесом всего в один процент была сохранена целостность Канады, являющейся одной из стран с самым высоким уровнем жизни в мире.

В цивилизованной и благополучной в научно-техническом и бытовом отношении Европе межэтнические противоречия не менее ярко выражены между ирландцами и англичанами, различными этническими образованиями бывшей Югославии, турками и немцами в Германии. Периодически обостряются этнические трения в Бельгии, Великобритании, Испании и т. д.

Если выделить в отдельный регион Россию и бывшие республики СССР, примеров, подтверждающих дух конфликтности в мире, более чем достаточно. Только Северо-Кавказский или Прибалтийский регионы могут быть в этом смысле предметом специального обсуждения и анализа.

Конфликты, происходившие и происходящие в конце XX - начале XXI вв. в регионах, имеют свои сложившиеся названия: «Карабахский», «Ферганский», «Ошский», «Чеченский», «Северо-Осетинский», «Сумгаитский», «Таджикский» и многие другие.

Однако конфликты в бывшем СССР не ограничиваются этими регионами. Вторая половина 80-х гг. XX в. обнаружила социальную напряженность с этническим оттенком в Казахстане, Якутии, Молдове и других.

В условиях глобализации отношений между государствами и народами всего мира, постоянно увеличивается миграционная мобильность, развиваются межкультурные связи, естественным образом становятся более тесными и контакты между представителями различных культур. Однако человек, попадая в незнакомую для себя обстановку, при смене социально-культурной ситуации всегда испытывает некоторый дискомфорт до тех пор, пока не «освоится». Процесс вхождения в новую социально-культурную среду может сопровождаться различными переживаниями и даже стрессами и быть различным по сроку. Для санации сложного периода адаптации в новых социально-культурных условиях может довольно успешно использоваться новое образовательное пространство [1].

Несмотря на то, что современный мир оказался не готов решать проблемы взаимоотношений между народами мирным и демократическим путем, к проблемам национальных отношений во всем мире стали обращаться

представители разных наук и разных сфер деятельности. Этот факт также свидетельствует, что межэтнические проблемы не внутреннее дело только одного государства или одного социального института.

Проблемы межнациональных отношений, не казавшиеся столь масштабными еще в недавнем прошлом, перешли в ранг глобальных, общечеловеческих. Тот факт, что в мире проживает около 3 500 этнических образований, говорящих более чем на 5 000 языках и живущих в 200 государствах, лишь подтверждает, что в мире не сложилось тенденции формирования государственного устройства по принципу один народ одно государство. В мире также нет, не только государств с мононациональным населением, но и государств, где бы ни проявлялись в той или иной степени межэтнические противоречия. Эти проблемы затрагивают интересы всего человечества, но могут быть разрешены только на локальном уровне и не все сразу.

Появление глобальных проблем, в том числе в сфере межнациональных отношений, свидетельствует об усилении взаимосвязей между всеми народами и превращении мировой цивилизации в противоречивый, но единый системный комплекс, который развивается во многом стихийно и сталкивается со своими собственными ограничениями. Однако в современных условиях многие глобальные проблемы могут успешно решаться в ходе общедемократической борьбы за мирное сосуществование и разрядку напряженности, путем развертывания международного сотрудничества, разумного использования природных ресурсов, установления нового экономического порядка во взаимоотношениях между странами.

Другой аспект социально-педагогических условий рассмотрения проблем межнациональных отношений – определение и характеристика поликультурного общества, где и осуществляются процессы в межэтнической сфере, в том числе и воспитание культуры межнационального общения.

Интеграция людей в глобальную целостность, в поликультурное сообщество – главная тенденция современности, хотя следует признать, что существуют и противоположные разрушительные тенденции. Примером последних и служат назревающие глобальные проблемы и необходимость их совместного и комплексного разрешения.

Поликультурное общество, на наш взгляд, – важнейшая и основополагающая категория социальной философии и теоретической социологии, означающая исторически конкретный тип социальной системы, т. е. объединение людей различных культур, конфессий, национальностей, мест проживания со всей совокупностью форм взаимодействия и взаимозависимостей, в которой экономика выполняет функцию адаптации, политика – целедостижения, а культурные символы – поддержания образца взаимодействий в системе.

Самодостаточность поликультурного общества состоит в его способности институционализировать определенные культурные компоненты, предоставить широкий репертуар ролей и обеспечить личную мотивацию действующих в нем индивидов с учетом их социокультурных особенностей, а также в достаточной мере контролировать «техно-экономический» комплекс и определенную территорию.

Характеристика поликультурного общества, как новой целостности, на наш взгляд, может иметь различные основания, но в основе своей все они, так или иначе, будут затрагивать взаимоотношения между представителями различных культур (конфессиональных, национальных, поселенческих, профессиональных и др.), перспективы взаимодействия и взаимосвязей между ними.

Если эти индикаторы взять за основу, то типологизация может выглядеть как модели поликультурного общества.

Первая модель поликультурного общества может выглядеть как «однообразно-единое». Достижению целей такой модели общества способствуют различные доктрины «стирания граней», «стирания существенных различий», «создания монолитного общества» и т. д. Такая целостность, на наш взгляд, бесперспективная, поскольку, как показывает практика, сопровождается жестким подавлением уникального разнообразия различных этнических, региональных, местных и других особенностей. Основным принципом руководства и жизнедеятельности такой целостности выступает авторитаризм, тоталитаризм. Основным стратегическим принципом в таком обществе является теория «плавильного котла», при котором переплавляются и перемалываются все особенности культуры. Образно такое поликультурное общество ассоциируется с серой однообразностью в черно-белом фильме (Северная Корея, Албания).

Вторая модель поликультурного общества может выглядеть как «многообразно-расчлененное». В таких обществах основным руководящим принципом является «разделяй и властвуй». Эту модель характеризует разобщенность и хаос, где все этнические образования и их культуры обособлены и не контактируют. Образно такая поликультура ассоциируется с многоцветным, но дисгармоничным хаосом или с басней И. А. Крылова «Квартет» или героями другой: «лебедь, рак да щука».

Третья модель характеризуется многообразием в едином. Это перспективная целостность, использующая стратегию демократического объединения народов и их культур для прогрессивного продвижения общества к более высшим формам. Это может осуществляться через участие некоммерческих объединений и национально-культурных автономий в социально-культурной и даже политической жизни. Образное представление такой модели может ассоциироваться с многоцветной гармонией красок

в единой цельной картине. В этой характеристике – суть гражданского поликультурного общества.

Если придерживаться определения, что поликультурное общество – это гражданское общество – общество граждан высокого социально-политического, экономического, культурного уровня или статуса, создающее совместно с государством развитые правовые отношения, то первое, что необходимо заметить, общественные (национальные, конфессиональные, поселенческие, профессиональные и др.) объединения и организации – элементы гражданского общества.

Второе – это то, что они могут принести ощутимую пользу в процессе формирования гражданского общества при определенных социальных условиях: соответствующем внимании государства. Не случайно демократически развитым обществом сегодня считается то, где общественные организации при поддержке государства и бизнеса активно включены в процессы стабилизации социальной системы, реализации прав и свобод людей, роста их образовательного и культурного уровня, сохранении и развитии национального своеобразия.

И третье – формирование гражданского общества – это целенаправленное и активное движение самих людей. Никакие инициативы «сверху» даже способствовать формированию гражданского общества не могут, если народ сам этого не захочет.

Таким образом, в «многообразно-единой» модели поликультурного общества вырисовывается триада общественные организации-бизнес-государство. Только их взаимопонимание взаимоподдержка и взаимосотрудничество могут способствовать развитию институтов гражданского поликультурного общества, решать не только свои, но и общественные (национальные, конфессиональные, поселенческие, культурные и др.) проблемы.

Их взаимодействие возможно только на добровольной основе. При этом их сотрудничество измеряется не только материальными, но и другими эквивалентами, такими как информационные, образовательные, культурные, национальные, конфессиональные и др. ресурсы, которые имеются у государства, организаций и бизнеса.

Третий аспект социально-педагогических условий воспитания культуры межнационального общения – заключается в характеристике содержания образовательного процесса культуры межнационального общения. Компонентами поликультурного образовательного пространства при воспитании культуры межнационального общения выступают: ценностно-содержательный; личностно-ориентированный; операционно-деятельностный; регионально-интеграционный.

Они (компоненты) отражают целый комплекс отношений: к личности как высшей ценности в педагогическом взаимодействии, как субъекту жизни, способной к культурному самоопределению и самоизменению; к педагогу как посреднику между человеком и культурой, способному ввести его в мир культуры и оказать помощь и поддержку каждой личности в индивидуальном самоопределении в мире отношений, ценностей и деятельности; к учебному заведению как к целостному, поликультурному образовательному пространству, где живут и воссоздаются культурные ценности, осуществляется интеркультурная коммуникация, межнациональное воспитание человека культуры; к образованию, его содержанию как культурному процессу, в основе которого стоят личность, личностный смысл, общечеловеческие и национальные ценности, диалог и сотрудничество.

Существенную помощь в преодолении проблем общения может оказать воспитание культуры межнационального общения в поликультурном регионе – это довольно сложный аспект социально-культурной жизни, который требует специального анализа и учета социально-педагогических условий, при которых происходит реализация задач воспитания культуры межнационального общения.

В связи с задачами воспитания культуры межнационального общения в содержательном плане этот процесс должен включать в качестве основных элементов: знаниевый, мировоззренческий, поведенческий компоненты.

Это довольно сложный аспект понимания, который требует специального анализа, и мы просто должны это учитывать.

В первую очередь следует отметить знаниевый компонент, который включает: историю и культуру, традиции и обычаи собственного народа, организации, поселения. Затем следует история и культура, традиции и обычаи партнера и место истории и культуры, традиций и обычаев собственного народа организации, поселения и этноса партнера в культуре общества и государства. Важнейшим элементов знаниевого компонента является язык родного этноса и языки межнационального и международного общения (билингвизм и полилингвизм).

Однако очевидно, что межкультурная компетенция не должна сводиться только к знаниям. Одни знания не могут гарантировать, что в практических ситуациях общения в поликультурной среде, будет всегда достигнута ситуация успеха. На наш взгляд следующим компонентом будет мировоззренческий аспект культуры межнационального общения, который включает: способность противостоять антиподам культуры межнационального общения – национальной ограниченности и замкнутости, национальной предвзятости и неприязни, национальному недоверию и отчужденности, национальному эгоизму и этноцентризму, национальному тщеславию и спеси. Важную роль в этом процессе имеют социально

и профессионально ориентированные реакции на характер, стиль и особенности поведения людей других национальностей и особенности национальной культуры как выражения национальной психологии, нормы и правила, которые регулируют взаимоотношения представителей разных этнических общностей или выработку их во взаимных интересах. Успех в воспитании культуры межнационального общения будет зависеть и от формирования потребности утверждать на практике взаимно согласованные принципы бесконфликтного взаимопонимания и сотрудничества в ходе межнационального взаимодействия.

Понятие межкультурной компетенции наряду со знаниевыми и мировоззренческими компонентами, включает навыки, умения, и качества личности, которые составляют компетенцию субъектов межкультурного общения.

Следующим мы отмечаем поведенческий компонент, включающий ряд поведенческих качеств личности, которые составляют межкультурную компетенцию при коммуникации с представителями иных культур. Здесь основой несущей конструкции являются толерантность и эмпатия, включающие на поведенческом уровне: соблюдение сложившихся традиционных или стереотипных форм межнационального общения; проявление уважения и позитивной оценки другого человека; позитивную, лишённую предубеждений реакцию на поведение представителя другой культуры; принятие точки зрения собеседника, способность взглянуть на событие с его позиции; толерантность к неожиданному повороту событий, способность справиться с ранее неизвестной и неопределённой ситуацией, не показывая своего замешательства.

Таким образом, в процессе формирования культуры межнационального общения, как отдельной личности, так и социальной или национальной группы неразрывно связаны знаниевый, мировоззренческий и поведенческий компоненты.

Таким образом, анализ социально-педагогических условий формирования культуры межнационального общения приводит к выводу, что гражданское общество, как структура – это не только совокупность общественных некоммерческих объединений, это проявление и выражение законных интересов всего населения и, чем больше локальных объединений, тем более устойчиво в своём функционировании будет гражданское общество.

В связи с задачами воспитания культуры межнационального общения в содержательном плане этот процесс должен включать в качестве основных элементов: знаниевый, мировоззренческий, поведенческий компоненты.

При воспитании культуры межнационального общения следует учитывать индивидуальные особенности, особенности воспитания в семье, культуру этноса, культуру региона и страны.

Гражданское общество, как структура – это не только совокупность общественных некоммерческих объединений, это проявление и выражение законных интересов всего населения. Чем больше локальных объединений, тем более устойчиво в своём функционировании будет гражданское общество и тем больше успехов будет в воспитании культуры межнационального общения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 **Гузаиров, В. Ш.** Современное образовательное пространство: аксиологический аспект Текст. / В. Ш. Гузаиров. – Белгород : Изд во БГУ, 2009.

Материал поступил в редакцию 14.12.15.

В. И. Матис¹, Д. М. Мергалиев²

Мәдениөріс аумағындағы мәдени ұлтаралық қатынастар мәдениетін тәрбиесінің әлеуметтік-педагогикалық жағдайы

¹Алтай мемлекеттік мәдениет және өнер академиясы,
Ресей, Барнаул қ.;

²С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 14.12.15 баспаға түсті.

V. I. Matis¹, D. M. Mergaliev²

Socio-pedagogical conditions of education of international dialogue culture in a multicultural region

¹Altai State Academy of Culture and Arts, Barnaul, russia;

²S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 14.12.15.

Мақалада заманауи басылым анализі мен қабылданған нормативтік базаның негізінде ұлтаралық байланыс мәселесі қарастырылған. Авторлар тарапынан мәселенің жүйелі қарастырылуы және нақты методологиялық ережелер мен оның шешімінің әдістемелік ұсыныстары ұсынылады.

In article on the basis of the analysis of modern publications and the accepted standard base the problem of education of international dialogue culture is staticized. We are offered regular consideration of the problem, and concrete methodological installations, its methodical recommendations to decisions.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПГУ ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА
(«ВЕСТНИК ПГУ», «НАУКА И ТЕХНИКА КАЗАХСТАНА»,
«КРАЕВЕДЕНИЕ»)**

Редакционная коллегия просит авторов при подготовке статей для опубликования в журнале руководствоваться следующими правилами.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

1. В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям в 1 экземпляре, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с межстрочным интервалом 1,5, с полями 30 мм со всех сторон листа, электронный носитель со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для WINDOWS».

2. Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы не должен превышать **8-10 страниц печатного текста**. Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка). Межстрочный интервал – 1,5 (полуторный);

3. **УДК** по таблицам универсальной десятичной классификации;

4. **Инициалы и фамилия** (-и) автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках, абзац по левому краю (см. образец);

5. **Название статьи** – на казахском, русском и английском языках, заглавными буквами жирным шрифтом, абзац по левому краю (см. образец);

6. **Аннотация** дается в начале текста на казахском, русском и английском языках: кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 3 см, интервал 1,5 (8–10 строк, 100-250 слов). Аннотация является кратким изложением содержания научного произведения, дающая обобщенное представление о его теме и структуре. (см. образец);

7. **Ключевые слова** оформляются на языке публикуемого материала: кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 3 см, интервал 1,5. Для каждой статьи задайте 5-6 ключевых слов в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке. (см. образец);

8. **Список использованной литературы** должен состоять не более чем из 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). Статья и список литературы должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

9. **Иллюстрации, перечень рисунков** и подрисовочные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

10. **Математические формулы** должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице

В бумажном и электронном вариантах приводятся:

– название статьи, сведения о каждом из авторов: Ф.И.О. полностью, ученая степень, ученое звание и место работы на казахском, русском и английском языках);

– полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (для связи редакции с авторами, не публикуются);

Информация для авторов

Все статьи должны сопровождаться **двумя рецензиями** доктора или кандидата наук для всех авторов. Для статей, публикуемых в журнале «Вестник ПГУ» химико-биологической серии, требуется экспертное заключение.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи. При необходимости статья возвращается автору на доработку. За содержание статьи несет ответственность Автор. **Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.** Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления.

Периодичность издания журналов – четыре раза в год (ежеквартально).

Статью (бумажная, электронная версия, оригинал квитанции об оплате) следует направлять по адресу:

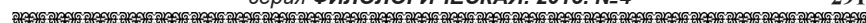
140008, Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Издательство «Кереку», каб. 137.

Тел. 8 (7182) 67-36-69, (внутр. 1147), факс: 8 (7182) 67-37-05.

E-mail: kereku@mail.ru

Оплата за публикацию в научном журнале составляет **5000 (Пять тысяч) тенге.**

РГП на ПХВ Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова	РГП на ПХВ Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова
РНН 451800030073	РНН 451800030073
БИН 990140004654	БИН 990140004654
АО «Цеснабанк»	АО «Народный Банк Казахстана»
ИИК KZ57998FTB00 00003310	ИИК KZ156010241000003308
БИК TSESKZK A	БИК HSBKZKX
Кбе 16	Кбе 16
Код 16	Код 16
КНП 861	КНП 861

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ:

УДК 316:314.3

А. Б. Есимова

к.п.н., доцент, Международный Казахско-Турецкий университет имени Х. А. Яссави, г. Туркестан.

СЕМЕЙНО-РОДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ В РЕАЛИЗАЦИИ РЕПРОДУКТИВНОГО МАТЕРИАЛА

В настоящей статье автор дает анализ отличительных особенностей репродуктивного поведения женщины сквозь призму семейно-родственных связей.

Ключевые слова: репродуктивное поведение, семейно-родственные связи.

На современном этапе есть тенденции к стабильному увеличению студентов с нарушениями в состоянии здоровья. В связи с этим появляется необходимость корректировки содержания учебно-тренировочных занятий по физической культуре со студентами, посещающими специальные медицинские группы в.

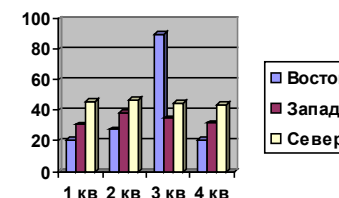
Продолжение текста публикуемого материала

Пример оформления таблиц, рисунков, схем:

Таблица 1 – Суммарный коэффициент рождаемости отдельных национальностей

	СКР, 1999 г.	СКР, 1999 г.
Всего	1,80	2,22

Диаграмма 1 - Показатели репродуктивного поведения

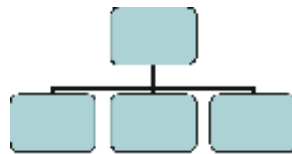

Рисунок 1 – Социальные взаимоотношения

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Эльконин, Д. Б. Психология игры [Текст] : научное издание / Д. Б. Эльконин. – 2-е изд. – М. : Владос, 1999. – 360 с. – Библиогр. : С. 345–354. – Имен. указ. : С. 355–357. – ISBN 5-691-00256-2 (в пер.).

2 Фришман, И. Детский оздоровительный лагерь как воспитательная система [Текст] / И. Фришман // Народное образование. – 2006. – № 3. – С. 77–81.

3 Антология педагогической мысли Казахстана [Текст] : научное издание / сост. К. Б. Жарикбаев, сост. С. К. Калиев. – Алматы : Рауан, 1995. – 512 с. : ил. – ISBN 5625027587.

А. Б. Есімова

Отбасылық-туысты қатынастар репродуктивті мінез-құлықты жүзеге асырудағы әлеуметтік капитал ретінде

Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық казак-түрік университеті, Түркістан қ.

A. B. Yessimova

The family-related networks as social capital for realization of reproductive behaviors

К. А. Yssawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan.

Бұл мақалада автор Қазақстандағы әйелдердің отбасылық-туыстық қатынасы арқылы репродуктивті мінез-құлқында айырмашылықтарын талдайды.

In the given article the author analyzes distinctions of reproductive behavior of married women of Kazakhstan through the prism of the kinship networks.

Теруге 15.12.2015 ж. жіберілді. Басуға 24.12.2015 ж. қол қойылды.
 Форматы 70x100 1/16. Кітап-журнал қағазы.
 Көлемі шартты 15,7 б.т. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.
 Компьютерде беттеген А. Елемесқызы
 Корректорлар: А. Р. Омарова, З. С. Исакова
 Тапсырыс № 2649

Сдано в набор 15.12.2015 г. Подписано в печать 24.12.2015 г.
 Формат 70x100 1/16. Бумага книжно-журнальная.
 Объем 15,7 ч.-изд. л. Тираж 300 экз. Цена договорная.
 Компьютерная верстка А. Елемесқызы
 Корректоры: А. Р. Омарова, З. С. Исакова
 Заказ № 2649

«КЕРЕКУ» баспасынан басылып шығарылған
 С. Торайғыров атындағы
 Павлодар мемлекеттік университеті
 140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«КЕРЕКУ» баспасы
 С. Торайғыров атындағы
 Павлодар мемлекеттік университеті
 140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
 67-36-69
 E-mail: kereky@mail.ru